

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 25 | גיליון 2 | יולי 2022

כתב העת **עדן אסטרטי** – כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי שפיט ומוכר על ידי הות"ת למודל התקצוב, מופץ בכל רבעון ומיועד להעשיר ולאתגר את השיח המחקרי והציבורי במנעד הנושאים הקשורים לביטחון לאומי בהקשרו הרחב ביותר. לצד המיקוד בישראל ובמזרח התיכון, נכללים בכתב העת גם מאמרים העוסקים בסוגיות ביטחון לאומי בזירה הבינלאומית. הדגש בכתב העת הוא על מאמרים מחקריים ואקדמיים באופיים, אך לצידם נכללים בכתב העת גם מאמרי מדיניות, סקירות אקדמיות, ביקורת ספרים ובמות שיח בהשתתפות מומחים.

המאמרים המופיעים ב**עדן** נכתבים על ידי חוקרי המכון ואורחיו, והדעות המובעות בהם הן של המחברים בלבד.

יו"ר המערכת

פרופ' מנואל טרכטנברג

עורכים

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי

עורכת משנה

ד"ר ג'ודי רוזן

רכז המערכת

ד"ר אורי ורטמן

חברי המערכת

פרופ' דימה אדמסקי
פרופ' אבי בן צבי
פרופ' איתן גלבוע
פרופ' עזר גת
פרופ' תמר הרמן
פרופ' אייל זיסר
פרופ' בני מילר
פרופ' אביתר מתניה
פרופ' אשר ססר
פרופ' איתמר רבינוביץ'
ד"ר יואל גוז'נסקי
ד"ר גליה לינדנשטראוס
ד"ר ענת קורץ
השגריר אפרים הלוי

עריכת לשון: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לווגו: b-way digital

דפוס: אורניב ר. בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556

טל': 03-6400400, פקס: 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אסטרטי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN Printed version: 0793-8950

ISSN Online version: 2789-9519

תוכן העניינים

■ הבמה המחקרית

האבולוציה של שירות החובה בישראל: מבניין המיליציה לעמוד התווך של העליונות הצבאית-הטכנולוגית
אביתר מתניה

3

יחסי ישראל-סין בעידן החדש של יריבות אסטרטגית ותחרות בין מעצמות גדולות
מרדכי חזיזה

19

משחקי הכס: המאבק בין פתח וחמאס על הגמוניה פוליטית ברשות הפלסטינית
2011–2022
עידו זלקוביץ'

31

השוואת מאפייני המעורבות הצבאית במערכה נגד המדינה האסלאמית בתקופת כהונתם של הנשיאים ברק אובמה ודונלד טראמפ — 2020–2014
הילה אוסובסקי

45

דפוסי הפעלתם של סוכני מודיעין בישראל על ידי חזבאללה
גיל ריזה

59

■ הבמה המדינית

כיצד הניסיון להנהיג ליברליזציה בעולם ערער את היציבות הבינלאומית?
בני מילר

75

מלחמת רוסיה-אוקראינה והשלכותיה
צבי מגן וסופי קובזנצב

80

סין ותשתיות לאומיות בישראל: השיא מאחורינו
גליה לביא

86

התנועה הלאומית הפלסטינית — לקראת חישוב מסלול מחדש
יוחנן צורף

95

■ ביקורת ספרים

מחזון למציאות: ישראל ומהפכת הסייבר
ניר חסיד

102

מפקדת חיל האוויר
רון טירה

105

מה נזיל בזהות הרוסית?
דניאל ראקוב

108

בחינה מחדשת של אל-קאעדה באמצעות מסמכי בן לאדן
יורם שוייצר

112

Israel Defense Forces (CC BY-NC 2.0)

האבולוציה של שירות החובה בישראל: מבנין המיליציה לעמוד התווך של העליונות הצבאית-הטכנולוגית

אביתר מתניה

אוניברסיטת תל אביב

מאמר זה יורד לשורשי הגישה הייחודית של מדינת ישראל ושל צה"ל לבנין עליונות צבאית-טכנולוגית תוך הישענות על גיוס העילית המדעית-טכנולוגית של המדינה במסגרת מודל גיוס החובה. המאמר טוען ומראה שלצד ההיגיון המכונן המיליציוני-כמותי של מודל גיוס החובה, היגיון שבעטיו נולד המודל, הוא שימש גם כבר מראשיתו לגיוס עילית הנוער המדעית-טכנולוגית שהוסללה לבנין הכוח הטכנולוגי-מבצעי של צה"ל. עם השנים, המחקר והפיתוח הביטחוני והרחבת מסלולי הגיוס המיוחדים של עילית זו התקדמו בד בבד, ואוכלוסייה עילית זו הפכה לעמוד התווך של בנין הכוח הטכנולוגי-מבצעי של צה"ל ומערכת הביטחון כולה – תהליך שהולך ומתעצם. המאמר מצביע על שינוי במרכז הכובד של ההיגיון המחולל של מודל גיוס החובה – מדגש על היגיון כמותי לדגש על הצורך בגיוס אוכלוסיית האיכות ובראשה העילית המדעית-טכנולוגית, באמצעות גיוס החובה של כלל האוכלוסייה. בשל כך, ומשום שכפי שהמאמר מנתח אין תחליף מעשי לגיוס אוכלוסייה עילית זו ללא גיוס החובה, כל שינוי מוצע במודל הגיוס חייב להביא בחשבון באופן משמעותי את החשיבות של גיוס עילית זו. המאמר מסתיים בהצבעה על הסיכונים הכרוכים בהמשך הצלחתו של גיוס אוכלוסייה זו בתרחישים של קיצור שירות החובה או הפיכתו לדיפרנציאלי.

מילות מפתח: צה"ל, שירות החובה, מודל השירות בצה"ל, מודל הגיוס, עליונות טכנולוגית, מו"פ צבאי, עילית טכנולוגית, איכות, כמות.

מבוא

מודל שירות החובה בצבא הגנה לישראל (צה"ל) נולד מתוך האש והעשן של מלחמת העצמאות ככורח המציאות האסטרטגית שאפיינה את המזרח התיכון – חוסר סימטריה משווע בין ישראל לשכנותיה הערביות ולמדינות ערב העוינות אותה: באוכלוסייה, בשטח, במשאבים ובהיעדר עומק אסטרטגי. חוסר סימטריה זה עמד בבסיס תפיסת הביטחון הלאומי כפי שניסח אותה ראש ממשלת ישראל הראשון דוד בן-גוריון, ובבסיס הצורך לשירות החובה הארוך יחסית ולאחריו שירות מילואים, שהיוו מודל שלם ליצירת צבא מיליציוני למחצה. המצוקה בהקשר לגודל האוכלוסייה הייתה כפולה – ראשית אוכלוסייה קטנה שקשה לה להעמיד צבא מקצועי איתן בגודל פרופורציוני לגבולותיה הארוכים של ישראל עם מדינות עוינות, ושנית יחס האוכלוסין מול שכנותיה הערביות שהיה בלתי נתפס – אוכלוסיית ישראל היהודית מנתה ב-1948 כ-650 אלף נפש – יחס של 1:20 מול המדינות הגובלות בה, ו-1:50 מול כלל מדינות ערב, שיכלו להעמיד צבאות גדולים פי כמה וכמה (בן-ישראל, 2013, עמ' 28-29).

תולדותיו הפורמליות של שירות החובה בישראל נעוצות בחקיקת חוק שירות הביטחון, שהתקבל בספטמבר 1949 כחלק מהיבט רחב של כלל השירות בצה"ל שזה עתה נולד.

תולדותיו הפורמליות של שירות החובה בישראל נעוצות בחקיקת חוק שירות הביטחון, שהתקבל בספטמבר 1949 (חוק שירות בטחון, תש"ט-1949) כחלק מהיבט רחב של כלל השירות בצה"ל שזה עתה נולד. החוק הוחלף בחוק מתקדם יותר ב-1959 ושוב ב-1986, ועבר מאז שינויים ועדכונים בכלל הנושאים הקשורים בו (חוק שירות ביטחון, התשמ"ו-1986). על פי החוק מחויבים אזרחי ישראל (שאינם ערבים)¹ בגיוס לצה"ל או בשירות לאומי. כיום אורך שירות החובה לגברים הוא 32 חודשים ולנשים 24 חודשים, כאשר בהכשרות ובתפקידים מסוימים מחויבות הנשים באותו אורך שירות חובה כמו גברים ("דין אישה כדין גבר").² למעט שינויים באורך השירות,³ באופן הקליטה ובגישה למתגייסים ושינויים מינוריים נוספים, אפשר לומר שעקרונות מודל הגיוס ושירות החובה לא השתנו באופן משמעותי במהלך השנים, והם: (1) ככלל, אזרחי המדינה שאינם משתייכים ללאום הערבי מחויבים בשירות חובה בצה"ל;⁴ (2) ליבת הכוח של הצבא מבוססת על גרעין של קצינים ונגדים שהם משרתי קבע ולצידם חיילי החובה,

יחד כ-175 אלף איש (Global Fire Power, 2022); (3) צבא המילואים, שגודלו ואופיו נגזרים משירות החובה של הלוחמים ומאיומים ותחזוקה שוטפת, מהווה את עיקר כוחו הלוחם של צה"ל בעת מלחמה, מבצע או משבר (עם הבדלים מסוימים במודל המילואים של הכוח הקרקעי הלוחם לעומת לוחמי אוויר או ים), בהיקף של כמה מאות אלפי קצינים וחילים; (4) מערכים מקצועיים וטכנולוגיים נשענים (בשגרה ובלחימה) על קצונה טכנולוגית ובעלי מקצוע, שהשירות שלהם בדרך כלל ארוך משל שאר חיילי החובה.

מאמר זה נדרש לסוגיית מודל שירות החובה בהקשר הטכנולוגי-צבאי, או במילים אחרות – בהקשר של החיבור ההדוק בין מודל גיוס החובה לבנייתו של צה"ל כצבא שהטכנולוגיה היא עמוד תווך ביכולתו להשיג את יעדיו להגנת מדינת ישראל מפני האיומים השונים במהלך שנות קיומה ובעתיד הנראה לעין. בבסיס המאמר עומדת אפוא השאלה הבאה: מה מקומו של מודל שירות החובה בהשגת העליונות הצבאית-טכנולוגית של צה"ל בראייה היסטורית ועכשווית, ועד כמה מודל זה חיוני לשימור עליונות זו בעתיד?

הטענה הראשונה היא שמודל שירות החובה הקיים נוצר בכוונת מכוון ובצמוד לבניית האקוסיסטם הביטחוני-טכנולוגי בישראל, והוא עומד ביסודו של אקוסיסטם זה, שהוא מרכיב חיוני ביכולתו של צה"ל למלא את ייעודו בהגנת מדינת ישראל. הסיבה לכך היא תפיסה עקרונית של קברניטי המדינה ומערכת הביטחון בראשית הדרך, בדבר חשיבותם של מדע וטכנולוגיה לשם השגת עליונות צבאית, בשילוב עם תפיסת ביטחון שהדגישה איכות כמענה לא-סימטריה החריפה בין ישראל לאויביה ומחסור חמור בכוח אדם מדעי-טכנולוגי מיומן במערכת הביטחון ובצה"ל, בייחוד בראשית דרכם. סיבות אלו עמדו ביסוד השימוש במודל גיוס החובה לא רק כמענה לפער הכמותי של ישראל מול אויביה אלא גם כתשובה לצורך האיכותי, והובילו את העילית המדעית-טכנולוגית של הנוער המתגייס למסלולים המנתבים אותה להוות את עמוד התווך בבניית המערכת השלמה הביטחונית-טכנולוגית של ישראל.

הטענה השנייה היא שעם השנים הלך והתעצם התהליך המשולב של השקעה במרכיב הטכנולוגי בצה"ל בד בבד עם הגברת ההסללה של העילית המדעית-טכנולוגית כמקור לכוח האדם הנדרש לבניית מרכיב זה. דורות של קברניטי מערכת הביטחון המשיכו בקו זה, שהוביל את צה"ל לעליונות טכנולוגית על סביבתו. במילים אחרות, הטענה היא שגיוס החובה שנולד לאור היגיון מכונן כמותי הפך ברבות השנים, עקב שורה של התפתחויות והחלטות, לאבן בניין מרכזית של העליונות

בהצבעה על השינוי שמביא ממד הסייבר לעולם הצבאי ועל שתי טכנולוגיות עיקריות נוספות, שיחוללו שינוי מהפכני גלובלי בשדה הלחימה. כמו כן מובא הסבר על השלכותיהן הספציפיות על צה"ל כצב המתמודד עם איומים ואתגרים מגוונים ביותר במידיות רבה ובקצב שינוי גבוה.

לבסוף, במסגרת הדיון והניתוח במאמר מנותחת תופעת ההישענות של מערכת הביטחון הטכנולוגית על גיוס העילית המדעית-טכנולוגית מהיבטים מגוונים, מוצגות הסיבות להישענות דווקא על גיוס החובה ולהיעדר תחליף ראוי לו והמשמעות של כל אלו לגבי הצעות שונות לשינוי במודל. הסיכום מציג בקצרה את התזה המשולבת העולה במאמר.

חלק ראשון: האבולוציה המשולבת של בניין העוצמה הטכנולוגית-הצבאית ושל גיוס החובה המוסלל של העילית המדעית-טכנולוגית – חמישים השנים הראשונות

העשורים הראשונים – יסודות התפיסה הישראלית של עוצמה טכנולוגית-צבאית

התפיסה של המדע והטכנולוגיה כמרכיבים חשובים ביכולת להשיג הישגים צבאיים מלווה את ישראל עוד מראשיתה. דוד בן-גוריון, ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל ומי שניהג אותה מבחינה אסטרטגית בכל עשייתה עוד טרם הקמתה ולאורך יותר מעשור לאחר מכן, ראה במדע את הבסיס להתפתחות האנושית העתידית: "אנו חיים בדור של מהפכות מדעיות [...]" (בראל, 2009), וכיוון אותו בראש ובראשונה למה שראה כבסיס הקיום של מדינת ישראל – ביטחון המדינה.

בהקשר זה הייתה לשימוש המואץ במדע ובטכנולוגיה במלחמת העולם השנייה השפעה רבה מאוד על בן-גוריון (בראל, 2009). הוא גרס שאיכות יוצאת דופן של היכולות הצבאיות של צה"ל היא המענה הראשי לחוסר הסימטריה המשווע בין ישראל לשכנותיה העוינות אותה – באוכלוסייה, בשטח, במשאבים ובהיעדר עומק אסטרטגי. המדע והטכנולוגיה, לשיטתו, לצד גורמים נוספים כמו מוסר ויכולות הלוחמים ובפרט טיב המפקדים, היו בין המרכיבים הבולטים בבניית איכות מכרעת זו לצורך איזון חוסר הסימטריה הכמותית, ועמדו בבסיס תפיסת הביטחון הלאומי שאותה ניסח (בן-ישראל, 2013, עמ' 51-58).

היגיון מכונן נוסף שעמד למול עיניו של בן-גוריון, מעבר לצורך בהשגת איכות לשמה, היה הרצון להשיג עצמאות טכנולוגית. החשש מאמברגו על ישראל, מסיבות

הצבאית-הטכנולוגית של צה"ל ושל מערכת הביטחון כולה, ושתפקידו בכך רק הולך ונעשה חיוני יותר.

הטענה השלישית במאמר זה היא שהדברים אינם מסתכמים בכך. במבט לעתיד חשיבותו של המרכיב הטכנולוגי-צבאי רק גוברת, וזאת עקב שני תהליכים מרכזיים. הראשון – עליית משקלה של הטכנולוגיה בכלל מרכיבי החיים ובמעשה הצבאי בפרט, ובייחוד פתרונות ומערכות הנדרשים לחדשנות הנוצרת מהבנה של הצד המבצעי ושל הצד הטכנולוגי יחדיו; השני – מגוון האיומים הרבים שעומדים בפניהם ישראל להתמודד בקצב השתנות ומידיות יוצאי דופן במערכת הבינלאומית, לצד אילוצים שמושגים עליה עקב מצבה הגיאופוליטי כמדינה שאינה מעצמה גלובלית ומאוימת על ידי מדינות וארגונים שמפגינים ריסון מועט יחסית, מה שמפנה אותה לעיתים ללוליינות מבצעית מבוססת טכנולוגיה. הטענה הבאה היא שאין למודל הגיוס ושירות החובה תחליף בתפקידו כמחולל הראשי של העליונות הטכנולוגית של צה"ל. בשל כך, הטענה החמישית והאחרונה היא שבכל בחינה של עתיד מודל גיוס החובה יש לתת משקל מהותי להתאמת המודל להמשך גיוסה הרחב של העילית המדעית-טכנולוגית של בני הנוער. בהקשר זה המאמר מצביע על כך שחלק הארי מהמודלים המוצעים של קיצור השירות או הפיכתו לדיפרנציאלי הם בעייתיים מאוד, בלשון המעטה, ועלולים להביא לירידה משמעותית במספר המתגייסים מקרב העילית הטכנולוגית למסלולי השירות הטכנו-מבצעיים החשובים. ירידה כזו עלולה לגרום לפגיעה אנושה ביכולתו של צה"ל לשמור על עליונותו הטכנולוגית ולשחיקה מתמשכת ככל שיחלוף הזמן.

במאמר שני חלקים: החלק הראשון עוסק בשתי הטענות הראשונות – מקורות התפיסה שהובילה לבחירה בממד הטכנולוגי להשגת מענה צבאי לאיומים על ישראל, והבחירה במודל של גיוס עילית הנוער המדעית-טכנולוגית והסללתה למסלולים טכנו-מבצעיים לצורך מימוש תפיסה ביטחונית זו. בהמשך מוצגת התעצמותן של תפיסות אלו וכריכתן זו בזו עם השנים לכדי תפיסה משולבת אחת. לחלק זה מבנה מתודולוגי מדורג המציג את ההתפתחות האבולוציונית המקבילה והשוויה של שני כיוונים אלו זה לצד זה כאשר צעד רודף צעד, וזאת בהתבסס על התכת חומרים ראשוניים ומאמרים ניתוחיים לכדי תבנית שלמה חדשה. החלק השני עוסק בטענה השלישית בדבר ההתעצמות הקיימת והעתידית של המרכיב הטכנולוגי-מבצעי בצה"ל מתחילת המילניום, והמשך האבולוציה של מרכיב זה ומרכיב ההון האנושי הטכנולוגי-מבצעי ליצירת מרכיב חיוני ביכולות צה"ל. בחלק זה הדגש הוא

בהתבסס על כוח אדם מיומן ואיכותי הנדרש במספרים סבירים אפילו בהתייחס לגודלה של ישראל (בן-ישראל, 2013, עמ' 56-57).

המודיעין ובפרט מודיעין האותות היה התחום השני שבו נעשה מאמץ טכנולוגי. הייתה זו תקופה של עליית הממד הטכנולוגי במודיעין בכלל ובמודיעין עיבוד האותות בפרט, בצבאות העולם ובצה"ל, ותקציב יחידת מודיעין האותות, הידועה היום כיחידה 8200, גדל ביותר מפי שישה בתוך שנים ספורות (סימנטוב והרשקוביץ, 2013, עמ' 184-189).

עוד מאמץ אדיר ממדים החל גם הוא בשנות ה-50, עם ההחלטה להקים כורים גרעיניים כדי לשלוט במדע ובטכנולוגיה של הגרעין. מאמץ לאומי זה היה מאמץ מדעי וטכנולוגי יוצא דופן בעידן שבו מעטים היו המדענים והמדינות בעולם שהעזו להיכנס למאמץ כזה. הוא נדרש, בין השאר, להכשרת אנשים צעירים רבים ולהכנסתם לתחום חדשני זה.

תחילת הסללתו של הדור הצעיר לעיסוק טכנוצבאי

הקמת יכולות טכנולוגיות-לאומיות בהיקף אדיר יחסית לגודלה של ישראל בעשורים הראשונים וליכולותיה המדעיות-טכנולוגיות באותה עת, בשנים של מחסור כלכלי וצנע, של הוצאות עצומות על קליטת עלייה שהכפילה (!) תוך שנים ספורות את אוכלוסיית המדינה, שנים של צמצום הצבא שלאחר מלחמת השחרור (עד כדי התפטרות הרמטכ"ל יגאל ידין ב-1952), הייתה אם כן מאורע לא טריוויאלי כלל וכלל. הוא הצריך בראש ובראשונה הון אנושי איכותי מתאים שהיה בו מחסור, ונדרש היה למצוא אותו, לכוונו ולהכשירו למטרות אלו. מי שהזין את היכולות הללו, לצד מדענים ומהנדסים מהשורה הראשונה שהצטרפו למאמץ מתוך מוסדות המחקר הקיימים, היו אקדמאים צעירים שהוכשרו באותה עת באוניברסיטאות המתפתחות של ישראל. ואכן, התפיסה של הון אנושי צעיר כרכיב מפתח בבניית היכולות של הפיתוח הצבאי-טכנולוגי נוצרה באותם ימים, כפי שקבע בן-גוריון: "צריך שטובי הנוער שלנו, אנשי המעלה מבחינה מוסרית-חלוצית, ובעלי הכושר האינטלקטואלי הגבוה ביותר, יקדישו כל זמנם, כישורם וחיהם לתפקידי הביטחון של המדינה" (משרד הביטחון, ל"ת). לא רק קבע אלא גם יישם. כבר בתחילת 1948, עוד לפני הכרזת המדינה ופלישת צבאות ערב לישראל, הורה לדוד שאלתיאל, מפקד מחוז ירושלים, לשחרר משירות את אלו שהאוניברסיטה העברית מצאה חיוניים לתפקידי המו"פ של טכנולוגיה ביטחונית (בראל, 2009).

ומאינטרסים גיאופוליטיים מגוונים, הוביל אותו להבנה שאין להסתמך בלעדית על רכש אמצעי לחימה מבחוץ או להסתפק בייצור שלהם בישראל, וכי יש לשאוף להעצמת היכולת העצמית למחקר ופיתוח (מו"פ) טכנולוגי-צבאי. יכולת עצמית זו תשחרר את התלות הבלעדית באספקת נשק ותאפשר לממש יתרונות יחסיים בשדה הקרב עצמו, וגם עצמאות רבה יותר בהחלטות הביטחוניות והמדיניות (מרדור, 1981, עמ' 81).

בהתאם לכך, כבר בספטמבר 1947, עם ההודעה של הבריטים על כוונתם לסיים את המנדט, האיץ בן-גוריון את תהליכי הרכש והייצור של אמצעי לחימה, ומייד לאחר מכן גם הקים מחדש את המחלקה המדעית – גוף מטה שפעל עוד קודם לכן בחסות 'ההגנה'. בתחילת 1948 הוחלט על הקמתו של חיל המדע (חמ"ד) כזרוע הביצועית למו"פ של גוף מטה זה (בכרך, 2015, עמ' 39; בראל, 2009). מטרת הקמתו של חמ"ד הייתה לפתח באופן עצמי את מה שנדרש לצבא הצעיר. בכך היה צה"ל הצבא היחידי באותה תקופה שהפקיד את נושא המדע והטכנולוגיה בידי חיל נפרד משאר הזרועות והחילות. ברבות השנים הפך חמ"ד לאגף במשרד הביטחון ולאחר מכן לרשות פיתוח אמצעי לחימה (רפא"ל), שקמה בשנת 1958 (מרדור, 1981, עמ' 67).

במהלך השנים התפתחה רפא"ל ל'בית מערכות' של מערכת הביטחון, נדבך חיוני במחקר והפיתוח הצבאיים של ישראל, ונכנסה לתחומים טכנולוגיים צבאיים רבים. לצידה התפתחו עוד שתי תעשיות ביטחוניות ממשלתיות חשובות – התעשייה הצבאית והתעשייה האווירית. ראשיתה של התעשייה הצבאית עוד בבתי מלאכה ששימשו את ארגון 'ההגנה', והמשכה בבתי מלאכה לכלי נשק מתקדמים ולתחמושת. התעשייה האווירית החלה את דרכה בשנות ה-50 כבית מלאכה לשיפוץ מטוסים, והפכה במהלך שנמשך עשרות שנים לאוסף של מפעלים בעלי ידע וטכנולוגיות מגוונים וליצרנית של מערכות נשק רבות. באמצע שנות ה-60 קמה גם אלביט כתעשייה ביטחונית פרטית, שעם השנים הפכה לאחת משלוש התעשיות הביטחוניות הגדולות בישראל (עברון, 1980; רובין, 2018).

המאמץ לבניית איכות מבוססת טכנולוגיה התקיים לא רק בתעשיות הביטחוניות אלא גם בתוך הצבא עצמו, בדגש על מערכים התלויים במיוחד באיכות זו. הראשון היה חיל האוויר, חיל הפועל מלכתחילה בתווך הדורש יכולת טכנולוגית ניכרת לעצם הפעולה בו. התפיסה שעמדה מאחורי ההשקעה הגדולה יחסית בחיל האוויר (כמחצית מתקציב הביטחון) הייתה שבאוויר אפשר לבנות יכולת שתביא את ישראל לכוח אש רב ולעליונות על יריבותיה בזכות ההטיה הטכנולוגית של התחום,

מצרים בסוף שנות ה־70 בחסות ארצות הברית להוצאת מצרים ממעגל הלחימה לטווח הקצר־בינוני, והידוק הקשר המדיני־ביטחוני עם ארצות הברית) ולצד גידול כמויות בצבא, היה הכיוון הטכנולוגי מסלול ראשי לבניית צבא מוכן לניצחון במלחמות העתידיות. ההשקעות במו"פ ביטחוני גדלו. מו"פ זה התבסס על התבגרותן של התעשיות הביטחוניות הישראליות, שאחרי כעשרים שנה ויותר של עבודת פיתוח וייצור נמצאו כבר בחזית הידע העולמי בתחומים רבים. המו"פ שהחל עוד לפני המלחמה והתעצמותו לאחר התחיל לשאת פירות במהלך שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80. התעשייה הביטחונית התפרסה על יותר ויותר תחומים טכנולוגיים, והחל משנות ה־80 בנתה לעצמה טביעת רגל גלובלית (רובין, 2018).

במהלך העשורים שלאחר מלחמת יום הכיפורים הוביל הצבא מהלכים לפיתוחים טכנולוגיים בשילוב הבנה מבצעית, כדי להפוך את הטכנולוגיה לפלטפורמה שעליה הוא יבנה את עליונותו על צבאות ערב.

אך אליה וקוץ בה. דווקא ההתפרסות על תחומים רבים ומתוחכמים יותר ויותר עם כניסת המחשב כפלטפורמה עיקרית במערכות גרמה לכך שמערכת הביטחון לא יכלה עוד לממן לבדה את הפיתוח וההצטיידות. התעשייה נדרשה אפוא למצוא לקוחות מחוץ לישראל על מנת להמשיך את תהליך הגידול וההתעצמות שלה. אחרי עשרים שנה היא הייתה בשלה לכך. היא התחילה למכור למדינות אחרות סל מוצרים מגוון יותר ויותר בהיקפים הולכים וגדלים, מה שאפשר לה להתקיים כלכלית ולאחר מכן לגדול, ובמקביל להמשיך לפתח פתרונות טכנולוגיים עבור צה"ל. בעוד מספר המועסקים בתעשייה הביטחונית באמצע שנות ה־60 היה כ־14 אלף והיצוא שלה הסתכם בכ־15 מיליון דולר בלבד, הרי באמצע שנות ה־80 העסיקה התעשייה הביטחונית כ־63 אלף איש לפיתוח ולייצור מגוונים וייצאה בכמיליארד דולר (ליפשיץ, 2011). התעשייה הביטחונית הפכה לכלי עיקרי עבור צה"ל לפיתוח ולהצטיידות באמצעי לחימה חדשניים וייעודיים לצורכי הצבא ונעשתה בעלת שם ומעמד בעולם, כאשר מצד אחד השימוש של צה"ל במוצריו ממנף את יכולותיה למכור אותם בעולם, ומצד שני מכירותיה בעולם מאפשרות לה להתקיים מבחינה כלכלית ולהמשיך לפתח לצה"ל את האמצעים הדרושים לו וגם להפוך לתעשייה חשובה לכלכלה הישראלית בכלל. אך לא רק התעשייה הביטחונית נטלה חלק במסע לעליונות טכנולוגית. חלק משמעותי בוצע בצה"ל עצמו.

צעד זה אולי נראה קטן בדיעבד, אך הוא היה חשוב באותה עת של הסתמכות על מדענים צעירים, ובפני עצמו היווה איתות ברור לתפקיד המדענים בשירות הביטחון של המדינה, שבראיתו של בן־גוריון אינו נופל בחשיבותו מתפקיד הלוחמים. אין להמעיט בחשיבותו של איתות כזה. קיים מתח מתמיד בין גיוס כולל לתפקידי לחימה של כלל האוכלוסייה המסוגלת לכך, כחלק מאתוס של צבא לוחם שמאדיר (ובצדק) את תפקיד הלחימה בשטח, לבין ניצולה היעיל של עלית מדעית־טכנולוגית כבר עם ההתגייסות לשורות הצבא. מתח כזה יכול להיות מוכרע לשני הכיוונים, והיו צבאות אחרים שהכריעו לכיוון ההפוך.

ב־1951 כבר קמה העתודה האקדמית כשיטה. במסגרת זו התאפשר לבוגרי תיכון לדחות את שירותם בצה"ל כדי ללמוד לימודים אקדמיים במסגרת האוניברסיטאות האזרחיות ולהתגייס לאחר תום לימודיהם לשירות בתחום מקצועם. העתודה קמה על רקע מחסור כבד באנשי מקצוע בצבא – אקדמאים ולא־אקדמאים כאחד (נאמני, 2021). חלק גדול מהלומדים הופנו לתחומים מדעיים־טכנולוגיים, והם היו לאחר מכן גם עמוד תווך מרכזי בבניית יחידות הסמך של מערכת הביטחון כמו רפא"ל, ולא רק של הצבא. עם השנים הפכה העתודה האקדמית למרכיב מרכזי בהישענותו של צה"ל על היתרון הטכנולוגי, וגרמה לכך שחלק גדול מקציני הקבע שלו הם מהנדסים.

מלחמת יום הכיפורים והתעצמות הממד הטכנולוגי

היכולות הטכנולוגיות־צבאיות לא נבנו ביום אחד. אותם צעדים ראשוניים שנעשו בשני העשורים הראשונים לעצמאות המדינה היו משמעותיים ביותר בבניית האתוס, הכוונה, השיטה וגם הבסיס שיהפוך את צה"ל בבוא היום לצבא שהטכנולוגיה בו היא מרכיב יסודי, אך הם עדיין היו רחוקים מהקמת יכולות בחזית הידע של מחקר ופיתוח צבאיים (מרדור, 1981, עמ' 75). בהתאם לכך, צה"ל בתחילת דרכו לא היה צבא שנשען על טכנולוגיה שונה מהותית מזו של אויביו, ולא הייתה לו עליונות טכנולוגית עליהם. אפילו עשרים וחמש שנים לאחר קום המדינה, במלחמת יום הכיפורים, צה"ל עדיין היה צבא שאיכותו נשענה בעיקר על איכות לוחמיו ואיכות הפיקוד שלו, ולא על עליונות טכנולוגית מהותית (פינקל, 2020). גם אם היו לצה"ל אמצעים טובים משל היריב (מטוסים), היו תחומים שבהם צה"ל היה בנחיתות טכנולוגית מול אויביו (נשק אנטי־טנקי, רובים).

מלחמת יום הכיפורים ב־1973 האיצה תהליכים של השקעה במו"פ טכנולוגי־צבאי. לצד פעילות מדינית (הסדרי ביניים בסיני ב־1975, ולאחר מכן הסכם שלום עם

המגמות אלה, ואיך אפשר לחזק בהרבה את כוחו של צה"ל [...] אנחנו מציעים מאמץ מרוכז ושיטתי להמצאה ופיתוח נשק חדש [...] כאשר חדש מוגדר כנשק שאינו בשימוש צבאות אחרים". בהמשך הציעו את מה שהפך לתוכנית תלפיות: "תנאי הכרחי להצלחת תכנית כזו הוא היווצרות של צוות אנשים יוצרים, אשר 'מולידים' את הרעיונות ואחר כך מתרגמים אותם [...]". (דותן ויצבי, 1974).

על חשיבותו של נושא עילית כוח האדם הטכנולוגי לצה"ל הצביע גם הפורום שנכח בדיון לקידום הקמת התוכנית, שהתקיים ב-10 ביולי 1975 אצל פרופ' יובל נאמן, אז המדען הראשי של מערכת הביטחון, ונכחו בו בכירי האקדמיה בישראל, בכירי הצבא ובכירי מערכת הביטחון. לא רק המדענים דחפו את הנושא אלא גם אנשי הצבא, ובראשם אלוף-משנה אהרון בית-הלחמי, שהיה אז ראש המו"פ בחיל האוויר ולאחר מכן ראש המו"פ של צה"ל ולמשך תקופה קצרה גם מנכ"ל משרד הביטחון, אשר שכנע את ראש המטה הכללי דאז רב-אלוף רפאל איתן להקים את התוכנית. התוכנית קמה, אם כן, מתוך הבנה, הסכמה ודחיפה של גורמים רבים שהבינו, כדברי נאמן, את חשיבות "ניצולה היעיל יותר של שכבה מסוימת של בעלי יכולת גבוהה" (משרד הביטחון, 1975).

ההצעה, הדיונים וההחלטה על הקמתה של התוכנית מדגישים מספר נקודות חשובות: הראשונה – מרכיב חשוב ביותר ביכולתו של צה"ל להתמודד עם האיומים הוא המרכיב הטכנולוגי, ולשם כך נדרש כוח אדם עילי צעיר, כלומר המשך הדגש על המרכיב הטכנולוגי והחיבור בינו לבין אוכלוסיית המתגייסים; השנייה – יש לפתח אמצעי לחימה מיוחדים שאין לאחרים, כלומר הצבעה על הכיוון שמערכת המו"פ הישראלית אכן אימצה מאוחר יותר, של דגש על יתרונות טכנולוגיים יחסיים מיוחדים. נושא זה גם היה ביסוד הפרויקטים הרבים של מו"פ צבאי שניזומו לאחר גניזת התוכנית לפיתוח מטוס הליביא לקראת סוף שנות ה-80 והשקעה בטכנולוגיות ובפתרונות ייחודיים במקומה; השלישית – הדגש על העילית המדעית-טכנולוגית והסללתה היעילה ("ניצול") למו"פ טכנולוגי; ולבסוף – הכיוון החדש שמבליט את הצורך בזן חדש ובהכשרה חדשה של טכנולוגים-צבאיים שונה מהכשרות מדעיות-טכנולוגיות אחרות ובראשן העתודה האקדמית – זן שרגלו האחת במדע ובטכנולוגיה והשנייה עמוק בצבא. כלומר: דגש על הבנה משולבת של מרחב הבעיה ומרחב הפתרון כאחד, באמצעות הכשרה ארוכה ומעמיקה בהבנת הצבא וצרכיו מכאן ויכולות טכנולוגיות משם, להבשלה של ראייה מערכתית של העולם הטכנו-מבצעי.

במהלך העשורים שלאחר מלחמת יום הכיפורים הוביל הצבא מהלכים לפיתוחים טכנולוגיים בשילוב הבנה מבצעית, כדי להפוך את הטכנולוגיה לפלטפורמה שעליה הוא יבנה את עליונותו על צבאות ערב. דוגמה לחשיבה כזו היא ההתמודדות עם טילי קרקע-אוויר, שפגעו ביכולתו של חיל האוויר להשיג עליונות אווירית במלחמת יום הכיפורים. עבודת פיתוח טכנולוגית-מבצעית של אנשי חיל האוויר בשיתוף התעשייה הביטחונית אפשרה במלחמת לבנון הראשונה ב-1982 השגת עליונות אווירית באמצעות השמדת טילי הקרקע-אוויר הסוריים ללא כל פגיעה במטוסי חיל האוויר.

הצלחה זו הייתה אומנם נקודתית ולא שוכפלה באותה עת לממדי לחימה אחרים באותו היקף (פינקל ופרידמן, 2016), אך היא מסמלת אולי יותר מכול את נקודת המפנה של ההישענות ההולכת ומתעצמת של צה"ל על טכנולוגיה צבאית מבוססת פיתוח עצמי כמרכיב בולט בהשגת יתרון על אויבים, בעיקר מול צבאות סדירים.

הגברת ההסללה הטכנולוגית-מבצעית – הקמת תוכנית תלפיות

בד בבד עם ההשקעה הגוברת בנתיב הטכנולוגי שדרגה מערכת הביטחון את תפיסתה לגבי ההון האנושי הטכנולוגי-צבאי עם הקמתה של תוכנית תלפיות ב-1979. תוכנית תלפיות היא ללא ספק תוכנית הדגל של פירמידת כוח האדם הטכנולוגי של מערכת הביטחון, ובמידה מסוימת גם תוכנית הדגל של המדינה כולה להכשרה של עילית המנהיגות המדעית-טכנולוגית של ישראל. תוכנית תלפיות מאתרת, מסננת, ממיינת ומכשירה את האלפיון המדעי-טכנולוגי העליון של ישראל ומשבצת אותו בתום ההכשרה בהתאמה אישית – "תפירת חליפה" – לליבת מערכי המחקר והפיתוח של צה"ל. במהלך ארבעים שנותיה הכשירה התוכנית מעט יותר מ-1,000 בוגרים בסך הכול. השפעת הבוגרים בכלל מערכות המו"פ הביטחוני חורגת הרבה מעבר למספרם, והביקוש להם רק הולך ועולה.

התוכנית הוקמה ב-1979 כאחת התובנות ממלחמת יום הכיפורים, בד בבד עם האצת הכיוון הטכנולוגי. מי שהציעו אותה לצה"ל היו שני פרופסורים לפיזיקה מהאוניברסיטה העברית בירושלים, פליקס דותן ושאול יציב, כמענה לצורך לפתח עליונות טכנולוגית לצה"ל. "הצעה להקמת מכון לפיתוח נשק חדש" – כך הם קראו למסמך שהגישו בנובמבר 1974 למערכת הביטחון ובו כתבו את מה שהוביל אותם להצעה זו: "המגמות הצבאיות, המדיניות, לטווח קצר ורחוק נראות קודרות. נשאלת השאלה: מה אפשר לעשות כדי לפעול נגד

הרחבת פירמידת כוח האדם הטכנולוגי

ב־1999 נוספה תוכנית למארג תוכניות פיתוח כוח האדם הטכנולוגי של צה"ל מתוך גיוס החובה – תוכנית פסגות. היא נוסדה בעקבות הביקוש ההולך וגובר בצה"ל למנהדסי עילית עם רקע מחקרי מבוסס, ועל רקע הקושי של התוכניות הקיימות ובראשן תוכנית תלפיות לענות על הביקוש במלואו. תוכנית פסגות הוקמה כתוכנית מצטיינים של העתודה האקדמית להכשרת מהנדסי עילית בוגרי תואר כפול, בפיזיקה ובהנדסת אלקטרוניקה. באמצעות תוכנית פסגות התחילה פירמידת כוח האדם הטכנולוגי של צה"ל להתמלא: בבסיסה העתודה האקדמית, בהמשכה תוכנית המצוינות של העתודה – תוכנית פסגות, ובראש הפירמידה תוכנית תלפיות. יחד הן גובשו לכדי מענה שלם לצורכי המו"פ הטכנולוגי של צה"ל.

באותה העת הוקמה גם תוכנית עתידים, שבאה לגשר על שני פערים במצבת כוח האדם הטכנולוגי של צה"ל: הראשון – מחסור הולך וגדל במהנדסים גם בבסיס הפירמידה של כוח האדם הטכנולוגי (העתודה האקדמית) ולא רק במרומיה; השני – הגברת הגיוס למסלולי העתודה האקדמית בקרב נוער בפריפריה הגיאוגרפית והחברתית של ישראל, כחלק מהמאמץ לשינוי הריבוד החברתי והענקת שוויון הזדמנויות לנוער בפריפריה. תוכנית עתידים אינה חלופית לעתודה האקדמית אלא שער כניסה ייעודי להגברת חלקה של הפריפריה בה. יזמו אותה אנשי צבא והיא קיבלה את ההסכמה והגיבוי של הפיקוד העליון של צה"ל ובראשו ראש המטה הכללי רב־אלוף שאול מופז. התוכנית הפכה לספקית משמעותית של העתודה האקדמית עד כדי כך שעשרות אחוזים מהעתודאים מגיעים דרכה.

חלק שני:

מתחילת המילניום ובמבט צופה פני עתיד

מהפכת הסייבר

ב־1990 הפך האינטרנט למוצר ציבורי ומעט אחריו נוצר מרחב הסייבר, אותו ממד וירטואלי יציר אדם שהאינטרנט בליבתו ובכלל רשתות התקשורת והמחשבים המחוברים יחדיו והמידע והלוגיקה שבהם. ממד זה משנה במהירות את פני האנושות כולה. פעילויות אנוש רבות עוברות להתבצע בו במקביל לפעילות בממדים הפיזיים המוכרים ואף יותר מכך – פעולות שקודם לא התקיימו כלל, כמו רשתות חברתיות או מטבעות דיגיטליים, תופסות מקום הולך וגדל בפעילות האנושית בו.

הצעד הבא היה הפיכתו של ממד הסייבר למרחב לחימה והיותו של ממד זה טכנולוגי־מבצעי במהותו,

היטיב לתאר את התוכנית, את עוצמתה ואת ייחודה כמשלבת אקדמיה וצבא ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו, בברכתו לציון שלושים שנה לתוכנית תלפיות: "בחזית העשייה הביטחונית והטכנולוגית [...] ניצבים מזה 30 שנה אתם, בוגרות ובוגרי תלפיות, נבחרתם בקפידה לתוכנית ייחודית, המהווה את ספינת הדגל של מערכי המחקר והפיתוח במערכת הביטחון. בכך שותפים אתם לתרומה מכרעת לביטחון ישראל – תוך שאתם משלבים ערכי מחקר אקדמיים עם תכליתיות ביטחונית וצבאית" (נתניהו, 2009).

לקראת סוף המילניום – הגעה לעליונות טכנולוגית־מבצעית

המרכיב הטכנולוגי המשיך להתעצם ביתר שאת בזכות שילובם של שלושה תהליכים בעשור האחרון של המאה ה־20 ובתחילת המילניום החדש: הראשון – הבשלה גלובלית של עולם המחשב, מזעורו ושימוש בו בפלטפורמות מבצעיות; השני – אותן השקעות גדולות והולכות בטכנולוגיה צבאית לאחר מלחמת יום הכיפורים נשאו פירות בשלל אמצעים ייחודיים חדשים בממדי הלחימה השונים; השלישי – גניזתו של פרויקט הליביא בסוף שנות ה־80 והשקעה חליפית של תקציבים ושל כוח אדם טכנולוגי מיומן בתחומים טכנולוגיים חדשניים ומתוחכמים מבוססי מחשב.

כל אלו חברו יחדיו בעשור האחרון של המילניום הקודם ואפשרו לישראל לפתח את מקבילת המהפכה בעניינים צבאיים (RMA) שפותחה בארצות הברית, וביסודה דוקטרינה מבצעית של שימוש בטכנולוגיית מחשבים לסגירה מהירה של מעגלי מודיעין־שליטה־אש. התעצמות טכנולוגית עצמאית זו של ישראל הניבה לה שלל טכנולוגיות ויכולות חדשות כמו עולם כלי הטיס הבלתי מאוישים ושימוש בהם לתכליות מגוונות, הגעה לחזית הידע בתחום הטילאות ביבשה, בים ובאוויר, פיתוח יכולות מכ"ם מצוינות, התקדמות של עולם הלוחמה האלקטרונית ועוד.

בזכות התעצמות טכנולוגית זו התקדם צה"ל במהירות לעליונות טכנולוגית־מבצעית קונונציונלית מקיפה על צבאות ערב, לראשונה לא באופן נקודתי, בהתאם ל"תורת היחסות של בניין הכוח" שהציג יצחק בן־ישראל. הוא גרס שיש להעצים את היתרון הטכנולוגי היחסי של ישראל על יריביה ולכוון ככל האפשר את העימות כך שיתבסס על טכנולוגיה ולא על ריבוי כוח אדם (בן־ישראל, 1997). בן־ישראל לא רק כתב אלא גם יישם תפיסה זו לאורך שנים בתפקידיו הבכירים במערכת הביטחון הישראלית,⁵ עד שזו התקבעה כתפיסה כוללת המבוצעת בשטח ולא רק כתפיסה תאורטית עקרונית.

משקלו. לצידם נדרשים מהנדסים בתעשיות ייעודיות שמפתחים עבורם את אמצעי הלחימה, מרובה הקשת דרך התותח ועד הטנק ומערכות הטילים. כך גם באוויר ובים עם ההבדלים הרלוונטיים.

ניצולו של ממד הסייבר כממד לחימה צבאי משליך גם על סוג ה"לוחמים" וה"מהנדסים" הנדרשים בו. הלוחם בממד הסייבר אינו נדרש לסיבולת לב-ריאה, גם לא לעמידות במחלות ים או ליכולות הנדרשות להטיס מטוס. הלוחם הוא טכנולוג רשתי, מי שחי ברשת כפי שחייל חי בשטח, ונדרשת לו הבנה טכנולוגית גבוהה של הכלים שאותם הוא מפעיל. המהנדס החוקר והמפתח אינו רק איש מדעי המחשב המרוחק מהצד המבצעי. על מנת לפתח כלי סייבר הוא נדרש להבין את הפעילות האנושית בממד. במילים אחרות, המרחק בין הלוחם והמהנדס הולך ומצטמצם והם עובדים כתף אל כתף בבניית יכולת טכנולוגית-מבצעית משותפת, כאשר מי שמוביל את התהליך כולו הם אלו שרגלם האחת נטועה עמוק במחקר הטכנולוגי של רשתות המחשוב ורגלם השנייה במבצעים רשתיים – עילית טכנולוגית-מבצעית. עלייתו המהירה של ממד הסייבר כממד מודיעין מסוג חדש וכממד פוטנציאלי גם ללחימה חייבה את מערכי כוח האדם הטכנולוגי להגיב במהירות לשם ניתוב כוח אדם טכנולוגי נוסף על זה הקיים, כמענה לדרישה ההולכת וגוברת של תחום הסייבר ובדגש על העולם המשולב של מחקר, פיתוח והפעלה.

תוכנית פסגות-תוכנה הוקמה ב-2007 כדי לתת מענה לצורך במהנדסי עילית לפיתוח יכולות טכנולוגיות חדשות בעולם הטכנו-מבצעי שסביב מערכות מחשב, ובפרט לסייבר. התוכנית מכשירה את משתתפיה לתואר ראשון ושני ברצף בהנדסת תוכנה, ולצד ההכשרות האקדמיות מקיימת גם הכשרה ייעודית בתחומי סייבר מבצעיים. בכך עקבה תוכנית זו אחר מה שכבר הפך לשיטה – עם עלייתו של צורך מהותי בעולם הטכנולוגי-צבאי, במקרה זה הסייבר, נבנית תוכנית הכשרה אקדמית ייעודית שנותנת מענה לצורך הגובר באוכלוסיית עילית לפיתוח התחום. במקרה הספציפי מדובר לא רק בהכשרה טכנולוגית אלא גם בהכשרות ייעודיות של הבנת עולם הבעיה המבצעי ולא רק של עולם הפתרון הטכנולוגי.

אך במקביל לתוכנית פסגות-תוכנה, באופן חדשני וייחודי בהובלת אגף המודיעין, הקים צה"ל גם מגוון תוכניות הכשרה לא-אקדמיות בעולם הסייבר, מתוך ההבנה שזהו תחום שבו נדרש סוג חדש של טכנולוג-מבצעי, ומשום שתחום הסייבר נשען על סוגי יכולות שבחלקן לא דווקא מצריכות הכשרה אקדמית. על רקע זה התחיל צה"ל בשני העשורים הראשונים של שנות ה-2000 לבנות תוכניות הכשרה ייעודיות במסגרת גיוס

הרבה יותר מאשר ממדי הלחימה האחרים (הפיזיים). היבשה הייתה המרחב הטבעי הראשון שבו במקביל לפעילות האנושית התפתחה גם לוחמה ללא תלות בקפיצת מדרגה טכנולוגית, ואחריה הים, שחייב קפיצה טכנולוגית של שיט בים. רק בתחילת המאה ה-20 התפתחה היכולת האנושית להשתמש בממד האווירי לפעילות אנושית, ומיד לאחר מכן גם להשתמש בו כממד לחימה שבמהותו הוא טכנולוגי יותר מקודמיו, שהרי מטבעו של הממד האווירי בני אדם אינם יכולים להתנהל בו באופן חופשי ללא טכנולוגיה מורכבת. ממד הסייבר ובפרט הלוחמה בו מורכבים עוד יותר: הממד הוא כולו מעשה ידי אדם, הפעילות בו היא טכנולוגית ומבוססת על שכבות פיזיות ולוגיות רבות, וכך גם הלוחמה בו היא מוטת טכנולוגיה עוד יותר מאשר בממדים הפיזיים.

ניצולו של ממד הסייבר כממד לחימה צבאי משליך גם על סוג ה"לוחמים" וה"מהנדסים" הנדרשים בו. הלוחם הוא טכנולוג רשתי ונדרשת לו הבנה טכנולוגית גבוהה של הכלים שאותם הוא מפעיל.

יש להדגיש שממד הסייבר עודנו רחוק ממיצויו כממד לחימה. להבדיל מהשלב הראשון של מהפכת הסייבר שהתמקד בשינוי דרמטי של מודיעין האותות, כאשר מודיעין סייבר הפך את יחידות מודיעין האותות מיחידות פסיביות במהותן לאקטיביות – לא עוד אנטנות פרוטות הממתנינות למידע שיעבור דרכן אלא חיפוש אקטיבי אחר מידע מודיעיני במחשבי הצד השני והגעה לכמויות מידע בסדרי גודל יותר ממה שהכרנו – שלב של מיצוי מרשים בכלל יחידות מודיעין האותות בעולם, השלב השני של לחימה בממד זה הוא רק בראשית דרכו. זה השלב שבו הופכים גופי מודיעין האותות בעולם לא רק לספקים של מודיעין אלא לאופרטורים הפועלים במרחב הסייבר כחלק מהשלם האופרטיבי של צבא: לא רק הבאת מידע וניתוחו אלא פעולה בתוך הממד והשפעה דרכו אל מחוצה לו – על מערכות פיזיקליות בממדים הפיזיקליים הרגילים (מתניה ורפפורט, 2021, עמ' 40-53).

הסללת כוח אדם טכנולוגי לתחום הסייבר

כפי שממד הסייבר שונה וטכנולוגי יותר מקודמיו, כך גם מי שמעורב בלחימה בו. ביבשה נזקק הצבא לחיילים בעלי כושר וסיבולת ללכת מרחק רב עם ציוד כבד ולתקוף באומץ את האויב תוך סיכון חייהם, ולמפקדים המסוגלים להניע את כוחותיהם באופן מתוחכם כדי ליצור מסה קריטית בכל זירת לחימה ולהוציא את האויב משיווי

ענק. בשדה הקרב ייראו אלפי פלטפורמות לא מאוישות ואף יותר נעות זו לצד זו, מתקשרות זו עם זו, עובדות לבד ובלהקה, נפרדות ומתמזגות, כאשר שילובן של פלטפורמות אלו זו בזו, כלומר יכולתן לתקשר יחד וליצור אינטליגנציה מבוצרת ביניהן, תאפשר להן למלא משימות לחימה באופן שקשה לחלום עליו כיום.

ההיבט הישראלי הייחודי

האתגרים שצה"ל עומד מולם הם מגוונים יותר, אמיתיים יותר ומיידיים יותר מאלה של כל צבא בעולם כמעט. צה"ל נדרש לתת מענה לטרור טקטי; להתמודד עם ארגונים היברידיים – חצי מדינה חצי טרור (ולנסי, 2015), כלומר שיש להם יכולות כמו של צבאות קטנים ומיומנים, אך רגישותם לפגיעות במדינה שבה הם מתארחים נמוכה משמעותית מזו של צבאות רגילים, ואשר משתמשים לעיתים דווקא בטכנולוגיות פרימיטיביות כמענה לעליונות הטכנולוגית של צה"ל, כאלו שאינן מאיימות על עליונותו אך מאתגרות את המענה שלו להגנה על חיי אזרחים ועל השלמות הטריטוריאלית של המדינה (מתניה וסרילוי, 2021); לפעול במדינות כושלות (Failed States) שאינן שולטות היטב בכל המתרחש בתוכן (ולנסי ומיכאל, 2021); להתכונן למלחמה קונוונציונלית אמיתית מול צבאות רגילים; ולדעת לקיים מערכה צבאית מול איומים רחוקים. כל זאת כאשר מצד אחד ישראל אינה מעצמה גלובלית, לא מבחינה פוליטית ולא מבחינה צבאית, כאשר יש סייגים רבים ליכולתה להשתמש בכוח – ישראל לא יכולה וגם לא מעוניינת להפציץ את אויביה באופן חסר מעצורים. מצד שני – ההרתעה כלפי חלק גדול מהאויבים היא מוגבלת – אם יוכלו להפעיל כוח הם יעשו זאת: מי שחפר מנהרה ישתמש בה; מי שאגר רקטות יירה אותן; מי שרכש רחפנים יטיס אותם; ואם יש בידיו טילי שיט הוא ישתמש בהם; ולבסוף – האיומים מתמקמים כאן ועכשיו ולא רק בעתיד רחוק.

היבט ייחודי זה שאליו נדרש צה"ל, בשונה מרוב צבאות העולם, במגוון האיומים, בהתרחשותם התדירה, במיידיות שלהם ובמגבלות ההרתעה כלפיהם, מחייב אותו לפתח יכולות מבצעיות מושתתות טכנולוגיה שאחרים פשוט לא נדרשים להן, בוודאי לא בקצב השתנות גבוה כמו זה שבאזור שלנו. כיפת ברזל כמענה ייעודי וייחודי לירי רקטות לא מבוקר על העורף הישראלי, או יכולות טכנולוגיות יוצאות דופן וראשוניות בעולם לגילוי מנהרות חודרות לשטח ישראל לצורכי פיגועים והישגים מקומיים במלחמה הן דוגמאות לכך. הן פותחו עקב איום על ישראל עוד לפני שאחרים בעולם חוו אותו, וזאת תוך שילוב יכולות טכנולוגיות מבצעיות של קצינים בצה"ל עם עבודה של התעשיות הביטחוניות.

החובה לפיתוח כוח אדם מיומן לתפקידים בממד הסייבר, שאין למצוא כמותן במקומות אחרים מחוץ לצבא.

טכנולוגיות ליבה שישנו את פני הלחימה בעשורים הקרובים

המיוזוג ההולך ונבנה של תפקידי הלוחם והמהנדס מודגש בממד הסייבר יותר מאשר בכל ממד לחימה עד היום, אך הוא עתיד להיות משמעותי מאוד גם בשאר הממדים, גם אם באופן שונה מעט, עם התפתחותן של שתי טכנולוגיות מרכזיות שעומדות לשנות במידה ניכרת את פני הלחימה.

הראשונה מבין השתיים היא תהליך טכנולוגי מתגלגל של תלות הולכת ונבנית של כלל ממדי הלחימה באיסוף ובניתוח נתוני עתק באמצעות טכנולוגיות של בינה מלאכותית והעברתם המיידית לכל דורש – אמצעי לחימה וחיילים כאחד, לצורכי הגנה נקודתית, תקיפה מדויקת, השמדת האויב, פיקוד ושליטה וניהול כולל של מערכה. אין הכוונה רק למה שהתחיל במהפכה בעניינים צבאיים של סגירת מעגלי מודיעין-שליטה-תקיפה אלא להרבה יותר מכך – ליכולת להביא לשדה הקרב בכל הממדים כמויות עצומות של חיישנים; ליכולת לעבד את המידע שלהם ולחלקו באופן אוטומטי ואינטליגנטי ללא מגע יד אדם לכל דורש; ליכולת של פלטפורמות לתקשר זו עם זו ובממדי לחימה שונים ועם כלל הנתונים, או במילים אחרות: היכולת ליצור תובנות שלא נמצאות אף לא באחת מנקודות הקצה או בפלטפורמה מסוימת, להתיר אותן לכדי מידע חדש ולבזר אותו.

דוגמה לכך היא שימוש באלפי חיישנים באוויר וביבשה ל"אחיזת" שטח באופן שכל תנועה בו מתגלה. אך היות שאין לתנועה מסוימת כל משמעות בפני עצמה אלא רק אם היא קשורה לתנועות אחרות, לאנשים או לכלים מסוימים ולסיטואציה מבצעית מסוימת, נדרשת אלגוריתמיקה מתוחכמת לשם בניית תובנות מבצעיות מנתוני העתק הנאספים. בעבר לא התאפשר לאסוף כמויות כה גדולות של מידע וגם לא לנתחן באופן מועיל. השימוש באלגוריתמים מתקדמים של בינה מלאכותית מאפשר לאסוף, לנתח וליצור תובנות כאלו.⁶

הטכנולוגיה השנייה שנמצאת בראשיתה היא מעבר של פלטפורמות ואמצעי לחימה בהיקף עצום למערכות אוטונומיות (מרבובות בינה מלאכותית) בכלל הממדים. יכולות המזעור, המחשוב והתקשורת מאפשרות כבר כיום בניית פלטפורמות בכל גודל, המסוגלות לתפקד באופן מלא בשדה הקרב ולהחליף את הפלטפורמות המאוישות בידי אדם, כיום בעיקר בעולם כלי הטיס הבלתי מאוישים, אך בהמשך גם בכל הממדים ובגדלים שונים – מרובוטים ורחפנים בגודל זבוב ועד פלטפורמות

מדעית-טכנולוגית לכיוון של מו"פ צבאי, למנגנון העומד ביסוד מרכיב העוצמה הטכנולוגי של צה"ל ושל מערכת הביטחון כולה, ולפרדיגמה שלמה של בניית האקוסיסטם הצבאי-טכנולוגי של מערכת הביטחון. תהליך זה רק מתעצם עם השינויים בפני המלחמה וההישענות הגוברת והולכת של צה"ל ומערכת הביטחון כולה על הממד הטכנולוגי-מבצעי.

"למן הקמת צבא ההגנה לישראל היה השילוב שבין פיתוח אמצעי המחקר והטכנולוגיה להעצמת המשאב האנושי אחד ממקורות הכוח החשובים בכוחו ובחוסנו של צה"ל", כתב ראש המטה הכללי רב-אלוף גבי אשכנזי בברכה לרגל שלושים שנה לתוכנית תלפיות (אשכנזי, 2009), בהדגישו את הקשר ההדוק בין מו"פ והמשאב האנושי; "...באמצעות עילית אנושית צעירה ומוכשרת – המצוידת במחשבה מקורית, בחוכמת מעשה, בדמיון יצירתי ובכוח המצאה ופיתוח [...]...", הדגיש שר הביטחון אהוד ברק באותו הקשר את החשיבות של ההון האנושי הצעיר בעל מקוריות המחשבה (ברק, 2009); או כדבריו הישירים של תת-אלוף (מיל) שמואל קרן שכינה כראש מו"פ וכמנהל תע"ש, ולאחר מכן כראש מפא"ת בין השנים 2002-2010: "ללא העילית המדעית-טכנולוגית הזו של ישראל, עתודה ותלפיות, לא הייתה נבנית מערכת טכנולוגית כה מתקדמת בצה"ל ובמערכת הביטחון בכלל" (ש' קרן, ראיון אישי, 14 במאי 2019).

השימוש בגיוס החובה כמאפשר סינון ומיון רוב אוכלוסיית הצעירים בוגרי תיכון לצורכי איתור העילית המדעית-טכנולוגית וניצולה לבניית מערכי המו"פ הטכנולוגי-צבאי הוא תופעה ייחודית. ראשית – מבחינת האתוס הצבאי-טכנולוגי שנבנה בכוונת מכוון כבר מתחילת הדרך ואינו טבעי בדרך כלל לצבא, אתוס שהתבסס על תפיסת ההשכלה והלמדנות היהודית והוטה על ידי האבות המייסדים של המדינה לכיוון מדעי ולכיוון ביטחוני-טכנולוגי. לכן, על אף החשיבות והמחסור בלוחמים בתקופות מסוימות עודד צה"ל כבר בתחילת דרכו את כל מי שמסוגלים לכך, גם אם הם בעלי כשירות קרבית, להתגייס לעתודה האקדמית וכיום לשלל התוכניות שלה, הרגילות ותוכניות המצטיינים כאחת, לא כל שכן לתוכנית תלפיות, שהמיון אליה קודם לכל מיון אחר בצה"ל. זוהי אמירה חשובה מאוד מבחינה ביטחונית וחברתית כאחת לצבא לוחם.

לתופעת ההסללה הייחודית הזו יש גם משמעויות כלכליות. השירות של עילית זו בצה"ל במסגרת שירות חובה וקבע זוטר זול לאין ערוך בהשוואה לתרחיש שבו היה הצבא מנסה לגייס טכנולוגי-על כאלו באזרחות, אם בכלל היה מצליח. ניסיונם של הגופים האזרחיים של מערכת הביטחון מוכיח שיש קושי עצום בגיוס עילית

ואולם בהיבט הישראלי הייחודי טמונה גם הזדמנות גדולה. זאת מכיוון שהשינויים הטכנולוגיים הגלובליים – עליית משקלו של ממד הסייבר כממד לחימה, כניסתה של הבינה המלאכותית והתקדמות עצומה במערכות אוטונומיות – והשפעתם על הטכנולוגיה הצבאית ועל שדה הקרב עשויים לאפשר לצבא טכנולוגי-מבצעי כמו צה"ל לממש את היתרונות הטמונים בהם כדי להתמודד היטב עם שלל האיומים על ישראל והאתגרים הכרוכים בהם, ולהעצים את התבססותו על עליונות טכנולוגית.

שפע של תוכניות צופות פני עתיד

ההון האנושי הנדרש לפיתוח החדשני של טכנולוגיות הווה-עתיד המתוארות לעיל ולרתימתן המבצעית המדויקת לתרחישים הרלוונטיים לזירה המקומית, לאימוצן באמצעות דוקטרינות הפעלה ייעודיות וחדשות, להטמעתן בשימוש תדיר ולהפעלתן המיומנת בתוך צה"ל לצורך השגת עליונות צבאית הוא הון אנושי טכנולוגי-מבצעי בכל הרמות והטווחים של פירמידת כוח האדם הטכנולוגי. צה"ל אינו מסתפק בתוכניות הקיימות וממשיך להרחיב פירמידה זו כך שתתאים לדגשים הטכנולוגיים החדשים. בהתאם לכך פותחו בשנים האחרונות במסגרת העתודה האקדמית תוכניות ייעודיות חדשות להכשרת עילית מדעית בתחומים מגוונים, ובייחוד במדעי הנתונים והבינה המלאכותית. עשרות מתגייסים חדשים מצטרפים לכל תוכנית כזו מדי שנה, ובשנים הבאות הם יהוו את הליבה שתאפשר לצה"ל לבנות את יכולותיו בתחומים אלו, וכתוצאה מכך את עליונותו הטכנולוגית באזור. קצב ההקמה של התוכניות הוא מהיר, ממדי הרישום והעניין בהן עצומים והן מתחילות להוות נתיב מרכזי במערכת הגיוס של צה"ל גם מבחינה כמותית.

מנגנון שירות החובה הפך ברבות הימים למנגנון העומד ביסוד מרכיב העוצמה הטכנולוגי של צה"ל ושל מערכת הביטחון כולה, ולפרדיגמה שלמה של בניית האקוסיסטם הצבאי-טכנולוגי של מערכת הביטחון.

דיון וניתוח משמעויות

תופעה ייחודית

מנגנון שירות החובה שנולד מהיגיון כמותי כדי להתמודד עם אסימטריה כמותית חריפה של ישראל מול אויביה הפך ברבות הימים, בכוונת מכוון, בתהליך בנייה ספירלי ובאמצעות הסללה הולכת וגוברת של עילית

שלפחות חלק ניכר היה בוחר אולי במקצועות הנדסיים או בתחומים רחוקים מטכנולוגיה.

נקודה נוספת היא יכולת תכנון יציבה בזכות הזרימה הקבועה של כוח אדם צעיר המשלים את ההכשרות מדי שנה. נקודה זו עולה שוב ושוב מתוך היחידות הטכנולוגיות. באמצעות ההשמה הקבועה של בוגרי המסלולים השונים מצליחות היחידות לתכנן לאורך זמן את מצבת כוח האדם שלהן ולהשקיע בהכשרות ארוכות ויסודיות, המועילות גם להן וגם לטכנולוגים עצמם. כמו כן, לדברי רון שמיר, היחידות הטכנולוגיות מסוגלות לעבוד במהירות וביעילות גבוהה "גם על פרויקטים ותוכניות ארוכות טווח בזכות המקור הקבוע של כוח אדם מגיוס החובה" (ר' שמיר, ראיון אישי, 14 במאי 2019).

היחידות הטכנולוגיות מעלות עוד נקודה שהפכה לרלוונטית מאוד דווקא בעשורים האחרונים שבהם התפתח מאוד ההייטק הישראלי, והיא חוסר היכולת להתחרות בתנאים שמציע מגזר פורח זה למהנדסים ברמות השכר, בתנאים הנלווים ולעיתים גם בעניין המקצועי: "הטובים ביותר לא דווקא יבחרו בביטחון" (ש' קרן, ראיון אישי, 14 במאי 2019). לכך מוסיפים חלק מבכירי המערכת הטכנולוגית-ביטחונית גם את עצם העובדה שישראל, באופן יוצא דופן לגבי מדינות קטנות, מקיימת מערכת מו"פ ביטחוני בהיקפים גדולים, ללא כל פרופורציה לגודל אוכלוסייתה המדעית-טכנולוגית. לכן הצורך העצום בעילית טכנולוגית באיכות גבוהה מחד גיסא והתחרות עם התעשייה עתירת הטכנולוגיה מאידך גיסא היו משאירים את מערכת המו"פ הביטחונית ללא האיכות ההכרחית לקיומה, לולא נשענה על גיוס החובה (ר' שמיר, ראיון אישי, 14 במאי 2019). הצמיחה החיובית מאוד של ההייטק האזרחי בישראל כבר נותנת את אותותיה בתעשיות הביטחוניות הוותיקות, שאינן יכולות להישען על גיוס חובה כמו מערכת המו"פ הביטחונית הצבאית, ומתקשות יותר ויותר לגייס לשורותיהן עילית טכנולוגית. אנשי עילית זו, גם אלה שהשתחררו משירות טכנו-מבצעי בצה"ל וביחידות מערכת הביטחון, מעדיפים בדרך כלל את אתגרי ההייטק האזרחי ואת תנאיו.

לבסוף – היצירתיות, החדשנות, ההעזה, החיוניות ושעות העבודה של כוח אדם צעיר כמסה העיקרית של האנשים הטכנולוגים-מבצעיים היא קטר יצירתיות טכנולוגית בפני עצמה. "הדם החדש" הזורם מדי שנה ליחידות הטכנולוגיות מביא חוסר מחויבות לפרויקטים ולטכנולוגיות ישנות, חיבור לטכנולוגיות המודרניות ביותר, יכולת מהירה לממש ולהטמיע את הטכנולוגיה

זו, שאף כי ביכולתם להציע לה תנאי עבודה ושכר טובים בהשוואה לצה"ל, הם אינם מסוגלים להתחרות במגזר ההייטק האזרחי, וגם הם נאלצים להישען בליבת המו"פ שלהם על גיוס החובה של צה"ל. לא בכדי אנשי העילית הללו נתפסים כמשאב לאומי שהצבא חולק עם שאר גופי מערכת הביטחון הנדרשים להם.

התופעה מרתקת ומיוחדת במינה גם מבחינה חברתית. ככל שחלק גדול יותר מאוכלוסיית העילית המדעית-טכנולוגית (מאות אנשים בשנה בלבד, להבדיל מהמערך הטכנולוגי כולו בזרועות השונות) מוסלל לכיוונים שהצבא נדרש להם, הצבא משפיע על הבניית הבחירה המדעית-טכנולוגית של הפרט, וכן על הזמן והאופן שבו תעביר עילית זו את תחילת דרכה המקצועית.

השימוש הייחודי דווקא במודל גיוס החובה

מה שהנחה את מערכת הביטחון עוד מימי ראשית המדינה, וביתר שאת בעשורים האחרונים, לנצל דווקא את שירות החובה לבניית העוצמה הטכנולוגית-צבאית ולא להסתמך על כוח אדם מבוגר ומנוסה יותר היה שילוב של מספר סיבות. ראשית – מענה לפער באמצעות כורח גיוס החובה. המחסור הכבד בתחילת הדרך באנשי מדע וטכנולוגיה בישראל בכלל ובמערכת הצבאית בפרט הוביל את הקברניטים להשתמש בכורח גיוס החובה כמקור הראשי של הון אנושי איכותי, משום שהיה נגיש והיה חייב למלא אחר דרישות הצבא בתוקף גיוס החובה.

סיבה שנייה – איכות עילית. מודל גיוס החובה מאפשר גישה כמעט לכלל האוכלוסייה במדינה, ומכאן את האפשרות למיין ולאחר את העילית המדעית-טכנולוגית של המדינה כולה. בשל כך מצליחה מערכת הביטחון להניח את ידיה על הטובים והמתאימים ביותר במדינת ישראל, להביא את האנשים האיכותיים ביותר במדינה ולהסלילם למו"פ צבאי בחלק הראשון של הקריירה המקצועית שלהם.

הסיבה השלישית – גמישות ההסללה. היות שבגיל הגיוס רוב אנשי העילית המדעית-טכנולוגית טרם בחרו במקצוע אקדמי מועדף, אפשר להסלילם לאותם מקצועות מדעיים וטכנולוגיים הנדרשים לצבא, לא ככורח אבל באמצעות הסברה ודגשים מתאימים. אוכלוסיית תלפיות, למשל, שמכוונת ללמוד במסגרת התוכנית דווקא מקצועות מדעיים כמו פיזיקה-מתמטיקה-מחשבים ולא מקצועות הנדסיים, לא הייתה בוחרת בהכרח במקצועות אלו לאחר שירות רגיל. יש לשער

את הקיטוב החברתי, שגם כיום מאוים עקב הבדלים באופי השירות של אוכלוסיות ממגזרים שונים, אך עדיין לא באופן קיצוני; חשש במקרה כזה לקריסה של צבא המילואים, שחשיבותו בחירום גבוהה (גל ומיטל, 2014; שלח 2015, עמ' 189-202).

ועדות שהוקמו במהלך השנים לבחינת המודל, כמו גם אנשי ביטחון וחוקרים רבים (אך בפירוש לא כולם), גורסות שבשלב זה יש אומנם לשמר את חוק גיוס חובה, אך לשנות את המודל. עיקר השינוי הנדרש הוא צמצום משך שירות החובה עד כשנתיים ואף פחות מכך; שירות דיפרנציאלי באורכו ובתגמול בהתאם לצורכי צה"ל; הגדלת מספר המשרתים בשירות קבע קצר בשל יתרונם המקצועי, ועוד (אלרן ועמיתיו, 2021; הראל 2013, עמ' 85-100; שלח 2015, עמ' 189-202).

מיקוד הדין בשירות החובה באספקלריית הגיוס של העילית המדעית-טכנולוגית

גם אם השיח הקיים מדגיש את הצורך בגיוס חובה מטעמי איכות הצבא ומזכיר בין השאר את הנושא הטכנולוגי (ראו למשל הראל, 2013, עמ' 85-100; שלח, 2015, עמ' 198), רובו של השיח אינו יורד לשורש השינוי העמוק שעבר צה"ל מאז הקמת המדינה: הפיכתו לצבא שעליונותו האזורית נשענת באופן מוחלט על עליונות טכנולוגית, שבתורה נשענת על גיוס לשירות חובה ארוך של עילית מדעית-טכנולוגית של מתגייסים — מאות אחדות בשנה, כפי שהוצג במאמר זה. יתרה מכך, ההישענות על המרכיב הטכנולוגי ועל מקורות ההזנה שלו משירות החובה רק ילכו ויגדלו עם הטכנולוגיות החדשות והצרכים הייחודיים של צה"ל.

הטענה החמישית היא, אם כן, שהצורך האקוטי בעילית המדעית-טכנולוגית המגויסת לשימור עליונות זו הוא מהותי, ולכן עליו להיות משתנה חשוב בדין על המשך מודל שירות החובה ואופיו. כלומר, קיים רציונל קריטי לצורך להמשיך לדבוק בעצם קיומו במתכונת דומה לנוכחית, ובאופן פרדוקסלי מעט הוא נובע מסיבות שונות ואף הפוכות כמעט לאלו שבעטין הוא נוצר. הווה אומר: יש צורך בקיומו של מודל גיוס חובה לכלל האוכלוסייה — לא על פי ההיגיון המחולל של הצורך בכולה ליצירת מיליציה גדולה, אלא כדי שבמסגרת גיוס החובה יתגייסו לצה"ל גם אותם כמה מאות אנשי העילית הטכנולוגית-מבצעית, שהם אבן הבניין העיקרית של צה"ל לשימור עליונותו הטכנולוגית.

היבטים שיש להביא בחשבון נוגעים לעצם קיומו של שירות החובה, לאורכו ולדיפרנציאליות אפשרית שלו:

- **עצם קיומו של שירות החובה:** רוב אנשי העילית המדעית-טכנולוגית חיים בקרב קהלים

החדשה ביותר בתוך המערכת וגם את היכולת לפתור בעיות וליצור חדשנות טכנולוגית.

השיח על שינוי המודל

לצד ההמשכיות והאינרציה היחסית של מודל גיוס החובה, אנו עדים במהלך שני העשורים האחרונים להתגברות השיח והוויכוחים לגביו, הנובעים בעיקר משינויים בחברה הישראלית, בכלכלה הישראלית, ובמידה מסוימת גם עקב השינוי באופי האיומים והמענה הנדרש להם. שיח זה מתנהל בחלקו במדיום התקשורתי, בחלקו בקרב הקהילה האקדמית ומכוני המחקר, וכן בקרב ראשי מערכת הביטחון והאוצר וגם בכנסת.

השאלות בהקשר למודל והביקורת עליו מגיעות מכיוונים שונים: מה משמעותו של "צבא העם" בימים שבהם חלקים נרחבים ממנו אינם מתגייסים; היבטים של פריפריה מול מרכז בחלוקה בשירות וגם איזון בין דתיים לחילונים בשיעורי הגיוס והמתחים החברתיים הנגזרים מהם (ראו למשל הראל, 2013, עמ' 85-100); השפעת שירות החובה על הריבוד החברתי בהקשר של תפיסת השייכות לחברה הישראלית ובהקשר למגדר (ראו למשל כהן ובגנו, 2001); השאלה העקרונית אם ישראל עודנה נדרשת למודל מיליציוני למחצה גם לאחר שגדלה והתפתחה, או שנכון לעבור לצבא מקצועי (ראו למשל שלח, 2015, עמ' 189-202); טיעונים כלכליים לגבי תקפותו של מודל הגיוס הקיים — הפגיעה של מודל השירות בכלכלה הישראלית עקב אובדן שנות עבודה, חלקן תוך קיומה של אבטלה סמויה בצה"ל, וגם הגעה ללימודים אקדמיים בגיל מאוחר יחסית למדינות המערב. כל אלה משליכים גם על אופי הלימודים וגם על הפחתת מספר שנות העבודה כאקדמאים, שהן שנים קריטיות מבחינה כלכלית (לאומית ואישית); הפסדים עקב שירות המילואים ועוד.

אך לצד הביקורת, השיח הכללי תומך ברובו בהשארת גיוס החובה מסיבות מגוונות, בעיקר: מדינת ישראל צריכה עדיין צבא די גדול יחסית לגודלה, והישענות על צבא התנדבותי בלבד עלולה לא לאפשר לה לבנות את המסה העיקרית של צבא זה, שכיום מבוססת על מודל שירות החובה ושירות המילואים שבא אחריו; "שמיכת ביטחון" לצרכים ביטחוניים משתנים, וכאלו מתרחשים באזור שלנו במהירות שלא תאפשר לתקן בזמן החלטה אסטרטגית של ביטול מודל גיוס החובה; איכות כוח אדם שבצבא מקצועי של מדינה קטנה עלולה להיות נמוכה ביותר, משום שאוכלוסייה משכילה ואיכותית לא תהיה מחויבת בגיוס ולכן חלקה היחסי בצבא עלול לקטון במידה משמעותית; הפיכת הצבא לצבא ה"פריפריה" והעשירונים הנמוכים, מה שיגביר

במילים אחרות: התחרות של מסלולי העילית הטכנו־מבצעיים בצה"ל מול מסלול מקביל, החסר חלק מעוצמת החוויה הצבאית התורמת אך יש בו חוויות ותנאים מצוינים, חופש עיסוק ולעיתים גם הכשרות טובות יותר, תהיה קשה יותר ויותר. זאת בעיקר אם הלגיטימציה למסלול מקביל כזה שאינו צבאי־טכנולוגי תגבר ככל שהשירות יקוצר, או שהשירות ייתפס פחות ופחות כתרומה חיונית של אוכלוסיות העילית, ואילו עבודה בהי־טק תיתפס יותר ויותר גם היא כתרומה מסוימת (ואמיתית) למדינה דרך כלכלתה.

ההבדלים של כמה חודשים באורך השירות לכאן או לכאן עשויים להיראות שוליים, כך שלאורה לא ברור מדוע מוקדש להם כאן חלק כה ארוך. אך הפרספקטיבה שבה יש לבחון את אורך השירות המתקצר היא מול בסיס התייחסות של שלוש שנות שירות חובה. זאת משום שלימודים אקדמיים נמשכים שלוש (לעיתים ארבע) שנים, והמגויסים למסלולי העילית האקדמיים בוחנים אותם בהקשר זה. האם במהלך לימודיהם חבריהם משרתים בצבא, או שכבר סיימו שירות וטיילו והתחילו ללמוד גם הם כחלק מחייהם האזרחיים? ככל שהבדל זה אולי נשמע שולי, הוא נתפס כמשמעותי מאוד בפרספקטיבה של גיל 20 בחברה המודרנית.

• ומה לגבי **שירות דיפרנציאלי** במתכונת כזו או אחרת?

קיבוע אורך שירות חובה משתנה לקבוצות שונות על פי עיסוקן מסכן את שוויוניות הגיוס של שכבת האוכלוסייה המגיעה מאותם מקומות. שוב, ככל שחלופה מסוימת קצרה תהפוך ללגיטימית יותר, כך המסלול המקביל של שירות קצר ולאחריו חיים אזרחיים מלאים תהפוך לאטרקטיבית יותר. תשלום משתנה כזה או אחר רק ירע את המצב של אותה אוכלוסיית עילית, שגם אם הצבא ינסה להגדיל את שכרה, התנאים שהוא יכול לספק אינם מתקרבים למה שיכול מגזר ההיי־טק להציע. נהפוך הוא – ברגע שהדברים יימדדו בכסף יהיה לגיטימי לא לשרת כלל, או לבחור בשירות קצר. לסיכום, לעיתים נראה כאילו קיצור מועט של אורך השירות או שינוי מסוים בתנאיו ובשוויוניותו לא באמת משמעותיים למסגרת הכוללת של שירות החובה של קצונה עילית. אך בנושא כה אסטרטגי וקריטי יש רגע שאליו צריך להיזהר מאוד לא להתקרב. הכוונה לאורך השירות או למדידה ולמיצוב לא מדויק שלו, שעלולים למוטט בבטח את המודל ולהפחית את אחוזי הגיוס הקיימים כיום לכדי לגיטימציה חברתית של הסתפקות

שבהם הנורמה השלטת היא גיוס לצה"ל, ואפילו גיוס לשירות משמעותי. התגייסותם למסלולים טכנולוגיים־מבצעיים הולכת אפוא יד ביד עם נורמות אלו. כל עוד קיים שירות חובה והוא נחשב לנורמה רחבה יחסית, אוכלוסיות אלו ברובן לא ידירו עצמן מהחברה שבה הם גדלים, המחויבת לשירות צבאי. אם שירות החובה יתבטל והנורמה השלטת של אוכלוסיות עילית כבר לא תהיה שירות בצבא, כמו שקורה במדינות שבהן הגיוס התנדבותי – אוכלוסיות אלו ידירו את רגליהן מצה"ל במהירות.

• **אורך השירות:** השירות הארוך יחסית המצפה לאנשי העילית המדעית־טכנולוגית, של כחמש־שש שנים לאחר הלימודים (חובה וקבע), בתוספת לימודים לפני הגיוס של כשלוש־ארבע שנים (למעט במסגרת תוכנית תלפיות, שבה הלימודים הם חלק בלתי נפרד מההכשרה הצבאית ונעשים תוך כדי שירות החובה), מביאים את משך המסלול יחד עם הלימודים לשמונה עד עשר שנים. חבריהם המשרתים כחיילים במשך כשנתיים וחצי או כקצינים במסלולים של עד ארבע וחצי שנים, ולאחר מכן לומדים באוניברסיטה לאחר פסק זמן מסוים בין השירות הצבאי ללימודים של חודשים אחדים עד שנה ויותר, מגיעים גם הם למסלול של כשש שנים לכל הפחות (שירות מינימלי ושלוש שנות לימודים, עם המעברים ביניהם), כשמונה שנים בממוצע וכעשור במקרה הארוך יותר (קצונה, פסק זמן, לימודי הנדסה ומעברים ביניהם). ואולם האקדמאים הטכנולוגיים־מבצעיים מגיעים לנקודת השחרור, בדומה לרבים מחבריהם, עם תחושת סיפוק על שירות משמעותי תורם כזו החברה הישראלית שבה הם חיים, ולצידו גם ניסיון בעבודה מקצועית, בדרך כלל באינטנסיביות וברמה גבוהה. נקודת הזינוק שלהם להמשך הקריירה טובה משל חבריהם ששירתו בשירות שאינו טכנולוגי. אבל ככל ששירות החובה יקוצר, למשל לשנה עד שנתיים, יגיעו המגויסים הרגילים לאחר כעשור לנקודה דומה או אפילו טובה יותר – כשנה (או שנתיים) של שירות תקין ועוד שלוש שנות לימודים וחמש־שש שנות עבודה מקצועית. אותם מגויסים מתוך העילית המדעית־טכנולוגית שיבחרו בשירות צבאי במסלול רגיל ולא במסלול טכנולוגי ימצאו את עצמם באותן חמש שנים מחוץ לצבא עם תנאים מצוינים מכל בחינה – שכר, תנאי עבודה, חופש בחירה, ולעיתים קרובות גם עניין מקצועי.

בשירות "קצר" ואיבוד גורף של אוכלוסיית העילית, כנראה לבלי שוב.

מן הראוי להזכיר שנושא המקצוע הטכנולוגי הנרכש בצבא, בדומה למקצועות נוספים שנרכשים ושיש להם שימוש לאחר השחרור, כמו טייס/ת, רופא/ה צבאי/ת או מדריך/ת סימולטור, אכן יוצרים אי־שוויון מהותי וברור בתעסוקה לאחר השירות הצבאי, אלא שמדובר בנושא החורג מהיקף מאמר זה ומחייב דיון חשוב ונפרד על שוויוניות בשירות בהקשרים רבים, שאחד מהם הוא המקצוע הנרכש. נושא זה הוא מעבר לדיון הספציפי של מאמר זה, הדן בצורך במתי המעט, מאות בשנה – העילית המדעית-טכנולוגית, שהם הליבה הקריטית של העליונות הטכנולוגית-מבצעית.

סיכום

כבר עם הקמת המדינה כיוונו קברניטיה ובראשם ראש ממשלתה הראשון דוד בן־גוריון לבניית צה"ל כצבא שהאיכות שלו היא עמוד תווך ביכולותיו לתת מענה לאיומים השונים על מדינת ישראל, ובייחוד על רקע הא־סימטריה הכמותית החריפה בין ישראל לעולם העוין הסובב אותה – בשטח, באוכלוסייה ובעומק אסטרטגי. עם השנים, ביד מכוון וכתוצאה של עבודה והשקעות רבות, הפך המרכיב הטכנולוגי של רכיב האיכות לאבן בניין מרכזית של צה"ל בהשגת עליונות על אויביו.

על צה"ל לשים דגש רב בכל מתאר גיוס חובה עתידי על שימור יכולתו לגייס את אוכלוסיית העילית המדעית-טכנולוגית, שבה הוא תלוי באופן מוחלט להמשך קידומו כצבא מושתת עליונות טכנולוגית.

מה שעמד מתחילת הדרך ביסוד היכולת של צה"ל ומערכת הביטחון לממש את הצורך והרצון בהשגת עליונות טכנולוגית הוא הגישה לעילית המדעית-טכנולוגית של ישראל באמצעות מודל גיוס החובה. מודל זה נולד אומנם כאחד המענים המרכזיים להתמודדות עם הא־סימטריה באוכלוסייה מתוך היגיון כמותי, אך לצד היגיון זה הוא שימש כבר מראשיתו ככוונת מכוון לגיוס עילית הנוער המדעית-טכנולוגית, שהוסלה לבניין כוחו הטכנולוגי-מבצעי של צה"ל.

עם השנים התקדמו המו"פ הצבאי ומסלולי הגיוס של עילית זו בד בבד. צה"ל הפך לאחר עשרות שנים לצבא שעליונות יכולותיו הטכנולוגיות עומדת בבסיס יכולתו למלא את משימותיו, בתהליך שרק הולך ומתעצם עקב כניסת טכנולוגיות חדשניות המשנות את אופי המערכה ואת שדה הקרב באופן מהותי, ועקב האיומים הרבים

שאיתם הוא מתמודד בקצב הולך וגובר. במקביל ועל מנת לאפשר את יצירתה של עליונות זו הרחיב צה"ל את פירמידת מסלולי הגיוס וההכשרה של טכנולוגים מעולים בוגרי תיכון באמצעות תוכניות ייחודיות טכנו־מבצעיות מגוונות. בבסיסה של הפירמידה הכשרות טכנו־צבאיות לא אקדמיות ייחודיות למתגייסים בעלי פוטנציאל מצוין בתחומים טכנולוגיים מחשוביים בכלל ורשתיים בפרט; לאחר מכן מסלול העתודה האקדמית הרגילה, שהיה ראש וראשון לכלל התוכניות; מעליו תוכניות המצטיינים של העתודה האקדמית על שלל הכיוונים המיוחדים שלהן והתאמתן המדויקת לצרכים משתנים וייחודיים של צה"ל; ובקודקוד תוכנית תלפיות, זו שמכשירה את מנהיגות המו"פ הביטחוני עם רגליים הנוטעות היטב במרחב הפתרון ובמרחב הבעיה כאחד.

המאמר מצביע על כך שבעצם התעצמותו של המרכיב הטכנולוגי בתהליך אבולוציוני מתמשך והשפעתו על שינוי אופי הלחימה נוצר שינוי במרכז הכובד של ההיגיון המחולל של מודל גיוס החובה, מההיגיון הכמותי הראשוני שכוון לגיוסה של רוב האוכלוסייה למערכים השונים בצבא להיגיון של גיוס כלל האוכלוסייה כדי להצליח להמשיך בגיוס אוכלוסיית האיכות של המדינה, ובראשה העילית המדעית-טכנולוגית, ובהסללתה לבניין הכוח הטכנולוגי-מבצעי של צה"ל. בפני אנשי ליבה זו, כפי שהראינו, ובפרט במדינת ישראל, שהמגזר האקדמי ומגזר ההיי־טק בה מפותחים ביותר, עומדות חלופות עבודה ומחקר מעולות מבחינת העניין שבהן והתנאים שלהן, וקשה לראות כיצד יגיעו לצה"ל שלא דרך גיוס לשירות החובה.

בהתאם לכך מוצע במאמר שעל צה"ל לשים דגש רב בכל מתאר גיוס חובה עתידי על שימור יכולתו לגייס את אוכלוסיית העילית המדעית-טכנולוגית, שבה הוא תלוי באופן מוחלט להמשך קידומו כצבא מושתת עליונות טכנולוגית, ולשם יכולתו לממש את ההזדמנויות שבממד הטכנולוגי, וזאת באמצעות גיוס החובה והסללת אוכלוסייה עילית זו במסלולים ההתנדבותיים המגוונים לשירות טכנו־מבצעי. עד היום, בכל שיח בנושא, גם כשהייתה התייחסות להכרח של שימור מרכיב האיכות והמרכיב הטכנולוגי של צה"ל ולהשלכתם על גיוס החובה, לא הושם דגש מספיק על ההיבטים המובאים במאמר זה – גיוסה של העילית המדעית-טכנולוגית לליבת מערכי המו"פ הטכנו־מבצעיים. לקונה תפיסתית זו הובילה להצעות כגון זו של קיצור כללי של השירות או למודל שירות דיפרנציאלי באורך ובתגמול, אשר אמור כביכול לענות על הצורך בשימור איכות כוח האדם של צה"ל. הצעות מסוג זה עשויות אולי לתת מענה לאיכות כוח האדם במערכי הלחימה ובמערכים נוספים

חוק שירות ביטחון (נוסח משולב), התשמ"ו-1986. ספר החוקים 1170, 30.1.1986.

חוק שירות ביטחון (הוראת שעה), התשנ"ה-1995. ספר החוקים 1541, 10.8.1995.

כהן, ס' ובגנו, א"י (2001). המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחודש. בתוך י' שטרן, א' שגיא וס"א כהן (עורכים). **תרבות דמוקרטית 4-5 – צבא וחברה בישראל** (עמ' 131-150).

המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת בר-אילן.

ליפשיץ, י' (2011). **התפקיד האסטרטגי והכלכלי של תעשיות**

הביטחון בישראל. עיונים בביטחון המזה"ת 92, מרכז

בס"א למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת בר-אילן.

<https://www.jstor.org/stable/resrep04287>

מרדור, מ' (1981). **רפאל – בנתיבי המחקר והפיתוח לביטחון**

ישראל. משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

משרד הביטחון (ל"ת). **מבט חברתי – טיפוח דור העתיד**.

<https://bit.ly/3LDUEFR>

משרד הביטחון (1975). לשכת המדען הראשי, סיכום דיון מ-21.7.1975.

שמור בספריית מנהלת תוכנית תלפיות במפא"ת.

מתניה, א' וסרילוי, א' (2021). **בקלע ובאבן – אסטרטגיה**

של רדוקציה טכנולוגית. עדכן אסטרטגי, 24(2), 3-15.

<https://bit.ly/3qYCR4c>

מתניה, א' ורפפורט, ע' (2021). **סייברמאניה – כיצד הפכה ישראל**

לכוח עולמי בזירה שמעצבת את עתיד האנושות. כנרת-זמורה-

דביר.

נאמני, א' (2021). **עיצוב דפוסי ההתערבות בין צה"ל למערכת**

החינוך האזרחית בראשית המדינה. בין הקטבים 26-27,

<https://bit.ly/3j2HA0s>. 135-150.

נתניהו, ב' (2009). **ברכה ל-30 שנה לתוכנית תלפיות**. מתוך ספר

ה-30 של תלפיות. נמצא בספריית מנהלת תלפיות במפא"ת.

סימנטוב, ד' והרשקוביץ, ש' (2013). **אמ"ן יוצא לאור – העשור**

הראשון לאגף המודיעין בצה"ל. הוצאת מערכות.

עברון, י' (1980). **התעשייה הביטחונית בישראל**. משרד הביטחון

ההוצאה לאור.

פינקל, מ' (2020). **עליונות בצה"ל – הצעה לגישה אינטגרטיבית**.

בין הקטבים, 28-30, עמ' 29-537.

פינקל, מ' ופרידמן, י' (2016). **שבעה עשורים ליתרון האיכותי של**

צה"ל. בין הקטבים, 9, 43-66. <https://bit.ly/3r21bCl>

רובין, ע' (2018). **התעשיות הביטחוניות של ישראל – מבתי מלאכה**

חשאיים למפעלי ענק עולמיים. מכון ירושלים לאסטרטגיה

ולביטחון.

שלח, ע' (2015). **האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל**. ידיעות

אחרונות, ספרי חמד.

Global Fire Power (2022). 2022 Israel Military Strength.

<https://bit.ly/3ywHMf1>

Morgan, F.E., Boudreaux, B., Lohn, A.L., Ashby, M.,

Curriden, C., Klima, K., & Grossman, D. (2020)., *Military applications of artificial intelligence: Ethical*

concerns in an uncertain world. RAND Corporation.

<https://bit.ly/3Kl7o4d>

הערות

- 1 למען הדיק, החוק אינו מבחין בין לאומים ודתות, אך משאיר פתח לגורם הפוקד לא לזמן אדם לשירות צבאי. הוראות הצבא הן שקובעות את מדיניות הגיוס של לא-יהודים (אורגד, 2007).
- 2 בעוד גברים מחויבים לשרת בכל מקום שאליו מייעד אותם צה"ל ובכלל זה כלוחמים קרביים, בהתאם לפרופיל הרפואי שלהם והתאמתם לשירות, כפי שנקבע במבחנים מוקדמים בלשכות

המחייבים הכשרה של כשנה, אך על פי הניתוח שהצגנו יש לגשת לרוויזיות אלו בשום שכל ותוך הבנת הבעיה והאוכלוסייה, כדי שלא לפגוע בהיקף ובאיכות הגיוס למסלולי העילית הטכנולוגית – פגיעה שתקשה על צה"ל להמשיך לקדם את עליונותו הטכנולוגית ותביא להידרדרות ניכרת ביכולותיו.

*

המחבר מבקש להודות לעוזר המחקר ארז סרילוי, שעזר בגיבוש חלק מהרעיונות במאמר זה.

אביתר מתניה הוא פרופסור בבית הספר למדע המדינה, מממשל ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל אביב. הוא מכהן שם כראש התוכנית לתואר שני בלימודי ביטחון וראש התוכנית לתואר שני בלימודי פוליטיקה, סייבר וממשל, וכן כראש המרכז לחקר מדיניות ואסטרטגיית אוויר וחלל. בין השנים 2012-2018 הקים את מערך הסייבר הלאומי ועמד בראשו. eviatarm@tauex.tau.ac.il

מקורות

אורגד, ל' (2007). **המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות הביטחון**.

המשפט, י"א. 2007. <https://bit.ly/3RogcKd>

אלרן, מ', חדד, ש', פדלון, ת' ושלח, ע' (2021, 2 באוגוסט). **קיצור**

שירות החובה לגברים בצה"ל – לא חשיבות כלכלית בלבד.

מבט על, 1503, המכון למחקרי ביטחון לאומי.

אשכנזי, ג' (2009). **ברכה ל-30 שנה לתוכנית תלפיות**. מתוך ספר

ה-30 של תלפיות. נמצא בספריית מנהלת תלפיות במפא"ת.

בכרך, א' (2015). **בכוח הידע – פרקים בתולדות חיל המדע (חמ"ד)**.

מודן הוצאה לאור.

בן-ישראל, י' (1997). **תורת היחסות של בניין הכוח**. מערכות 352-353,

<https://bit.ly/3LxQMGM>. 33-42.

בן-ישראל, י' (2013). **תפישת הביטחון של ישראל**. האוניברסיטה

המשודרת, מודן הוצאה לאור, משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

בראל, א' (2009). **המנהיג, המדענים והמלחמה: דוד בן-גוריון והקמת**

חיל המדע. ישראל, 15, עמ' 67-92. <https://bit.ly/3x1lofE>

ברק, א' (2009). **ברכה ל-30 שנה לתוכנית תלפיות**. מתוך ספר

ה-30 של תלפיות. נמצא בספריית מנהלת תלפיות במפא"ת.

גל, ר' ומיטל, ש' (עורכים) (2014). **מודל הגיוס לצה"ל – חלופות**

וחידושים – סיכום דיוני 'שולחן עגול' ברוח בן-גוריון. הטכניון

– מוסד שמואל נאמן. <https://bit.ly/2wBWsul>

דותן, פ' ויצבי, ש' (1974). **הצעה להקמת מכון למחקר נשק חדש**.

שמור בספריית מנהלת תוכנית תלפיות במפא"ת.

הראל, ע' (2013). **תדע כל אם עבריה – קווים לדמותו של צה"ל**

החדש. כנרת, זמורה-ביתן, דביר.

ולנסי, כ' (2015). **שחקנים לא מדינתיים – מוגבלות תיאורית**

נוכח המציאות המשתנה במזרח התיכון. צבא ואסטרטגיה, 7,

<https://bit.ly/3DCFDuE>. 55-72, (1).

ולנסי, כ' ומיכאל, ק' (2021). **"ריבונות חלולה": על התמורות במעמד**

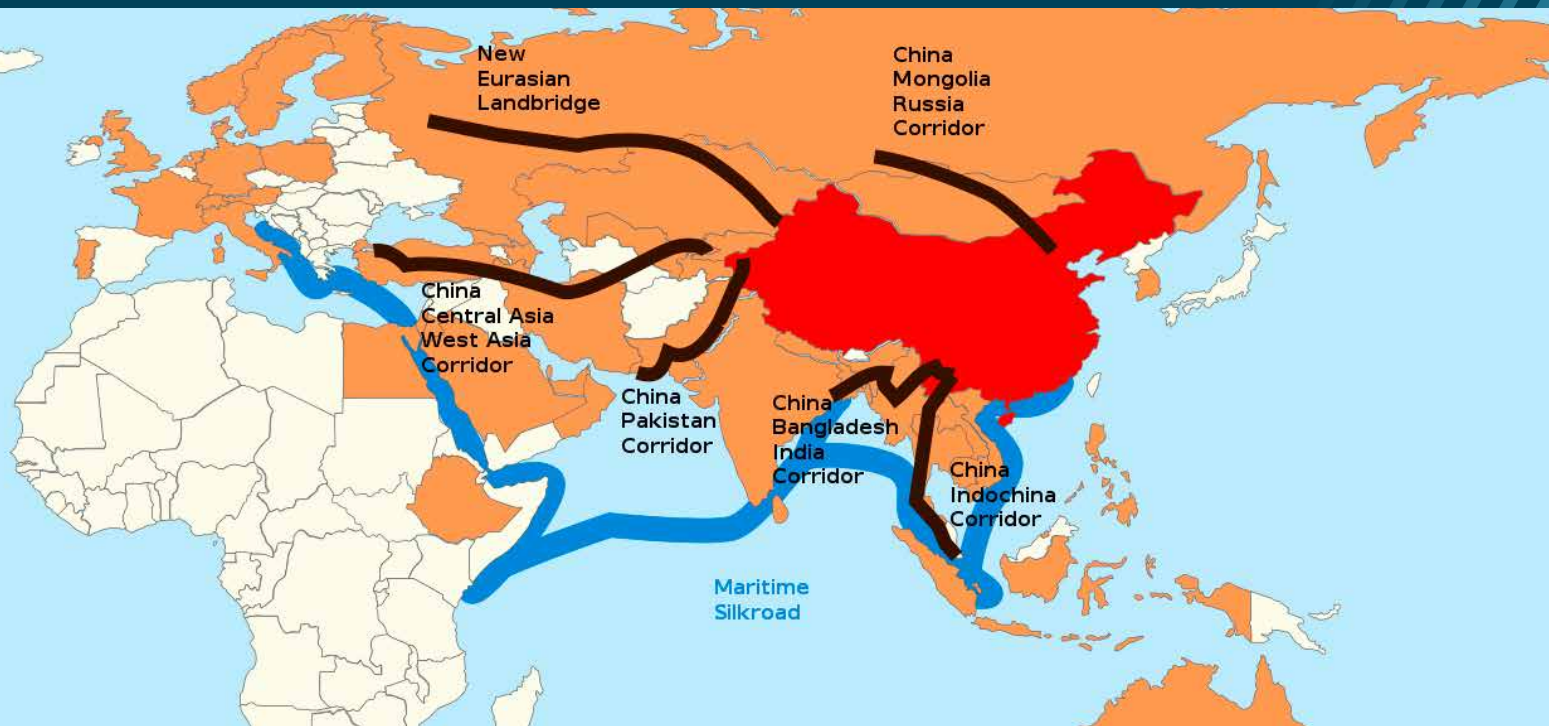
מדינות הלאום הערביות בראי עשור לסלטלה הערבית. עדכן

אסטרטגי, 24(1), 18-26. <https://bit.ly/3qYtUYC>

חוק שירות ביטחון, תש"ט 1949. ספר החוקים 25, כ"א באלול תש"ט,

15.9.1949.

- הגיוס ובמיונים נוספים, נשים אינן מחויבות בשירות כלוחמות, ועבורן שירות כזה הוא התנדבותי בלבד. נוסף על כך, דחיית גיוס לשם לימודי גמרא בישיבות גבוהות, שבגיל מסוים הופכת לשחרור מלא מחובת הגיוס, הותרה עוד בראשית ימיו של צה"ל בהסכמה בין בן-גוריון לבין מובילי העולם החרדי כדי לאפשר את המשך קיומם של לימודי דת וחוכמה יהודיים לאחר ההרס הנוראי במהלך השואה.
- 3 משך שירות החובה נקבע במקורו על שנתיים לגברים ושנה אחת לנשים. במהלך השנים הוא הוארך עד שב-1968 נקבע על שלוש שנים לגברים ושנתיים לנשים, נוהג שנמשך עד שנכנס כתיקון רשמי לחוק במסגרת הוראת שעה (חוק שירות ביטחון – הוראת שעה 1995). זו הוארכה מדי שנתיים עד התיקון בשנת 2014, שקבע לעת עתה 32 חודשים לגברים ו-28 חודשים לנשים (למעט "דין אישה כדין גבר" במספר תפקידים). מהלך קיצור זה הוא חלק ממהלך
- 4 כולל לקיצור שירות החובה לגברים (למעט בתפקידים מיוחדים) עד 30 חודשים, וזאת בשלבים במשך מספר שנים – תהליך שעדיין יש ויכוח סביבו ובשלב זה הוא נעצר (אלרן ועמיתיו, 2021). למעט נשים דתיות, נשואות או אימהות, פטורים מחמת מצב רפואי, מחמת גיל עלייה לארץ או דחייה שהופכת לפטור מסיבות כמו "תורתו – אומנותו" (כלומר אורח חיים חרדי של לימוד בישיבה וכדומה).
- 5 פרופ' יצחק בן-ישראל כיהן כראש היחידה למו"פ ולאחר מכן ברצף כראש מפא"ת, שניהם תפקידי מפתח בראש מערכת המו"פ הביטחוני, במהלך יותר מעשור מסוף 1991 ועד אמצע 2002.
- 6 להרחבה על מקומה של בינה מלאכותית בלחימה אפשר לקרוא למשל בדוח של מכון RAND (Morgan et al., 2020, pp. 8-23).

Lommes (CC BY-SA 4.0)

יחסי ישראל-סין בעידן החדש של יריבות אסטרטגית ותחרות בין מעצמות גדולות

מרדכי חזיזה

המכללה האקדמית אשקלון

מחקר זה מנתח את היחסים בין ישראל לסין בעידן של תחרות בין מעצמות גדולות תוך התייחסות לחילופי חדשנות טכנולוגית, לבניית מיזמי תשתית גדולים ולשיתופי פעולה במסגרת יוזמת החגורה והדרך (BRI). הוא בוחן כיצד היריבות האסטרטגית והתחרות בין המעצמות הגדולות השפיעו על היחסים בין סין לישראל מ-2013 עד 2021. מיקומה הגיאוגרפי הייחודי של ישראל, היותה מקור מובטח להון אנושי ומדינת סטארט-אפ עם תשתית היי-טק המציעה יציבות פוליטית וסביבה עסקית יציבה – בזכות כל אלה ישראל אטרקטיבית ומשמשת רכיב מרכזי ביוזמת החגורה והדרך. מנגד, היריבות המתעצמת לוחצת על ממשלת ישראל להתייבב לצד אחת משתי המעצמות. אם ישראל תעשה זאת היא עלולה לאבד את השותפות הביטחונית עם ארצות הברית או את השותפות הכלכלית והטכנולוגית עם סין. לפתחה של ממשלת ישראל עומד האתגר המורכב והעדין של ניהול יחסים עם וושינגטון במקביל לחיזוק הקשרים הדו-צדדיים עם סין, בעיקר במיזמי תשתית ובחדשנות טכנולוגית. לפיכך ירושלים חייבת לפעול בזהירות המתבקשת ובשילוב תבונה, תחכום ומינימום ויתורים, ולהרחיב את שיתוף הפעולה שלה עם סין במסגרת יוזמת החגורה והדרך תוך הבנת החששות כבדי המשקל של וושינגטון.

מילות מפתח: ישראל, סין, ארצות הברית, יוזמת החגורה והדרך (BRI), חדשנות, תחרות בין מעצמות גדולות

מבוא

עידן חדש של תחרות בין מעצמות גדולות חזר למרכז הבמה העולמית (Wu, 2020). היריבות בין ארצות הברית לסין היא תחרות אסטרטגית מקיפה ומלאה בין מעצמות גדולות על עושר, כוח והשפעה, הן במזרח אסיה והן בעולם כולו. בתחרות באים לידי ביטוי אידיאליים ומודלים מתחרים על משילות פוליטית ופיתוח כלכלי, וכן עמדות מתחרות על המבנה והכללים של הסדר העולמי, שמקורן באינטרסים מתחרים. כל צד נחוש למקסם את מעמדו הגלובלי ואת חופש הפעולה שלו ביחס לאחר (Lippert & Perthes, 2020). אף שהרפובליקה העממית של סין צומחת במהירות, היא עדיין לא הגיעה לרמה של ארצות הברית מבחינת היקף הנכסים ויכולות של מעצמה. עם זאת, סין אינה חייבת להשתוות לעוצמה ולהשפעה של וושינגטון על מנת להפוך למתחרה רצינית (Zhao, 2022).

בשנים האחרונות התפתחו והתחממו היחסים בין ישראל לסין במהירות ובתחומים מגוונים, ביניהם דיפלומטיה, מסחר, השקעות, בנייה, שותפויות חינוכיות, שיתוף פעולה מדעי ותיירות. האינטרס העיקרי של סין בישראל הוא טכנולוגיה מתקדמת, שהיא מוקד העניין העיקרי שלה.

במהלך העשור האחרון התרחבו והעמיקו הנוכחות וההשפעה של סין במזרח התיכון. האזור צמח והפך לחשוב ביותר מבחינה אסטרטגית עבור סין מעבר לסביבתה הקרובה (Scobell et al., 2021). אזור המזרח התיכון נעשה חיוני יותר ויותר לאינטרסים המסחריים של בייג'ינג ולחזרתה להשפעה כלל-עולמית. מדינות רבות באזור אימצו את ההצעות של סין כדי לגוון את יחסיהן עם המעצמות הגדולות. בבסיס העניין של סין במזרח התיכון עומד הצורך שלה ביבוא אנרגיה. סין היא שותפת הסחר הגדולה ביותר של מדינות רבות במזרח התיכון משום שהיא מייבאת כמויות גדולות של נפט (Bingbing, 2021).

המשמעות של המזרח התיכון עבור סין וחשיבותה של בייג'ינג עבור אזור זה גברו באופן דרמטי מאז השקתו הרשמית של מיזם החגורה והדרך ב-2013. בייג'ינג חתמה על חוזים והסכמי שותפות עם מדינות במזרח התיכון בנושאי תשתיות, אנרגיה, מימון ושיתוף פעולה טכנולוגי, וכן לגבי יוזמות רכות יותר כמו חילופי תרבות וקידום תיירות (Chaziza, 2020). זהו פרויקט הדגל הנוכחי של סין ובמובנים רבים הוא ממצב את המזרח התיכון כמוקד וכמרכז, בין משום היותו תווך שדרכו חייב מיזם החגורה והדרך לעבור ובין משום שהוא מציע

שותפות כלכלית ודיפלומטית חשובה, מקור חשוב להבטחת אספקת אנרגיה לסין או זירה גיאופוליטית לקידום אג'נדות בינלאומיות.

הנוכחות של סין באזור קשורה בעיקר לצרכים כלכליים חיוניים שלה, שהם הבטחת אספקת אנרגיה ויכולת לשלב את יוזמת החגורה והדרך בתוך מיזמי הפיתוח המקומיים. יוזמת החגורה והדרך מורכבת ממערך אינטרסים כלכליים ומסחריים בין סין לבין אזורים גיאוגרפיים רבים. יוזמת החגורה והדרך מתמקדת בשווקים חדשים מחוץ לסין במטרה להשיג לבייג'ינג ביטחון אנרגטי שיבטיח צמיחה כלכלית ויציבות מבית. היוזמה חותרת לקישוריות חוצת יבשות ולאינטגרציה בין סין לאירופה (Wang, 2016). המזרח התיכון הוא צומת דרכים גיאואסטרטגי עולמי חיוני, ובשל כך הוא הפך לחלק מכריע מיוזמת החגורה והדרך ובייחוד מהרכיב הימי שלה – דרך המשי הימית (MSRI) – שכן רבים מהמקצרים, נתיבי הים והנמלים נמצאים באזור או עוברים בו (Scobell & Nader, 2016).

בשנים האחרונות התפתחו והתחממו היחסים בין ישראל לסין במהירות ובתחומים מגוונים, ביניהם דיפלומטיה, מסחר, השקעות, בנייה, שותפויות חינוכיות, שיתוף פעולה מדעי ותיירות. האינטרס העיקרי של סין בישראל הוא טכנולוגיה מתקדמת, שהיא מוקד העניין העיקרי שלה. ישראל היא מעצמה עולמית של טכנולוגיה וחדשנות בתחומי אבטחת סייבר, ביוחקלאות וטכנולוגיה ירוקה. הקשרים של ישראל והשפעתה הנתפסת (כגשר פוטנציאלי) בארצות הברית ובאירופה הביאו את סין לטפח מערכת יחסים קרובה יותר עם ישראל מתוך ראייה גיאופוליטית, בתקווה שהדבר יסייע לה בצורה כזו או אחרת לשפר את מעמדה בעולם. בהקשר הרחב יותר ובפרט בהיותה של ישראל חלק מיוזמת החגורה והדרך, מיקומה הגיאוגרפי הוא צומת פוטנציאלי חשוב נוסף במיזם זה (Zhu, 2019). מבחינת ירושלים, לעומת זאת, מקור המשיכה של בייג'ינג טמון בכלכלה העצומה שלה, המתרחבת במהירות ומציעה אין-ספור הזדמנויות לכלכלה הישראלית. ישראל שואפת להרחיב את קשריה הכלכליים והדיפלומטיים עם סין, שצמיחתה הכלכלית היא מהמהירות בעולם, ולגוון את שוקי היצוא וההשקעות שלה מעבר לארצות הברית ולאירופה (Efron et al., 2019).

קשרי סין-ישראל מתפתחים בצורה חלקה ואינם טעונים בבעיות היסטוריות או בניגודי עניינים ישירים (בעבר נפגעו היחסים עקב הגבלות על יצוא ביטחוני, בעסקת הפלקון והמל"ט הארפי). הקשרים מושפעים תמיד מצד שלישי – ארצות הברית. האמריקאים צופים בהם לאו דווקא בקנאה אלא בדאגה עמוקה, המהולה

והדרך פועלת להגברת הקישוריות ולאינטגרציה חוצות
יבשות בין בייג'ינג למדינות אירופה (Clarke, 2017);
(Watanabe, 2019).

הטווח הגיאוגרפי של יוזמת החגורה והדרך מתרחב ללא הרף וכולל כבר 146 מדינות ו־29 ארגונים בינלאומיים לאורך שישה מסדרונות כלכליים, בהשקעה מוערכת של שמונה טריליון דולר.

ליוזמה ישריבי ימי המכונה 'יוזמת דרך המשי הימית'
(MSRI), ומקבילה יבשתית המכונה 'דרך המשי הכלכלית'
(SREB). דרך המשי הכלכלית כוללת כבישים, מסילות
רכבת וקווי צנרת. דרך המשי הימית (הכוללת נמלי ים
ופיתוח קו החוף) תיצור מסדרון כלכלי שיקשר את סין
עם אירופה ואפריקה דרך המזרח התיכון. המטרה היא
להקל את הסחר ולשפר את הגישה של סין לשווקים
חדשים ולמקורות אנרגיה (Blanchard, 2020; Evron, 2019).
ההיקף של יוזמת החגורה והדרך גדל והיא הפכה
למשימה אמורפית יותר, לאחר שבייג'ינג הוסיפה את
'דרך המשי הדיגיטלית', 'דרך המשי הבריאותית' ו'דרך
המשי הירוקה', שאינן תחומות מבחינה גיאוגרפית
(Hillman & Sacks, 2021).

הטווח הגיאוגרפי של יוזמת החגורה והדרך מתרחב
ללא הרף וכולל כבר 146 מדינות (אם כי לא כל אחת
מהן חתומה רשמית על אירוח פרויקטים של היוזמה)
ו־29 ארגונים בינלאומיים לאורך שישה מסדרונות
כלכליים, בהשקעה מוערכת של שמונה טריליון דולר
(Nedopil, 2021). מערך יוזמת החגורה והדרך מקיף
שני שלישים מאוכלוסיית העולם, 40 אחוזים מהתוצר
הלאומי הגולמי העולמי וכ־75 אחוזים ממאגרי האנרגיה
הידועים (Rolland, 2019). על כן פרויקט שאפתני זה
יחייב גיוס של משאבים אנושיים, טכנולוגיים, מדיניים
ופיננסיים אדירים ברחבי העולם כדי לממש את החזון
(Lokhande, 2017).

שיתוף הפעולה הישראלי עם יוזמת החגורה והדרך

'הוועדה הלאומית לפיתוח ורפורמה' של סין הציגה
וחשפה את 'החזון לשנת 2015 והפעולות לבנייה
משותפת של דרך המשי הכלכלית ודרך המשי הימית
של המאה ה־21'. החזון פירט חמישה סוגים של קישוריות:
שיפור הסחר, קישוריות, אינטגרציה פיננסית, תיאום
מדיני וקשרים בין אנשים (NDRC, 2015).
במסגרת היוזמה מדגישה ממשלת סין במהלכה
הדיפלומטיים את הגדרת הקשרים עם מדינות ליבה,

לעיתים בכעס. זאת בשל ההתעלמות התכופה מדי
של ירושלים מאי־הנחת שלהם מן החדירה העמוקה
של בייג'ינג לאזורים של אינטרסים אמריקאיים חיוניים
במזרח התיכון (Sela & Friedman, 2019). בהקשר
זה, המחקר הנוכחי מנתח כיצד התחרות בין המעצמות
הגדולות והיריבות האסטרטגית (המתפשטת ומתרחבת
על פי תובנות היסטוריות ועכשוויות) משפיעות על היחסים
בין סין לישראל.

הטענה במחקר היא כי ישראל לא תהיה מוכנה לסכן
את שיתוף הפעולה עם וושינגטון, שאין עליו עוררין,
בגלל בייג'ינג. כמו מדינות אחרות בעולם, גם ישראל,
שהיא בעלת ברית קטנה אך קרובה של וושינגטון,
צופה בדינמיקה של התחרות בין המעצמות הגדולות
כדי להתוות את דרכה. מתוך מיקומה במרכז המזרח
התיכון ישראל מוצאת את עצמה בעמדה אסטרטגית
עדינה. מצד אחד היא שואפת להרחיב את היחסים עם
סין, לקדם עימה שיתופי פעולה סביב חדשנות ומיזמי
תשתית, למשוך הון השקעות, לייצא אליה טכנולוגיה
ולהיכנס לשוק הסיני העצום והצומח. מנגד היא רואה
בקשריה עם וושינגטון מערכת יחסים ייחודית ומיוחדת
ועמוד תווך מרכזי בביטחון הלאומי ובכלכלה שלה.
ישראל נחושה לשמור על השותפות הביטחונית עם
ארצות הברית ובמקביל להצליח לחזק את השותפות
הכלכלית והטכנולוגית עם סין.

ואולם היריבות המתעצמת גוררת לחצים על ירושלים
להתייצב לצד אחת משתי המעצמות. אם ישראל תעשה
כן היא עלולה לאבד את השותפות הביטחונית עם ארצות
הברית, או את השותפות הכלכלית והטכנולוגית עם
בייג'ינג. על כן ישראל תידרש לגייס כישורים דיפלומטיים
ופוליטיים חדים כדי לנהל את יחסיה עם סין וארצות
הברית במקביל. היא אינה חייבת לוותר על אחת מהן
ויש לה אפשרות להציע את שביל הזהב או דרך האמצע,
שהיא "גם וגם".

חזון החגורה והדרך

יוזמת החגורה והדרך היא ללא ספק אחד המפעלים
החשובים של סין במאה הנוכחית, הכוללת שורה של
יוזמות כלכליות ודיפלומטיות מסיביות שיוצרות רשת
של קשרים מסחריים בין סין לאזורים גיאוגרפיים רבים.
בעיני הממשל של שי ג'י־פינג והמפלגה הקומוניסטית
של סין, יוזמת החגורה והדרך היא ליבת מדיניות החוץ
של סין. בשנת 2017 היא הוכנסה רשמית לחוקה הסינית
כדי לסמן את מקומה המרכזי בתפיסת הייעוד העולמי
של בייג'ינג. היוזמה מתמקדת בשווקים חדשים מחוץ
לסין ובהשגת ביטחון אנרגטי כדי לשמור על הצמיחה
הכלכלית של סין ולקדם יציבות מקומית. יוזמת החגורה

הפיתוח הזה, ואני מצפה מאוד לפעול למען המטרה, גם באופן אישי" (Linn, 2019).

בעקבות שיתוף הפעולה סביב יוזמת החגורה והדרך וחילופי הטכנולוגיות והחדשנות, יחסי סין-ישראל הניבו שיתוף פעולה פורה בתחומים שונים. הזדמנויות חדשות רבות לשיתוף פעולה בנושאי חדשנות ולפרייקטים של תשתית צצות ללא הרף. זוהי מגמה בולטת שאפשר לזהות מהתבוננות בניתוח דפוסי הסחר וההשקעה בין שתי המדינות. היות שהיחסים בין סין לישראל כבר התבססו היטב סביב חדשנות והיבטים חשובים נוספים, צפוי ששיתוף הפעולה סביב יוזמת החגורה והדרך רק ימשיך להמריץ את היחסים הכלכליים בין שתי השותפות.

פיתוח ותפעול נמלים

בתחום של פיתוח ותפעול נמלים, הקישוריות חיונית לשילובה של ישראל ביוזמת החגורה והדרך. ישראל ממוקמת בין אירופה לאסיה ובין המזרח התיכון לאפריקה. מבחינת היוזמה הסינית, מיקומה האסטרטגי הוא כמעט מובן מאליה. ישראל יכולה להיות תחנה קטנה אך חיונית בדרך המשי הימית, המחברת את האוקיינוס ההודי והים התיכון דרך מפרץ עקבה ותעלת סואץ, למשל באמצעות מיזם 'מסילות לשלום' או מסילה בין נמל אילת לאשדוד – אם ימומשו (Ben-Gedalyahu, 2021). חברות סיניות מעורבות יותר ויותר בנמלים, במסילות רכבת, בנתיבי תחבורה ובמיזמי תשתית גדולים נוספים בישראל הנושאים רווחים כלכליים, בשילוב דרך המשי הכלכלית (Elis, 2016). יש להבחין בין מיזמי קישוריות חוצת גבולות לבין פעילויות אחרות של יוזמת החגורה והדרך מתוך הבנה כי מיזמי קישוריות, שהם תמצית חזון החגורה והדרך, יחייבו את סין להגביר את המעורבות האזורית שלה – מהלך שממנו היא נמנעה עד כה (Evron, 2019).

סין מבליטה את היתרונות של ישראל כמרכז עבור יוזמת החגורה והדרך. ההון האנושי המצוין של ישראל, היותה מרכז היי-טק, הכלכלה המפותחת, הסביבה העסקית והממשלתית והחברה היציבה – כל אלה הופכים את המדינה לנכס יקר עבור סין. ישראל נמצאת במוקד נתיבי הסחר הרחוקים של סין, אבל היציבות שלה באזור הסוער היא יוצאת דופן. גם המשמעות הגיאואסטרטגית של ישראל בתוך יוזמת החגורה והדרך היא גורם חשוב, בזכות מיקומה בקרבת מדינות ערב כ"כוח מאזן" שיכול להקרין אמינות על העוצמה הרכה שמפעילים הסינים במזרח התיכון (Efron et al., 2019). נוסף על כך, הפיתוח האדיר של משאבי האנרגיה במזרח הים התיכון, הנמלים החדשים שקמים בקו החוף, נתיבי הסחר החדשים בין ישראל לשכנותיה הערביות והמעבר

ואלה מנחים את הדרגים המקצועיים לתת קדימות לשיתוף פעולה עם ירושלים בנושא חדשנות טכנולוגית. במארס 2017, במהלך ביקורו הרשמי של ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו בבייג'ינג, הכריז נשיא סין שי ג'ין-פינג על 'שותפות כוללת בחדשנות' עם ישראל (Chaziza, 2018a). הגדרת היחסים כשותפות כוללת בחדשנות סימנה מהו האינטרס הלאומי של שתי המדינות (שותפות כלכלית וטכנולוגית, לא אסטרטגית). כפי שניסח זאת הנשיא שי ג'ין-פינג במהלך שיחת טלפון עם הנשיא יצחק הרצוג בנובמבר 2021, "החדשנות הפכה לגולת הכותרת ולמנוע ההאצה של היחסים בין שתי המדינות" (Xinhua, 2021).

בעקבות הגדרת היחסים כשותפות כוללת בחדשנות וכתמיכה בה, החלו להתגבש מנגנונים שונים לשיתופי פעולה (כגון כנסים, ועדות משותפות, ירידים ועוד). כך למשל כונסה ועדת החדשנות ישראל-סין, שהיא המנגנון הבין-ממשלתי (G2G) החשוב ביותר עם סין ומי שאחראית לקידום דיאלוג ושיתוף פעולה בין משרדי הממשלה, תוך שימת דגש על חדשנות. שיתופי הפעולה והפגישות הללו החלו בשנת 2014 והם משמשים ערוץ ישיר וחשוב לדיאלוג עם סין בדרגים הגבוהים ביותר. מנגנון זה מסייע בהסרת חסמים בירוקרטיים, בהגדלת היקף היצוא ובקידום נושאים נוספים החיוניים לכלכלת ישראל, כגון הסכם אזור סחר חופשי, טיסות ותיירות. ישראל היא גם אחת מ-57 החברות המייסדות של הבנק האסייתי להשקעות בתשתיות, המשמש כלי פיננסי לקידום מיזם החגורה והדרך (Xiao, 2016).

למרות שתפקידה של ישראל ביוזמת החגורה והדרך זכה לתשומת לב פחותה, דיפלומטים סינים רואים במדינה צומת חשוב בארכיטקטורת היוזמה. במהלך ביקורו האחרון של נתניהו בסין אמר הנשיא שי כי שתי המדינות "יקדמו בהתמדה פרויקטים שיתופיים גדולים בבנייה משותפת של דרך המשי הכלכלית ודרך המשי הימית של המאה ה-21". גם נתניהו הזכיר את היוזמה בדבריו ואמר: "הצד הישראלי מוכן להשתתף באופן פעיל בתשתיות ובשיתופי פעולה נוספים במסגרת דרך המשי הכלכלית ודרך המשי הימית של המאה ה-21" (Xi Jinping meets with Israeli Prime Minister, 2017).

בדצמבר 2019 אמר ג'אן ג'ון, השליח המיוחד הסיני למזרח התיכון: "בהתחשב בעובדה שהיחסים ושיתוף הפעולה בין ישראל לסין חזקים, אני בטוח שבמסגרת יוזמת החגורה והדרך שיתוף הפעולה בין סין לישראל יתרחב, עם פוטנציאל להמשך. המזרח התיכון הוא מרכיב חשוב ביוזמה, יש הרבה מה לפתח באזור בתחום התשתיות והקישוריות, ובייג'ינג ערוכה ומוכנה לדבר על

מתי תוקם מסילת הרכבת לאילת, והפרויקט טרם קיבל אישור סופי ולא הובטח מימון עבורו.

השקעות

בתחום ההשקעות ישראל היא ייחודית מבין המדינות שנעשות בהן השקעות סיניות, שכן היא מיישרת קו עם יוזמת החגורה והדרך ועם היעדים הסיניים במטרה לשפר את מגזר ההייטק המקומי שלה. במסגרת השילוב ממשלת סין מעודדת חברות בניה וטכנולוגיה להגיע לישראל. ההשקעות בישראל מקדמות את יוזמת החגורה והדרך ואת היעדים הרחבים יותר של סין לטווח הארוך – חיזוק מעמדה ותפקידה באזור והתחברות לאירופה (Efron et al., 2020). סין השקיעה הון ומשאבים ניכרים במיזמי חדשנות, טכנולוגיה, הון סיכון, חקלאות, תשתיות ובנייה, וביססה לעצמה עמדת השפעה בתעשיות הגדולות בישראל (Chaziza, 2018a).

זאת ועוד, מאז הנורמליזציה ביחסים הדיפלומטיים בין סין וישראל חלה התרחבות עצומה בקשרים הכלכליים. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס), בשנת 2013 הסתכם הסחר בין ישראל לסין ב־8.22 מיליארד דולר, וב־2021 הוא כמעט הכפיל עצמו. למרות עיכובים בעקבות מגפת הקורונה והליכה נגד המגמה העולמית, הסחר הדו־צדדי בין סין לישראל גדל בשנה שעברה והגיע ל־15 מיליארד דולר: היצוא הישראלי לסין עלה ל־4.3 מיליארד דולר, והיבוא ל־10.7 מיליארד דולר (למ"ס, 2022).

חברות פרטיות וקרנות הון סיכון הן המשקיעות העיקריות במגזר ההייטק, וחלקן משמשות זרועות השקעה של תאגידי ענק. לעומת זאת, השקעות סיניות במגזרים שאינם הייטק מגיעות בעיקר מחברות בבעלות ממשלתית (SOE), המתמקדות בעיקר בהשקעות במיזמי תשתית. עם זאת, ההשקעות הסיניות אינן מהוות נתח גדול מההשקעות הזרות במשק הישראלי. יחסית להשקעות של חברות מערביות הן נמוכות ומסתכמות בפחות מ־10 אחוזים מההון הזר המושקע בישראל (אלה, 2021).

לפי המדד China Global Investment Tracker, ההשקעות והבנייה של סין בישראל בשנים 2013 עד 2021 הגיעו ל־13.2 מיליארד דולר. מגזרי ההשקעות העיקריים הם ההייטק (4.4 מיליארד דולר), חקלאות (2.9 מיליארד דולר), ותחבורה (4 מיליארד דולר) (China Global Investment Tracker, 2021). ההשקעות הסיניות, בפרט במגזר ההייטק, אומנם הראו צמיחה מתקדמת במספר ובהיקף, בייחוד בין שנת 2014 ל־2018 – שהייתה גם שנת השיא – אולם בין שנת 2019 ל־2020 ההשקעה הסינית שבה והצטמצמה. סין

הגיאורכלכלי הצומח בין ישראל, יוון, מצרים וקפריסין – תורמים כולם לכך שישראל היא שוק אטרקטיבי ביותר עבור סין ביוזמת החגורה והדרך (Kuo, 2018).

מתוך מודעות לתרומה של ישראל ליוזמת החגורה והדרך, חברות ספנות סיניות מגבירות את מעורבותן בפיתוח ובהשגת זכויות תפעול בשורה של נמלים בישראל. במסגרת יוזמת דרך המשי הימית, הפעילות הימית של בייג'ינג מורכבת בעיקר מבנייה ותפעול של נמלים ומסילות רכבת. לאור מיקומה הגיאוגרפי החשוב של ישראל, סין הגבירה את נוכחותה כאן והיא מעורבת בבנייה, שדרוג, הרחבה ותפעול של כמה מהנמלים והמסופים החשובים בישראל. את ההשקעות הנוכחיות והעתידיות הללו יש לראות כחלק מפעילויות התשתית הרחבות שעושה סין במסגרת יוזמת החגורה והדרך. ההשקעות בנתיבי ים ומסילות רכבת משלימות זו את זו, שכן יחדיו הן פותחות קשרי סחר חדשים בין סין לאזור אירו־אסיה־אפריקה (Chaziza, 2018b).

חברות ספנות סיניות קיבלו גישה לשני פרויקטים גדולים של בניית נמלי ים בישראל. הראשון שהחל ביוני 2014 הוא פרויקט הנדסי של בניית 'נמל הדרום' באשדוד, שמבצעת PMEC (Pan-Mediterranean Engineering), חברה בת של החברה הסינית China Harbor Engineering Company (נחנך ב־2022). לנמל הדרום תהיה קיבולת לטיפול במיליון מכולות סטנדרטיות, והוא יהפוך לנמל החשוב ביותר בדרומה של ישראל (Shamah, 2014). יתרה מכך, חברת PMEC גם זכתה במכרז בהיקף של מיליארד שקל לשדרוג הרציף הראשי של נמל אשדוד (PortSEurope, 2020). פרויקט הבנייה הגדול השני הוא המכרז שבו זכתה Bayport Terminal Company, חברה בת של SIPG (Shanghai International Port Group), להפעלת מסוף חדש בנמל חיפה (נחנך ב־2021), בחכירה ל־25 שנים (Petersburg, 2015).

מגה־פרויקט תחבורתי פוטנציאלי נוסף של סין בישראל הוא הקמת מסילת רכבת מהירה לאילת (Red-Med railway), שתאפשר קישוריות בין נמלי אילת ואשדוד ותהיה תוואי חלופי בטוח לתעלת סואץ. בייג'ינג השקיעה בבניית רשת אזורית של תשתית ימית ומסילות רכבת (כדי להבטיח גישה אמינה לספינות הסחר הסיניות מהים האדום לים התיכון), המחברת את סין עם אירופה דרך אסיה והמזרח התיכון. מסילת הרכבת לאילת תהיה נתיב בטוח המשלים את תעלת סואץ, שבאמצעותו תתאפשר העברת חומרי גלם ומכליות דלק מאירופה לסין. בנתיב יעברו גם המוצרים המוגמרים של סין בחזרה לאירופה דרך מפרץ עדן (Chaziza, 2016). למרות זאת לא בטוח שחברות סיניות ייקחו חלק בפרויקט, לא ברור

האטה את חדירתה לכלכלה הישראלית, כפי שעשתה במקומות אחרים (אלה, 2021ב).

חדשנות

בתחום החדשנות, למרות המחסור במשאבי טבע והסביבה הגיאופוליטית המתגברת, ישראל הפכה לכוח מניע עולמי בתחומי המדע, הטכנולוגיה והחדשנות. יותר מאלף חברות ישראליות פועלות בסין, ומבקשות לנצל את כושר הייצור הטכנולוגי שלה. סין מעוניינת בטכנולוגיה המתקדמת של ישראל ומבקשת ללמוד מהצלחתה כמודל לחדשנות. סין שואפת לשנות את המודל הכלכלי שלה – ממודל המבוסס על ייצור לכזה המבוסס על חדשנות ועל עלייה בשרשרת הערך של הייצור (Kuo, 2018). החברות הסיניות מחפשות טכנולוגיות מתקדמות שישלימו את היתרונות של מדינתם כאומת חדשנות עולה, ואילו החברות הישראליות מחפשות הזדמנויות להרחבת השוק. השקעה כזו תמשיך לצמוח משום שרבים מהפרויקטים נעשים במסגרת חילופי טכנולוגיות וחדשנות או שיתוף פעולה סביב יוזמת החגורה והדרך, ואלה זקוקים להשקעות בחדשנות בערוצים אזוריים וגלובליים (Chaziza, 2018a; Metoudi & Friedfel, 2015; Peled, 2017; Shang et al., 2015; Lyu, 2022; Zhu, 2022).

ישראל אטרקטיבית עבור השקעות סיניות בטכנולוגיה בזכות המוניטין שלה כ'אומת סטארט-אפ'. סין רואה בישראל מודל להקמה מהירה של מרכז חדשנות, והדבר עולה בקנה אחד עם היעד של בייג'ינג לפתח יכולות חדשנות מקוריות משלה (Efron, et al. 2020). הרוב המכריע של ההשקעות ושל המיזוגים והרכישות של סין בישראל נעשה במגזר הטכנולוגיה (כ-9.138 מיליארד דולר). הנכסים החשובים ביותר הם במגזר מדעי החיים (ביוטכנולוגיה, טכנולוגיות רפואיות, תרופות וביוכימיה), ואחריו פיתוח תוכנה והשקעות בחברות של טכנולוגיות מידע. סין משקיעה גם בחברות בתחום האינטרנט, שבבים, תקשורת ומוליכים למחצה. השקעות סיניות נעשו גם בקרנות הון סיכון ישראליות ובחברות בתעשיית הקליין-טק (טכנולוגיות ירוקות וטכנולוגיות מים) (אלה, 2021ב).

סין גם החלה למקד את השקעותיה בחברות הזנק טכנולוגיות בישראל. במהלך שני העשורים האחרונים הפכה בייג'ינג למקור למימון יוזמות היי-טק ישראליות. בייחוד משנת 2014 ואילך אפשר לראות שחלה עלייה מצטברת בהשקעות סיניות בישראל, הן במספר העסקאות והן בערכן. ואולם ההשקעות הסיניות בישראל הגיעו לשיא ב-2018 ולאחר מכן החלה ירידה. ההשקעה הסינית בהיי-טק הישראלי בין השנים 2007 עד 2020

הסתכמה ב-9.1 מיליארד דולר (אלה, 2021א). זאת ועוד, בשל הרגישות האמריקאית לשיתוף הפעולה הטכנולוגי של חברות ישראליות עם סין, הן חוששות לא פעם שפעילותן בסין עלולה להכניס אותן לרשימה השחורה בשוק האמריקאי, גם אם אינן עוסקות בטכנולוגיות הקשורות לביטחון.

חברות כמו Ping An, Lenovo, Qihoo 360, Baidu וחברות מדע וטכנולוגיה בולטות נוספות משקיעות בקרנות המדע והטכנולוגיה של ישראל (CTECH, 2018). עם זאת, בניגוד לנתונים על השקעות זרות בישראל במגזרים שאינם טכנולוגיים, הסכומים המושקעים בתעשיית ההיי-טק אינם תמיד גלויים ומדווחים, ופעמים רבות הם מופיעים כחלק מסך ההשקעות שבוצעו על ידי מספר משקיעים שונים בסבב אחד. שיטה זו מקשה על יצירת תמונה מלאה ומדויקת של ההשקעות הסיניות בתעשיית ההיי-טק הישראלית, וייתכן אף שההשקעה הסינית במגזר זה גבוהה במידה ניכרת מהנתונים המתועדים (אלה, 2021א).

כאמור, חלה ירידה במספר העסקאות בין שתי המדינות ובהיקפן, מה שמעיד על כך שחברות סיניות משקיעות בזירות במדינות אחרות. ייתכן שסין צמצמה את השקעתה בישראל בשל ההבנה שקיים לחץ אמריקאי גובר להעריך באופן ביקורתי השקעות סיניות בישראל, ולאור ההחלטה להקים מנגנון לניטור השקעות זרות בכלכלה הישראלית (Chaziza, 2019). זאת ועוד, הגבלות חדשות על ההשקעות הממשלתיות שמוציאות הון מסין והגברת הפיקוח של המפלגה הקומוניסטית על השקעות ורכישות מעבר לים, לצד הירידה בנזילות ההון, מגבילות את הגישה למקורות מימון אפשריים להשקעות מחוץ לסין (Xinhua, 2017).

גופים סיניים השקיעו גם בחברות הון סיכון ישראליות (למשל JVP, CatalystCanaan, OurCrowd, Pitango, Viola Ventures ו-Singulariteam). כאומת סטארט-אפ ישראל הפכה למעצמה של טכנולוגיה מתקדמת וחדשנות חיונית, עם ריבוי חברות הזנק וחברות היי-טק. רבות מחברות ההון סיכון הללו (Tnuva, Kaymera, Toga, Rainbow Medical, ThetaRay, Copyleaks ו-Networks, HexaTier) מתמקדות בהשקעה בחברות ישראליות המחזקות בתחומים של טכנולוגיה רגישה או בעלת פוטנציאל דו-שימושי, כמו בינה מלאכותית, אבטחת סייבר ורובוטיקה (Efron, et al., 2019).

חקלאות ותעשייה

החקלאות הייתה אחד היעדים הבולטים של ההשקעות הסיניות, עם היקף של כ-5.3 מיליארד דולר בין 2011

יתרה מכך, מעמדה הכלכלי המתחזק של סין במזרח התיכון, בזכות יוזמת החגורה והדרך, מציב אתגר רציני נוסף לאינטרסים ולערכים הגלובליים של ארצות הברית. ההיקף והמרכזיות של יוזמת החגורה והדרך עשויים לשנות את הסדר העולמי, בשעה שהסדר העולמי הליברלי שמובילה וושינגטון עובר שינוי מהותי ומוביל לאי-יציבות בטווח הקצר וליצירת אי-ודאות לגבי המערכת הבינלאומית בטווח הארוך (Brookings Doha Center, 2019). ממשל ביידן אומנם מנסה לעצב את מדיניותו כלפי המזרח התיכון, אולם יוזמת החגורה והדרך עשויה להפוך לקו החזית ביריבות המתפתחת בין המעצמות הגדולות (Blanchard, 2021).

ההשקעה של סין בכלכלה הישראלית גדלה מאז ההכרזה עליה כשותפות כוללת לחדשנות. כפי שאמר שגריר סין בישראל צאי ד'ון, "מאז כינון היחסים הדיפלומטיים ב-1992, סין וישראל רקמו שיתוף פעולה פורה בתחומים שונים, ושיתוף הפעולה בחדשנות הוא גולת הכותרת ותנופה ליחסי סין-ישראל" (Xinhua, 2022). ליוזמת החגורה והדרך היה תפקיד חשוב בקידום יחסי סין-ישראל. בין 2005 ל-2012 עמד היקף ההשקעות והבנייה של סין בישראל על 1.5 מיליארד דולר, ומ-2013 עד 2021 הוא הגיע ל-13.2 מיליארד דולר. במילותיו של נשיא ישראל דאז ראובן ריבלין, "יוזמת החגורה והדרך היא חזון המשקף את היכולת של אנשים להתחבר ולעבוד יחד בכל העולם, לבנות גשרים לכל העמים ובסופו של דבר – עתיד טוב יותר לכולם" (Shang et al., 2022). ישראל היא מרכז אטרקטיבי של חדשנות עבור חברות סיניות, וסין היא פוטנציאל לשוק יצוא ענק ומקור להשקעות עבור חברות ישראליות. ההשקעות של חברות סיניות כוללות השקעות במגזר ההיי-טק המייצר טכנולוגיות רגישות, וכן בנייה ותפעול של תשתיות גדולות. לכל החברות הסיניות המשקיעות או בנות מיזמי תשתית גדולים בישראל יש קשרים עם ממשלת סין, עם הצבא הסיני או עם גופים צבאיים (אוריון ולביא, 2018). לכל חברה סינית גדולה יש ככל הנראה קשרים רשמיים או לא-רשמיים עם ממשלת סין, והיא צפויה לשתף פעולה עם מנגנון המודיעין והביטחון הסיני (Efron et al., 2019).

נוסף על הדאגות הביטחוניות ארוכות השנים של ארצות הברית בנוגע לסין, וושינגטון מודאגת במיוחד מהעברת טכנולוגיה הקשורה להגנה האמריקאית או טכנולוגיות ויכולות אחרות שעשויות לחזק את יתרונה הצבאי של סין. לכן ההשקעה של חברות סיניות בטכנולוגיות רגישות ובניית מיזמים גדולים של תשתית חיונית בישראל גרמו לארצות הברית לבטא דאגה רשמית (Kampeas, 2020). האמריקאים ציינו

ל-2018. יחד עם מגזר הטכנולוגיה הם היוו כ-87 אחוזים מסך ההשקעות הסיניות במשק הישראלי (Witte, 2021). יתר על כן, ההשקעות הקשורות לחקלאות כללו מרכיב טכנולוגי חיוני משום שהתמקדו בטכנולוגיה חקלאית. הנתונים בנושא ההשקעות בחקלאות מתבססים בעיקר על רכישת חברת 'אדמה' על ידי ChemChina תמורת 2.8 מיליארד דולר (Gabison, 2016).

בתחום התעשיות הגדולות, הרכישות וההשקעות הגדולות של סין בתעשיות ישראליות מרכזיות הן אחד מעמודי התווך של חילופי החדשנות הטכנולוגית ושיתופי הפעולה ביוזמת החגורה הדרך. בעשור האחרון רכשו חברות סיניות אחדות מהתעשיות הישראליות המרכזיות (תנובה, אדמה, שח"ל ואהבה). סין משקיעה מיליארדי דולרים בשוק הישראלי בתחומי אנרגיה מתחדשת, טיפול במים, ציוד רפואי, תקשורת וחקלאות. ההשקעות הסיניות בשוק הישראלי נעות מהשקעה ישירה ועד הסדרים של שיתוף פעולה עם חברות הון סיכון ישראליות, או מאמצים משותפים לגיוס הון עם משקיעים וארגונים אחרים. חלק גדול מהעסקאות הסיניות נועד לשפר את הפרודוקטיביות, לחדור לשווקים מעבר לים ולשפר יכולות טכנולוגיות וכישורי ניהול (Chaziza, 2018a).

בניית מיזמים גדולים של תשתית, טכנולוגיה מתקדמת וחדשנות הייתה אומנם הבסיס שעליו שגשגו יחסי סין-ישראל בשנים האחרונות, אולם מגזרים נוספים בכלכלה צריכים גם הם להגדיר את הקשרים הכלכליים והפוליטיים בין המדינות לטווח הארוך. מאז הגדרת היחסים כשותפות כוללת לחדשנות גבר שיתוף הפעולה הכלכלי והמסחרי בין שני הצדדים, אולם המטרה העיקרית של יוזמת החגורה והדרך היא להאיץ את שיתוף הפעולה הכלכלי עם ישראל על ידי העצמת הסחר, הקישוריות והקשרים בין אנשים.

תחרות בין מעצמות גדולות: ארצות הברית ישראל וסין

העימות העולמי בין המעצמות הגדולות ארצות הברית וסין עשוי לשנות את נופ המזרח התיכון. המהירות שבה היריבות הזו מתעצמת והאופי הדו-מפלגתי של ההתנגדות האמריקאית לסין יוצרים מצב רעוע ביותר מבחינת מדינות המזרח התיכון. כיום הן עומדות בפני חישוב גיאופוליטי ומסחרי חדש, עם לחצים חדשים על ניהול הביטחון הלאומי והפיתוח הכלכלי שלהן. התחרות המתגברת מסבכת את מאמצייהן של מדינות המזרח התיכון לשמור על יחסים עם שתי המעצמות בדרכים שונות ומאלצת אותן לבחור בין שמירה על שותפות ביטחונית עם ארצות הברית לבין חיזוק השותפות הכלכלית והטכנולוגית עם סין.

את חששם מהאפשרות שסין תרכוש טכנולוגיות או תאסוף מודיעין באופן שיאיים על הביטחון הלאומי של ארצות הברית בתחומי אבטחת סייבר, תקשורת לוויינים, בינה מלאכותית ורובוטיקה (Efron et al., 2019; Efron et al., 2020).

גורמים אמריקאים הביעו דאגה גם מכך שבנייה ותפעול סיניים של תשתיות גדולות בישראל עלולים לפגוע בשיתוף הפעולה בין ארצות הברית לישראל.

בשנות ה-90 ושנות ה-2000 תרם שיתוף הפעולה בין סין לישראל בתעשייה הביטחונית (פרשת הפלקון וההארפי) למתיחות בקשרים הביטחוניים בין וושינגטון לירושלים, ולוואט שארצות הברית הטילה בפועל על מכירת נשק מישראל לסין (Kumaraswamy, 2012; 2013). כל עוד יחסי הביטחון נותרים מוגבלים, החששות העיקריים מהקשרים בין סין לישראל נוגעים להשקעות לסוגיות הקשורות בקניין רוחני, לטכנולוגיה לא-צבאית ולמיזמי בנייה. בשל כך ועל רקע הלחצים האמריקאיים הגוברים הקימה ממשלת ישראל ועדה מייצעת בנושא השקעות זרות. עם זאת, לפי הדיווחים לוועדה אין סמכות לבחון השקעות במגזרים כמו היי-טק, שאחראי לחלק גדול מההשקעות של סין בישראל (Chaziza, 2019). בכירים בממשל טראמפ ובממשל בידן עשו מאמצים בולטים למנוע מעורבות סינית במיזמים גדולים של תשתית ותקשורת בישראל. בהתאם לאזהרות דומות שמסר ממשל טראמפ לבעלות ברית ולשותפות אחרות ברחבי העולם, גם ירושלים הוזרה כי אם החברות הסיניות חוואוי (Huawei) ו-ZTE יקימו רשת תקשורת 5G בישראל, הדבר עלול להגביל את הסיוע הביטחוני ואת שיתוף הפעולה עם ארצות הברית. בעקבות לחץ אמריקאי הסכימו הרשויות הישראליות להבטיח שהן ישתמשו רק בצידוד של "ספקים מהימנים" עבור הדור הבא של רשתות טלקום סלולריות מהדור החמישי (5G) (Reuters, 2020). על פי דיווח בתקשורת הישראלית, הרשות הלאומית להגנת הסייבר אינה מתירה לסין לבנות תשתיות תקשורת מכל סוג במדינה. חברות תקשורת ישראליות מיישירות קו עם עמדת רשויות הביטחון ונמנעות משימוש בצידוד התקשורת של חוואוי ו-ZTE. לפיכך, ספק אם חוואוי ו-ZTE יותקנו ברשת התקשורת 5G של ישראל (שגב ועמיתיו, 2019).

גם ממשל טראמפ הזהיר את ישראל כי מעורבות עמוקה של חברות סיניות בבעלות ממשלתית (SIPG) בניהול נמל חיפה בעתיד (שם הן בנו את המזח וינהלו אותו במשך 25 שנים) עלולה לסכן את המשך השימוש

של הצי השישי האמריקאי בנמל, שבעבר נהג לעגון שם בקביעות (Kampeas, 2020). מפעילי הנמל הסינים יוכלו לעקוב אחר תנועת האוניות האמריקאיות והתחזוקה שלהן וייתכן שתהיה להם גישה למערכות מידע, מה שמגביר את הסיכויים לאיומי אבטחת סייבר ומידע מבחינת וושינגטון. דוח של הקונגרס האמריקאי המליץ לממשל להעביר לממשלת ישראל את הדאגות הביטחוניות החמורות בנוגע להסדרי החכירה של נמל חיפה, ולהאיץ בה בדחיפות לשקול את ההשלכות הביטחוניות של השקעות זרות סיניות כאלה בישראל (Zanotti, 2021). אולם למרות שוושינגטון דחקה בירושלים לא לשתף פעולה עם SIPG בהרחבת הנמל, ישראל דחתה את הבקשה בסופו של דבר, לאחר בדיקה פנימית של העסקה (Al-Monitor, 2021). באוקטובר 2021 עגנה הספינה USS O'Kane של הצי החמישי של חיל הים האמריקאי בנמל חיפה, כחלק משיתוף הפעולה החדש בין חיל הים הישראלי והצי החמישי של ארצות הברית (Egozi, 2021).

גורמים אמריקאים הביעו דאגה גם מכך שבנייה ותפעול סיניים של תשתיות גדולות בישראל עלולים לפגוע בשיתוף הפעולה בין ארצות הברית לישראל. החשש העיקרי בנוגע להשקעות כאלה נוגע למיזמי תשתית המקדמים יעדים של מדיניות חוץ סינית באזור. הפעלה סינית של תשתית ישראלית עלולה להוות סיכוי מעקב לביטחון הלאומי של ארצות הברית (Efron et al., 2020). במאי 2020 נדחתה הצעה של חברה סינית (CK Hutchison Group) בהונג קונג להקמת מתקן התפלת מים (שורק 2) בשווי של שני מיליארד דולר, לטובת החברה המקומית IDE technologies (ההצעה שלה הייתה טובה יותר והמחיר היה נמוך בהפרש ניכר מזה של שאר המציעים). החלטה זו התקבלה לאחר הלחץ של ממשל טראמפ להגביל את השתתפותן של חברות סיניות במיזמי תשתית רגישים בישראל (Gabison, 2016). פקידי ממשל בידן עודדו את ישראל להקים מערכת סינון יעילה יותר להשקעות זרות, אולם משרד ראש הממשלה טרם החליט בעניין זה. בינתיים, אחד ממיזמי התשתית הגדולים והמורכבים בישראל, הקו הירוק והסגול של הרכבת הקלה, נתפס על ידי גורמים רשמיים בווינגטון כמבחן רציני למדיניות של ממשלת ישראל כלפי סין. כמה חברות מקומיות שחברו לחברות זרות התמודדו על עסקת המיליארדים (מכרזים של 15 מיליארד שקל), כולל חברות סיניות (הצעתן הייתה נמוכה במידה משמעותית מהאחרות). עם זאת, ועדת המכרזים של נת"ע החליטה לבחור בהצעת הקבוצה של אלסטום, דן ואלקטרה לביצוע השלב השני של פרויקט הקו הירוק. קבוצת שפיר ו-CAF הספרדית זכו

שבה (הנמלים החדשים שלה לחוף הים התיכון ומסילות הרכבת הפוטנציאליות). הסיבה השנייה היא העלייה בגילוי מקורות אנרגיה פוטנציאליים בחופי הים התיכון מרחיבה במידה ניכרת את אפשרויות הגישה הסיניות למקורות אנרגיה, על רקע התחזקות הגורמים המצביעים על התכנסות כלכלית בין ישראל, יוון וקפריסין. הסיבה השלישית – מאז חתימת הסכמי אברהם גוברת הפתיחות במדינות ערביות ומוסלמיות נוספות להצטרף לתהליך הנורמליזציה עם ישראל. בעקבות זאת החלה סין להפנות תשומת לב למסחר ולמסדרונות החדשים בין מדינות ערב לישראל, שיכולים לשמש נתיבי סחר או מוקדים חדשים לחיבור ישיר בין המפרץ הפרסי לים התיכון. הסיבה הרביעית – שיתוף הפעולה במסגרת יוזמת החגורה והדרך סייע ליחסי סין-ישראל לצמוח בהתמדה ובמהירות, בפרט בתחום המסחר. בין שנת 2013 ל-2021 גדלו ההשקעות הסיניות בישראל מ-1.5 מיליארד דולר ב-2012 ל-13.2 מיליארד דולר ב-2021, ועשויות לחול קפיצות מדהימות אפילו יותר לאחר השלמת ההשתלבות הישראלית ביוזמת החגורה והדרך. לבסוף, שיתוף הפעולה הישראלי-סיני בטכנולוגיה מתקדמת ובחדשנות ימשך תוך הקפדה להתרחק מטכנולוגיות שמתריסות כלפי ארצות הברית. שיתוף הפעולה הטכנולוגי יתמקד במגזרים אחרים כמו מקורות אנרגיה מתחדשת, חקלאות, פיתוח טכנולוגיות תחבורה, מדעי החיים וכדומה.

על ישראל לנהל מדיניות חוץ מורכבת של איזון, גידור וניהול סיכונים. פירוש הדבר שיהיה עליה לפתח את השותפות הכלכלית והטכנולוגית שלה עם סין תוך שמירה על השותפות הביטחונית עם ארצות הברית.

מחקר זה בחן כיצד היריבות האסטרטגית והתחרות בין המעצמות הגדולות משפיעות על הקשרים הדו-צדדיים בין סין לישראל. מהממצאים עולה כי ההסלמה שמתחוללת כעת בהתמודדות בין המעצמות מביאה את ממשלת ישראל לקבל החלטות הפוגעות בשיתוף הפעולה הכלכלי-טכנולוגי עם סין. לאחרונה הפסידו חברות סיניות כמה מכרזים גדולים, כגון מכרזי הקו הירוק והסגול של הרכבת הקלה ומכרז מתקן ההתפלה שורק 2. גורם דיפלומטי ישראלי בכיר אמר לאחרונה כי ישראל תעדכן את ממשלת ארצות הברית לגבי כל עסקה גדולה של תשתית וטכנולוגיה עם סין, ותשקול מחדש עסקאות כאלה, לבקשת וושינגטון (Harkov, 2022). ממשלת ישראל מתמודדת עם האתגר המורכב והעדין של ניהול יחסיה עם וושינגטון תוך השתלבות

בהקמת הקו הסגול. פסילתן של החברות הסיניות (CRRC ו- CRCC) במכרז היא לשביעות רצונה של ממשלת ישראל, שנאלצת להתמודד עם לחצים מצד ארצות הברית בנוגע למעורבות סינית בהקמת מיזמי תשתית בישראל (Harkov, 2022).

סיכום ומסקנות

ארצות הברית וסין נמצאות בנקודה מכרעת במרדף שמנהלות מעצמות גדולות אחר עוצמה חומרית, הרצוף עימותים, יריבות ותחרות. זוהי תחרות שמתרחשת על רקע צמיחה איטית מתמשכת בכלכלה העולמית, סדר עולמי מפוצל, ואתגרים פנימיים כבדי משקל בשתי המעצמות. ערעור מעמדה הדומיננטי של וושינגטון הוא מרכיב במדיניות החוץ הסינית במזרח התיכון שחשיבותו הולכת וגוברת, ואשר תורם להתפתחותה של סין משחקנית אזורית פסיבית לשחקנית קולנית ואגרסיבית יותר. כך הופך המזרח התיכון לאחת הזירות העיקריות לתחרות בין מעצמות גדולות.

השלום והיציבות במזרח התיכון נשענים על שני צידי המשוואה: הנוסחה הגיאופוליטית המבוססת על שותפות ביטחונית עם ארצות הברית, ומנגד מאזנת אותה הנוסחה הגיאופוליטית (שותפויות כלכליות וטכנולוגיות) עם בייג'ינג. בעקבות זאת המזרח התיכון הוא האזור שיושפע יותר מכולם מיריבות בלתי מוגבלת בין שתי המעצמות על השליטה בסדר העולמי. משום כך, שמירה על מערכת יחסים מאוזנת ועל המשוואה הגיאופוליטית מול הגיאופוליטית היא צורך חיוני למדינות המזרח התיכון (כולל ישראל), כדי להימנע מהשלכות שליליות אם התחרות בין ארצות הברית לסין באזור תחריף. ואולם היריבות המתגברת לוחצת על הממשלים באזור להתייצב לצד אחת משתי המעצמות, ובחירה זו עלולה לגרום לאובדן השותפות הביטחונית עם ארצות הברית או השותפות הכלכלית והטכנולוגית עם סין.

מערכת היחסים בין סין לישראל בשנים האחרונות שומרת על תנופת צמיחה איתנה. הקשרים הכלכליים – ובפרט אלה הכוללים חדשנות טכנולוגית, בניית מיזמי תשתית גדולים ושיתוף פעולה במסגרת יוזמת החגורה והדרך – הם הבסיס להתחממות הגוברת ביחסים. במובנים רבים, מיזם הדגל של סין ממצב את ישראל עבורה כמרכז וכמוקד, בין משום שהיא תווק שדרכו עובר המיזם ובין כשותפה כלכלית וטכנולוגית חשובה או כזירה גיאופוליטית לקידום אג'נדות בינלאומיות.

הסיבה הראשונה היא מיקומה הגיאוגרפי הייחודי של ישראל בים התיכון כנקודה בעלת חשיבות מכרעת בין שלוש היבשות. ישראל יכולה להפוך לחלק חיוני מיוזמת החגורה והדרך, ובייחוד של המרכיב הימי

אומנם מוגבל אולם עדיף ליוזם, לקדם דיאלוג ולהפגין עמוד שדרה בנושא רגיש זה ולא להיכנע מראש ולהיסחף בזרם ההתפתחויות.

ד"ר מרדכי חזיזה הוא בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת בר-אילן ומרצה בכיר בחוג לפוליטיקה וממשל ובחוג ללימודים רב-תחומיים במדעי החברה במכללה האקדמית אשקלון. תחומי המחקר שלו מתמקדים במדיניות החוץ של סין במזרח התיכון ובצפון אפריקה (MENA), ובמדיניות האי-התערבות של סין במלחמות אזרחים במדינות אחרות. ספרו *China and the Persian Gulf: The New Silk Road Strategy* and *Emerging Partnerships* פורסם בשנת 2019, וספרו השני *China's Middle East Diplomacy: The Belt and Road Strategic Partnership* פורסם בשנת 2020. motih1308@gmail.com.

מקורות

אוריון, א' ולביא, ג' (2018). **יחסי ישראל-סין: הזדמנויות ואתגרים**. מזכר מס' 185, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3xlFGKK>
 אלה, ד' (2021, 18 בינואר). **השקעות סיניות בישראל: התפתחויות ומבט לעתיד**. פרסום מיוחד, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3xLalS6>
 אלה, ד' (2021, 10 בנובמבר). **מגמות בסחר בסחורות ובשירותים בין ישראל וסין בעידן הקורונה**. פרסום מיוחד, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3aY3O33>
 למ"ס (2022, 27 באפריל). **סחר חוץ לפי ארצות – סחורות – מרץ 2022** (לוח 1). הודעה לתקשורת. <https://bit.ly/3aQXYjL>
 שגב, ה', אלה, ד' ואוריון, א' (2019, 10 ביולי). **הלנו אתה אם לצרינו? ארצות הברית נגד חוואווי**. מבט על, גיליון 1193, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3O968m2>

Al-Monitor (2021, February 1). *Report: Israel turned down US request to inspect Haifa port after deal with China*. <https://bit.ly/3xf9BbV>
 Ben-Gedalyahu, D. (2021, March 8). *Haifa Bay – Persian Gulf railway moves ahead*. *Globes*. <https://bit.ly/3tBQCHD>
 Bingbing, W. (2021). *China and new Middle East*. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23(3), 443-457. <https://doi.org/10.1080/19448953.2021.1888248>
 Blanchard, J.M.F. (2020). *China's Maritime Silk Road Initiative, Africa, and the Middle East: Feats, freezes, and failures*. Palgrave Macmillan.
 Blanchard, J.M.F. (2021). *The United States-China rivalry and the BRI*. *Vestnik RUDN. International Relations* 21(2), 288-303. DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2021-21-2-288-303>
 Brookings Doha Center (2019, December 16). *The Belt and Road Initiative: China-Middle East cooperation in an age of geopolitical turbulence*. <https://brook.gs/3tmlmuM>
 Chaziza, M. (2016, December 11). *The Red-Med Railway: New opportunities for China, Israel, and the Middle East*. BESA Center Perspectives Paper No. 385. <https://bit.ly/3tnzt45>

ביוזמת החגורה והדרך, ובפרט במיזמי תשתית ובהעברת טכנולוגיות. בחירה בין ארצות הברית לסין תגבה מחיר יקר מממשלת ישראל – המיזמים במסגרת החגורה והדרך וההזדמנויות הכלכליות הנלוות אליהם גדולים וממשיכים לצמוח. למרות זאת, הבחירה ברורה לירושלים יותר מאשר למדינות אחרות באזור. ארצות הברית היא השותפה האסטרטגית והמסחרית העיקרית של ישראל בעולם (ישראל מקבלת סיוע צבאי אמריקאי בשווי מיליארדי דולרים מדי שנה), והידידות בין ישראל לארצות הברית עמוקה ומלווה בערכים משותפים, בשותפויות כלכליות, בשיתוף פעולה אסטרטגי, בסיוע הומניטרי ובקשרי תרבות. אין תחליף לתמיכה האמריקאית בישראל והדבר הופך אותה לנכס אסטרטגי עליון לביטחונה הלאומי של ישראל.

לאור כל אלה, על ישראל לנהל מדיניות חוץ מורכבת של איזון, גידור וניהול סיכונים. פירוש הדבר שיהיה עליה לפתח את השותפות הכלכלית והטכנולוגית שלה עם סין תוך שמירה על השותפות הביטחונית עם ארצות הברית. לדברי הבכיר הדיפלומטי הישראלי, אם ירושלים צריכה לבחור צד היא בוחרת בצד האמריקאי, והיא לא תיאבק בווישינגטון בגלל סין. ובכל זאת, היא תעדיף לשמור את החלטותיה בנושא מתחת לרדאר, כדי שלא תפסיד עסקים והשקעות במדינה עם האוכלוסייה הגדולה בעולם (Lis, 2022). ישראל מנסה להסתגל ליחסים האסטרטגיים התחרותיים עם סין תוך שמירה על שותפות הדוקה וניצול הזדמנויות. עם זאת, סין עלולה להשתמש בעתיד באיומים, ללחוץ או לנצל הזדמנויות כדי לקדם את מעמדה על חשבון ווישינגטון, ולהקשות בכך על ממשלת ישראל להמשיך במדיניות מאוזנת.

בעידן של תחרות בין מעצמות גדולות, ווישינגטון מצפה שבעלות בריתה ברחבי העולם יצטרפו לבחור בחירות קשוחות ואכזריות בין שתי מעצמות גדולות. לכן על ישראל להמשיך את יחסיה עם סין תוך שהיא מתמרנת בין האינטרסים של ווישינגטון ובייג'ינג, ולאמץ גישה זהירה אך עצמאית. היא חייבת להמשיך להרחיב את שיתוף הפעולה שלה ביוזמת החגורה והדרך בזהירות הנדרשת (בתבונה, בתחכום ותוך ויתורים מינימליים) ותוך הבנה מלאה לדאגות החמורות של ווישינגטון וההגבלות הממשיות והיקרות שהחששות הללו יטילו על הקשרים הגיאו-כלכליים (שותפויות כלכליות וטכנולוגיות) עם סין. עם זאת, אין זה אומר שישראל חייבת להישאר צלע פסיבית במשולש היחסים עם ווישינגטון ובייג'ינג, שכן כניעה לתנתיבים אמריקאיים רק תוביל ללחצים נוספים. במקום זאת צריכה ישראל להבהיר לממשל האמריקאי כי היא קשובה לדאגותיו, אך עליה לפעול לשמירה על האינטרסים שלה. מרחב הפעולה של ישראל

- Chaziza, M. (2018a). Israel-China Relations enter a new stage: Limited strategic hedging. *Contemporary Review of the Middle East* 5(1), 30-45. doi:10.1177/2347798917744293
- Chaziza, M. (2018b, July 22). *China's Maritime Silk Road Initiative*. BESA Center Perspectives Paper No. 900. <https://bit.ly/3zpt3FB>
- Chaziza, M. (2019, November 11). *Israel agrees to monitor foreign investment*. BESA Center Perspectives Paper No. 1340. <https://bit.ly/39j6Cal>
- Chaziza, M. (2020). *China Middle East diplomacy: The Belt and Road strategic partnership*. Sussex Academic Press.
- China Global Investment Tracker (2021) Chinese Investments & Contracts in Israel (2013-2020). <https://www.aei.org/china-global-investment-tracker/>.
- Clarke, M. (2017). The Belt and Road Initiative: China's new grand strategy? *Asia Policy* 24, 71-79. doi:10.1353/asp.2017.0023
- CTECH (2018, November 12) *Chinese investment in Israeli tech is growing, report says*. Calcalist. <https://bit.ly/3msgKk1>
- Efron, S., Shatz, H.J., Chan, A., Haskel E., Morris, L.J., & Scobell, A. (2019). *The evolving Israel-China relationship*. RAND Corporation. <https://bit.ly/3xwE6M0>
- Efron S., Schwindt, K., & Haskel, E. (2020). *Chinese investment in Israeli technology and infrastructure: Security implications for Israel and the United States*. RAND Corporation. <https://bit.ly/3aH2QYJ>
- Egozi, A. (2021, October 13). *Israel, US Navies set up new coordination efforts on Iran: Sources*. Breaking Defense. <https://bit.ly/3MpudE1>
- Elis, N. (2016, April 12). Private Ashdod Port Building Ahead of Schedule, Says Ports Company. *The Jerusalem Post*. <https://bit.ly/3NyqZ26>
- Evron, Y. (2019). The challenge of implementing the Belt and Road Initiative in the Middle East: Connectivity projects under conditions of limited political engagement. *The China Quarterly*, 237, 196-216. doi:10.1017/S0305741018001273
- Gabison, Y. (2016, July 18). IDB selling remaining 40% stake in Adama to ChemChina for \$1.4 billion. *Haaretz*. <https://bit.ly/3mnJrih>
- Harkov, L. (2022, January 31). Chinese companies lose Tel Aviv light rail tender. *The Jerusalem Post*. <https://bit.ly/3azWt9C>
- Hillman J., & Sacks, D (2021). *China's Belt and Road: Implications for the United States*. *The Council on Foreign Relations (CFR), Independent Task Force Report No. 79*. <https://on.cfr.org/3H3QplT>
- Kampeas, R. (2020, June 2). *Breaking China: A rupture looms between Israel and the United States*. Jewish Telegraphic Agency. <https://bit.ly/3xcjZBf>
- Kumaraswamy, P.R. (2012, July 6). *Israel-China arms trade: Unfreezing times*. Middle East Institute. <https://bit.ly/3mxfWdC>
- Kumaraswamy, P.R. (2013). China, Israel and the US: The problematic triangle. *China Report*, 49(1), 143-159. DOI:10.1177/0009445513479459
- Kuo, M.A. (2018, September 19). *China and Israel in the Belt and Road Initiative*. The Diplomat. <https://bit.ly/3Q7QQzN>
- Linn, E. (2019, October 12). 'Relations between China and Israel are very well'. *Israel Hayom*. <https://bit.ly/3O4TsNc>
- Lippert, B., & Perthes, V. (eds). (2020). *Strategic rivalry between United States and China: Causes, trajectories, and implications for Europe*. SWP Research Paper. <https://bit.ly/3mpclJh>
- Lis, J. (2022, January 3). Israel pledges to inform U.S. on major deals with China. *Haaretz*. <https://bit.ly/3H3GVHx>
- Lokhande, S.A. (2017, June 5). *China's One Belt One Road Initiative and the Gulf Pearl Chain*. China Daily. <https://bit.ly/3Qc3wFJ>
- Metoudi, P., & Friedfeld, L. (2015). *Israel and China: From Silk Road to Innovation Highway*. Partridge Publishing.
- NDRC — The National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and Ministry of Commerce of the People's Republic of China, with State Council authorization (2015). *Vision and actions on jointly building Silk Road Economic Belt and 21st-century Maritime Silk Road*. Belt and Road Forum for International Cooperation. <https://bit.ly/3MZZ0Yp>
- Nedopil, C. (2021). *China Belt and Road Initiative (BRI) investment report 2021*. Green Finance & Development Center, FISF Fudan University Shanghai. <https://bit.ly/3tvBUli>
- Peled, H. (2017, June 12). *Connectivity as an engine for innovation – The Israeli perspective on BRI*. China Daily. <https://bit.ly/3mos5BQ>
- Petersburg, O. (2015, March 24). *Chinese company wins bid to run new Haifa port*. Ynet. <https://bit.ly/3aDpO2N>
- PortSEurope (2020, February 19). *China's Pan Mediterranean Engineering Company wins Ashdod port*. <https://bit.ly/3mqyf4f>
- Reuters (2020, August 14). *Israel, U.S. near deal to exclude China from Israeli 5G networks: U.S. official*. <https://reut.rs/3xcRrrb>
- Rolland, N. (2019, April 11). *A concise guide to the Belt and Road Initiative*. The National Bureau of Asian Research. <https://bit.ly/3QcWwsu>
- Scobell, A., Lin, B., Shatz, H.J., Johnson, M., Hanauer, L., Chase, M.S., Stuth Cevallos, A., Rasmussen, I.W., Chan, A., Strong, A., Warner, E., & Ma, L. (2018). *At the dawn of Belt and Road: China in the developing world*. RAND Corporation. <https://bit.ly/2yl63ao>
- Scobell, A., & Nader, A. (2016). *China in the Middle East: The Wary Dragon*. RAND Corporation. <https://bit.ly/3zqdlon>
- Sela, O., & Friedman, B. (2019). Sino-Israeli relations: Challenges amid growing ties. In E. Fradella, & A. Ghiselli (Eds.), *China MED Report 2019: China's new role in the wider Mediterranean region* (pp. 45-49). The ChinaMed Project. <https://bit.ly/3Q3WvXL>
- Shamah, D. (2014, September 23). *China firm to build new Ashdod 'union buster' port*. The Times of Israel. <https://bit.ly/3xuHarE>
- Shang, Hao, Lyu, Yingxu, & Wang, Hao. (2022, January 22). *Economic Watch: From Belt & Road to innovation*

- cooperation, China-Israel cooperation blossoms. Xinhua. <https://bit.ly/3H02AQN>
- Wang, Y. (2016). *The Belt and Road Initiative: What will China offer the world in its rise*. New World Press.
- Watanabe, L. (2019). *The Middle East and China's Belt and Road Initiative*. CSS Analyses in Security Policy No. 254. <https://bit.ly/3aGfil4>
- Witte, C. (2021, June 6). *Business opportunities and leverage squandered in Israel-China foodtech relations*. CTECH. <https://bit.ly/3tKS1Mb>
- Wu, X. (2020). Technology, power, and uncontrolled great power strategic competition between China and the United States. *China International Strategy Review*, 2, 99-119. <https://doi.org/10.1007/s42533-020-00040-0>
- Xi Jinping meets with Israeli Prime Minister Netanyahu. (2017, March 21). Mission of the People's republic of China to the European Union. <https://bit.ly/3OfFY1a>
- Xiao, X. (2016). The "Belt and Road Initiative" and China-Israeli Relations. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 10(3), 1-23. DOI: 10.1080/19370679.2016.12023285
- Xinhua (2017, May 9). *China toughens auditing of overseas investment by State-owned companies*. China Daily. <https://bit.ly/3GZQFT5>
- Xinhua (2021, November 17). *Xi says China to continue promoting relationship with Israel*. Xinhua Net. <https://bit.ly/3axVsyR>
- Xinhua (2022, January 24). *Innovative cooperation becomes highlight, booster of China-Israel relations: Chinese ambassador*. <https://bit.ly/3O3xIXq>
- Zanotti, J. (2021, May 18). *Israel: May 2021 violence, other background, and U.S. relations in brief*. Congressional Research Service. <https://bit.ly/3H2txmG>
- Zhao, S. (2022). The US-China rivalry in the emerging bipolar world: Hostility, alignment, and power balance. *Journal of Contemporary China*, 31(134), 169-185. DOI: 10.1080/10670564.2021.1945733
- Zhu, W. (2022, March 7). *China-Israel ties bloom spectacularly*. China Daily. <https://bit.ly/3x7NrZ6>
- Zhu, Z. (2019). China-Israel relations: Past, present and prospect. *East Asian Policy*, 11(04), 37-45. <https://doi.org/10.1142/S1793930519000357>

Flash90/TNS/ABACA via Reuters Connect

משחקי הכס: המאבק בין פתח וחמאס על הגמוניה פוליטית ברשות הפלסטינית 2011–2022

עידו זלקוביץ'

המכללה האקדמית עמק יזרעאל

'האביב הערבי' הביא עימו שינוי מהותי במערך הכוחות בין המדינה לאזרחיה במזרח התיכון. מחאה נרחבת זו פרצה כאשר הציבור הערבי החל לדרוש מהשלטונות האוטוריטריים לשנות את דרכיהם. אפשר לתאר את המהפכות הערביות כראשיתו של תהליך חברתי, שבו הציבור דורש את חלקו בקבלת ההחלטות הנוגעות לחייו בתוך המסגרת הקולקטיבית הלאומית ואף קורא תיגר על יציבותם ושרידותם של משטרים ומסגרות פוליטיות. לעומת הטלטלה שאחזה בעולם הערבי והפילה משטרים רבים, האביב הערבי לא הכה בעוצמה במרחב הפוליטי הפלסטיני, המפוצל בין הגדה המערבית ורצועת עזה. מאמר זה מצביע על הייחודיות של מאבק ההישרדות הפוליטי הפלסטיני שבו פתח וחמאס, שתי תנועות פוליטיות מתחרות בעלות סדר יום פוליטי, חברתי ותרבותי שונה, מנסות לשמר את שלטונן תוך שהן נאבקות זו בזו ומנסות לצבור כוח פוליטי ברחוב לקראת המשך המאבק על הגמוניה שלטונית. המאמר מנתח גם את האתגרים העומדים בפני הרשות הפלסטינית וחמאס ומראה כיצד הם פועלים ליצירת לגיטימציה ציבורית שנועדה להבטיח יציבות שלטונית במערכת פוליטית המתנהלת מתוקף צווי חירום במקרה של פתח, ובכוח הזרוע במקרה של חמאס, וללא לגיטימציה שנרכשה באמצעות מערכת בחירות.

מילות מפתח: פתח, חמאס, האביב הערבי, לגיטימציה פוליטית, הרשות הפלסטינית

מבוא

מאז ראשיתו של הפיצול הפלסטיני ב־2007, אפשר לתאר את המאבק בין הרשות הפלסטינית וחמאס כמאבק בין ישות מדינתית לשחקן לא־מדינתי. הרשות הפלסטינית הכריזה על עצמה כמדינה בנובמבר 2012 והיא זוכה להכרה בינלאומית נרחבת, למרות שטרם זכתה למעמד רשמי כמדינה באומות המאוחדות. לעומתה תנועת חמאס ששולטת ברצועת עזה מציגה את עצמה כתנועת שלטון שנגזלה ממנה הלגיטימציה השלטונית, דבר שהוביל אותה לפתח מוסדות שלטון עצמאיים (Brenner, 2017, p. 51; Høigilt, 2013, p. 343).

הסתלקותו של ערפאת מהזירה הפוליטית הפלסטינית, ובמידת מה גם של שיח' אחמד יאסין, מנהיג ומייסד חמאס, הביאה לשינוי המנהיגות הפוליטית הפלסטינית.

כאשר בוחנים את מבנה המשטרים בגדה המערבית וברצועת עזה מתגלות שתי ישויות פלסטיניות מתחרות המחזיקות בעוצמות פוליטיות לצד יכולת צבאית מוגבלת, ומערך מסועף של קשרים פורמליים ובלתי פורמליים המאפשרים להן להשפיע במעגלים רחבים יותר, כולל בזירה הבינלאומית. מאפיינים אלה משותפים למדינה ולשחקנית תת־מדינתית השולטת על טריטוריה ומבקשת להציג אלטרנטיבה שלטונית למרכז הכוח הפוליטי המתחרה בה (ולנסי, 2015, עמ' 55-59; Josselin, 2011, pp. 3-5). הדמיון בין מאפייני ההתנהלות של המשטרים בגדה וברצועת עזה מביא לכך שהתנועות פתח וחמאס נמצאות בתהליך מתמיד של חיפוש מרכיבי תמיכה כדי להבטיח את שרידות שלטוןן, וכאשר הן חשות שיציבות שלטוןן נמצאת בסכנה הן פועלות לערעור היציבות האזורית והביטחון בישראל, ולא פעם הן עושות זאת אף כדי לנתב כלפי חוץ זעם מבית על בשל התנהלותן הכלכלית הכושלת ואופיין הריכוזי. מרכיב חשוב בחיפוש הלגיטימציה הפוליטית של פתח וחמאס הוא זכות האבות. הרשות הפלסטינית ביססה את עוצמתה הפוליטית, מאז הקמתה במחצית שנות ה־90, על ההיסטוריה של המאבק המזוין בישראל שהוביל פתח ועל דמותו הכריזמטית של יאסר ערפאת, שנחשב לסמל לאומי, נהנה מלגיטימציה רחבה מצד בני עמו ונתפס כ"מנהיג הסמל" (אל־קא'יד אל־רמז). מנהיגותו הייתה פרגמטית והקנתה לו מעמד של מורם מעם — מעמד שיריבו הפוליטיים לא הצליחו לקעקע. (שטיינברג, 2008, עמ' 197-200). ערפאת, שצמח בצעירותו בתנועת האחים המוסלמים, נהג להשתמש בשיח דתי על מנת לחזק את הלגיטימציה של שלטונו

(זלקוביץ', 2012; מרזן, 2016), ולא אפשר לחמאס ליטול את דגל המאבק המזוין בישראל. יחסו הדואלי של ערפאת למאבק המזוין בא לידי ביטוי עם פרוץ אינתיפאדת אל־אקצא ב־28 בספטמבר 2000 והרוח הגבית שהוא נתן לפעילי התנזים לביצוע פיגועים כנגד מטרות ישראליות. נוסף על כך, ערפאת נהג להרחיב את בסיס כוחו של פתח על ידי יצירת בריתות פוליטיות עם ראשי המשפחות הגדולות בחברה הפלסטינית (מילשטיין, 2004, עמ' 57; Zelkowitz, 2019; Chorev, 2008, p. 22). הסתלקותו של ערפאת מהזירה הפוליטית הפלסטינית, ובמידת מה גם של שיח' אחמד יאסין, מנהיג ומייסד חמאס, הביאה לשינוי המנהיגות הפוליטית הפלסטינית. כניסתה של המערכת הפוליטית הפלסטינית לעידן חדש, שבו האבות המייסדים של התנועות פתח וחמאס כבר אינם מנווטים את הדרך במים הסוערים, דרשה מהן לאמץ דפוסי פעולה שיאפשרו להן הישרדות פוליטית על רקע המאבק בתוך המרחב הפוליטי הפלסטיני והמשך המאבק המדיני עם ישראל. היעלמותם של האבות המייסדים מהמערכת הפוליטית הפלסטינית ופיצולה הרעיוני והגיאוגרפי דרשו מפתח וחמאס למצוא את הדרכים לבנות לעצמן לגיטימציה פוליטית לפעילותן.

מאז הסתלקותם של האבות המייסדים, במקום מנהיגים הזוכים ללגיטימציה אישית המתורגמת לתמיכה ציבורית החלו שתי התנועות — פתח, בהיותה מפלגת השלטון של הרשות הפלסטינית בגדה המערבית, ובעקבותיה חמאס, בהיותה הגוף האחראי על ניהול חיי היום־יום ברצועת עזה מאז יוני 2007 — לחזק את מעמדם באמצעות מדיניות ריכוזית לצד הפעלת מוסדות מדינתיים, במטרה לשפר ולשכלל את שליטתן האפקטיבית בטריטוריה ובאוכלוסייה.

מדיניות זו נועדה להתמודד עם ההשפעה התקשורתית של המחאות הפוליטיות בעולם הערבי, שאליה נחשף הציבור הפלסטיני דרך המדיה החדשה ותקשורת הלוויינים מאז חורף 2011. אומנם הציבור הפלסטיני הושפע מרוח המחאה, אך עצם היותו שבע ממאבקים הביא לכך שהמחאות הציבוריות במרחב הפלסטיני התאפיינו בקריאות לסיום הפיצול הפוליטי הפנימי, ולא נוצרה תנועה עממית רחבה להפלת המשטרים. כך למשל מספר אחמד בעלושה, פעיל פוליטי מרצועת עזה המזוהה עם חוגי השמאל, על המחאה העממית שהתנהלה מול הפיצול הפנים־פלסטיני: "מה שאנו רצינו למעשה זה להניף שלטים שיאמרו 'לעזאזל עם המשטרים של הגדה המערבית ורצועת עזה' ו'שתי הממשלות הפועלות למען השגת האינטרסים שלהן' ו'לקחו מאיתנו את החופש'. כן, לבסוף התפשרנו סביב

ההתפתחות הפוליטית של הפלסטינים שונה מזו של המדינות הערביות, שבנו את מוסדותיהן ועיצבו את דפוסי השלטון העיקריים שלהן בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. החורבן בעקבות המלחמה ב־1948, הפליטות והצורך לשמר זהות פוליטית ייחודית בפזורה הערבית חייבו את הפלסטינים לפתח מנגנוני הישרדות פוליטית המבוססים על הכלה ודיאלוג פנימי ומעוררים דיון שמטרתו שמירה על שלמות הקהילה הפוליטית, לצד יצירת תוכן אינטלקטואלי ותרבותי (Sayigh, 1997).

בהיעדר מדינה, הפלסטינים בנו מחדש את תנועתם הלאומית לאורם של אתוסים כמו זכות השיבה והמאבק המזוין, ועל בסיסם החלה תנועת פתח את מאבקה במדינת ישראל מאז היווסדה ב־1959 ועד ביצוע הפיגוע הראשון במוביל המים הארצי ב־1 בינואר 1965. פיגוע זה, המציין את ראשית המאבק המזוין הפלסטיני, מכונה יום אל־אנטלאקה ('יום הפריצה') ומהווה הנצחה בולטת לתנועת פתח כנושאת דגל ההתקוממות הפלסטינית. מטרת המאבק המזוין הפלסטיני בשלביו המוקדמים הייתה הקמת מדינה פלסטינית על כל שטחה של ארץ ישראל, תוך דחיית אפשרות של פשרה טריטוריאלית המבוססת על החלטותיה השונות של מועצת הביטחון של האו"ם. המאבק המזוין יצר הכרה בבעיה הפלסטינית אך לא הצליח להביא פתרונות מדיניים בני קיימא ואף התנגש עם הרצון לקבל לגיטימציה פוליטית רחבה בשל אופיו האלים (שטיינברג, 2008; Sayigh, 1997). ההכרה באש"ף כנציגו הרשמי של העם הפלסטיני בוועידת רבאט ב־1974 הביאה לשינוי מדיניות בארגון, שהחל לחפש אופציה מדינית שתאפשר את הקמתה של מדינה פלסטינית ותתכתב עם שפת הדיפלומטיה הבינלאומית. שינוי האסטרטגיה הכוללת של אש"ף התרחש עם אימוצה של החלטת מועצת הביטחון של האו"ם 242 (שהתקבלה ב־22 בנובמבר 1967), עת הכריז ערפאת על הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית בכינוס המועצה הלאומית הפלסטינית שנערך בתוניס ב־15 בנובמבר 1988, לאחר שישראל הביעה נכונות לנהל דיאלוג בדבר הסדרה מדינית עם הנהגה פלסטינית מהשטחים בעקבות אירועי האינתיפאדה הראשונה. משמעות אימוץ ההחלטה היא למעשה הכרה בזכות קיומה של מדינת ישראל. צעד זה הוביל את אש"ף לקבלת הרעיון של הקמת מדינה פלסטינית על בסיס משא ומתן שיגדיר את מסגרת ההתייחסות המדינית לקווי הגבול של 4 ביוני 1967.

הקמתה של הרשות הפלסטינית בעקבות הסכם אוסלו והחלת שלטון עצמי פלסטיני ב־1994 היוו אתגר משמעותי עבור הנהגת אש"ף, שעד אז פעלה בפזורה ונהגה כממשלה גולה. במסגרת אש"ף לא נכללו התנועות

הנפת כרזות שדרשו עריכת רפורמות במערכת הפוליטית ולא את הפלתה. זאת משום שכך ידענו כי לא נואשם ביצירת מהלך שמשרת את רצונו של הכיבוש" (al-Ghoul, 2013).

פתח וחמאס למדו את הלקח הפוליטי מהטלטלות שהכו בעולם הערבי ולא התעלמו מהקולות ברשתות החברתיות ובכיכרות. כתגובה לדרישה לפיוס פנימי, שנשמעה בעצרות ציבוריות שנערכו בכיכר מנארה ברמאללה ובכיכר החייל האלמוני ברצועת עזה ב־15 במארס 2011, החלו פתח וחמאס בדיאלוג פוליטי שתכליתו הייתה מציאת נוסחה שתאפשר את איחוד המערכת הפוליטית הפלסטינית. דיאלוג זה ראשיתו בהבנות הסכם קהיר משנת 2011. הסכם זה שנחתם בתיווך מצרי היה אמור להניח את התשתית לעריכת בחירות כוללות למוסד הנשיאות, לפרלמנט הרשות הפלסטינית וגם למוסדות אש"ף (Brenner, 2017, pp.51-52). הסכם קהיר משנת 2011 לא יושם מרגע חתימתו, בעיקר בשל סירובה של תנועת חמאס לפרק את הזרוע הצבאית ולהכפיפה לישות ריבונית לאומית פלסטינית. שימור הכוח הצבאי והיכולת להשתמש בו הם מרכיב עיקרי בהתנהלות חמאס, הנוהגת להשתמש באלימות לקידום מטרותיה הפוליטיות.

מסמך קהיר הניח את הבסיס לדיאלוג בין פתח וחמאס, שנמשך עד מחצית שנת 2020 ללא תוצאות. הנהגות שתי התנועות רואות בדיאלוג ביניהן כלי שנועד לייצר עבורן מרווח זמן הנחוץ לביצור שליטתן על הגדה המערבית ורצועת עזה, אך חוסר היכולת להגיע להסכמה ביניהן גורם לאי־יציבות אזורית, ואינו רק מייצר אלימות בתוך החברה הפלסטינית אלא אף מעודד הסלמה כלפי ישראל. מאמר זה דן באתגרים העומדים בפני פתח וחמאס במאבק על ההגמוניה הפלסטינית ומצביע על דרכי ההתמודדות שלהן עם המשבר הפוליטי הפוקד את המערכת הפלסטינית.

התגבשותה של המערכת הפוליטית הפלסטינית: רקע היסטורי

בשנות ה־20 של המאה ה־20 החלו להתפתח בעולם הערבי שני דגמים של מדינות: הדגם המלוכני, שבדרך כלל בנוי משושלת מלוכה בעלת ייחוס דתי־אסלאמי, דוגמת הממלכה ההאשמית של ירדן ובית המלוכה במרוקו, או משושלת שבנתה קואליציה עם ממסד דתי, דוגמת הברית שקשרה משפחת סעוד בחצי האי ערב עם אנשי הדת הוואאביים; הדגם השני היה רפובליקה ריכוזית המקבצת את מרב סמכויות השלטון בידיו של נשיא המדינה, כנהוג בסוריה ובעיראק הבעת'יסטיות וברפובליקה הערבית של מצרים.

הקיים, אך שאפה להיות חלק ממנו ולא לשנותו כליל. מאז הקמתה חמאס קוראת תיגר על אש"ף אך מעוניינת להשתלב במוסדותיו. אפשר לומר כי למרות שחמאס בחרה להבליט את הרכיב הג'האדי, כתנועת אופוזיציה אידיאולוגית בראשית דרכה היא חיפשה את דרך האמצע שתאפשר לה לשלב את הרטוריקה הקנאית עם פרגמטיזם פוליטי בהיבט הפנים-פלסטיני (Mishal, 2003; Polka, 2017).

כניסתה של חמאס לזירה הפוליטית הפלסטינית נעשתה בהדרגה. לצד בניית התשתיות החברתיות, התנועה ששאפה להיות היורשת של פתח החלה בבנייה של תשתיות פוליטיות והצמיחה דור של מנהיגות פוליטית צעירה שגדל באוניברסיטאות הפלסטיניות ובמסגדים (אלדר, 2012; משעל וסלע, 2006; Zelkowitz, 2015). מאז חתימת הסכמי אוסלו, חמאס מיאנה להיכנס באופן רשמי למבנה הפוליטי של הרשות הפלסטינית ויצאה כנגד תהליך אוסלו ועקרון ההכרה ההדדית עם ישראל. הכניסה של חמאס למערכת הפוליטית ב"פנים" עברה דרך ההשתתפות במערכת הבחירות המקומיות. ההצלחה של חמאס בבחירות המקומיות – שהתקיימו ב-2004-2005 ואשר בהן זכו מועמדי חמאס בראשות ערים ומועצות מקומיות רבות בגדה המערבית וברצועת עזה – הייתה זריקת מרץ משמעותית לראשיה לקראת מערכת הבחירות לפרלמנט הרשות בשנת 2006.

ניצחונה של חמאס בבחירות 2006 יצר מצב חדש ולא מוכר עבור הנהגות חמאס ואש"ף. חובת האחריות שלפתע נפלה על כתפיה של חמאס מצאה את התנועה לא מוכנה, וראש הממשלה הנבחר אסמאעיל הנייה נדרש להתמודד עם משטר נשיאותי ריכוזי ועוין ברמאללה, אשר רק חיכה לרגע שהנייה יבקש להחזיר את מפתחות השלטון לפתח. חמאס ניצחה בבחירות לפרלמנט הפלסטיני ב-2006 וגרפה 42.9 אחוזים מהקולות, שהקנו לה 76 מושבים בבית המחוקקים הפלסטיני המכיל 132 מושבים.

עוד בהיותה תנועת אופוזיציה פעלה חמאס לביצור כוחה ובנתה מנגנון צבאי מיומן שתפקידו היה להשתלט בכוח הזרוע על רצועת עזה. לאחר שלא הצליחה להגיע להסכמות עם פתח על חלוקת הכוח הפוליטי ביניהן, ביצעה חמאס מהלך השתלטות אלים על רצועת עזה. השתלטות אלימה זו וחוסר יכולתם של הפלסטינים להגיע לפשרה ולמצוא את הנוסחה השלטונית שתאפשר הקמת ממשלה פלסטינית אחת בעלת לגיטימציה שלטונית רחבה מעידים על כך שנכון לעכשיו הרעיון של מדינה דמוקרטית נכשל. במקום להביא להקמת מדינה פלסטינית בעלת גוון דמוקרטי שתייצג את כלל הזרמים הפלסטינים, המפגש בין אש"ף לזרמים

האסלאמיות שצמחו ברצועת עזה ובגדה המערבית לאורך שנות ה-80. מיום היווסדה בינואר 1988 שאפה חמאס להפוך לתנועת המונים והציבה אתגר תרבותי-חברתי לערכים ולתפיסת העולם הכוללת שהביאה עימה לשטחים הנהגת אש"ף, ששבה באותה עת משהות ארוכת שנים בלבנון ובתוניסיה. בהיבט המדיני חמאס דחתה את האפשרות לפתרון הסכסוך באמצעים דיפלומטיים, זאת למרות הצעות הודנה שונות שהיא העלתה לאורך השנים כצעד טקטי שנועד לתת לה מרווח זמן לחישוב אסטרטגי של מהלכיה (Litvak, 1999, p. 34; Hatina, 1998, pp. 153-154).

הרשות הפלסטינית התנהלה בשנים הראשונות לקיומה תחת הגמוניה מוחלטת כמעט של הנהגת אש"ף ופתח, שבעקבות חתימת הסכמי אוסלו לקחו על כתפיהם את המשימה של בניית מוסדות המדינה הפלסטינית העתידית (Frisch, 1998). בתקופה זו ערפאת החליש את מעמדו של אש"ף לטובת חיזוק הרשות הפלסטינית. ערפאת ניהל תהליך פוליטי שתכליתו הייתה שינוי מרכיבי העוצמה במרחב הפלסטיני, ורצה לאזן בין הדור הצעיר שגדל בשטחים ובין נאמניו שחזרו עימו מתוניסיה, כדי לא ליצור דומיננטיות מוחלטת של אנשי "הפנים" של פתח ואש"ף מהגדה והרצועה במוסדות הרשות הפלסטינית הצעירה (מילשטיין, 2004; שטיינברג, 2008, עמ' 197-200).

ההגמוניה של פתח התחזקה בשל עמדתם הרשמית של הזרמים האסלאמיים, שדחתה במופגן את אפשרות הקמתה של מדינה פלסטינית בגבולות 1967. הזרמים האסלאמיים שללו באופן מוחלט את זכות קיומה של מדינת ישראל בגבולות כלשהם, תוך שימוש באצטלה דתית. נקודת השקפה זו לא אפשרה לחמאס ולג'האד האסלאמי את מרחב הגמישות שנדרש כדי להיכנס אל תוך המסגרת הפוליטית של אש"ף והרשות הפלסטינית. ואכן, בבחירות לפרלמנט הפלסטיני ב-1996 החרימו הזרמים האסלאמיים את הבחירות ולא יוצגו בפרלמנט הנבחר ברשימה מפלגתית, למרות שדמויות ציבוריות המזהות עימם התמודדו ברשימות עצמאיות, ובראשן מפלגת הנאמנות האסלאמית (אלדר, 2012; זלקוביץ, 2012; מילשטיין, 2004).

חמאס בדרך לשלטון: החיפוש אחר לגיטימציה פוליטית

מיום הקמתה התנהלה תנועת חמאס בתוך מתחים פוליטיים קוטביים והייתה צריכה למצוא את שביל הזהב בין רצונה לשנות את הסדר הקיים בינה לבין אש"ף ואף בינה לבין ישראל, ובין רצונה לגדול ולהפוך לתנועת שלטון. חמאס נלחמה בסדר הפוליטי הפלסטיני

בולטת, היו בהנהגת חמאס גם מי שחששו שכפיית אורח החיים האסלאמי ויצירת מרחב ציבורי המתנהל לפי חוקי השריעה יביאו להתנגדות פוליטית לשלטון התנועה ברצועת עזה. ח'אלד משעל, שכהן כראש הלשכה הפוליטית של חמאס עד מאי 2017, אף הצהיר כי אין שחר לדיווחים השונים בדבר ניסיונותיה של חמאס לאסלם את המרחב הציבורי ברצועת עזה, וכי יש לשכנע את האנשים לאמץ את אורח החיים הדתי ולא לכפות עליהם משטר המבוסס על חוקי ההלכה ועל אורח חיים הלכתי (אל מרכז אל-פלסטיני ללאעלאם, 2009).

חמאס הבינה כי החלת החוק השרעי והפיכתה של רצועת עזה למדינת הלכה אסלאמית בזעיר אנפין עלולה להזיק לה ולפגוע במאמציה להשיג לגיטימציה לשלטונה במרחב הפוליטי הבין-ערבי.

אף שמהבחינה החברתית והתרבותית רצועת עזה שמרנית ומסורתית באופייה יותר מהגדה המערבית (Lyberger, 2012), חמאס הבינה כי החלת החוק השרעי והפיכתה של רצועת עזה למדינת הלכה אסלאמית בזעיר אנפין עלולה להזיק לה ולפגוע במאמציה להשיג לגיטימציה לשלטונה במרחב הפוליטי הבין-ערבי. בייחוד נכונים הדברים כלפי מערכת היחסים של חמאס עם מצרים, לאחר תבוסת האחים המוסלמים ועליית שלטונו של הגנרל א-סיסי. נפילת שלטון האחים המוסלמים ב-3 ביולי 2013 ושובו של הצבא המצרי לשלטון חייבו את חמאס לשנות את מדיניותה כלפי מצרים. בזמן מהומות האביב הערבי תמכה חמאס בהפגנות נגד המשטר ופעיליה אף השתתפו בפשיטות על בתי כלא במצרים, שהובילו לשחרור אסירים פוליטיים של האחים המוסלמים וביניהם מחמד מורסי. זאת ועוד, הנהגת חמאס אף שיתפה פעולה עם אנשי מחוז סיני של המדינה האסלאמית, שסייעו למערך הברחות הנשק לרצועת עזה (פישמן, 2015). נפילתו של משטר מורסי פגעה קשות בחמאס, אשר הזרוע הצבאית שלו גדודי עז א-דין אל-קסאם הוכרזה כארגון טרור במצרים בשנת 2015. למרות האיבה בין הצדדים, חמאס מבינה כי קיימים אינטרסים משותפים לה ולמצרים, אשר יכולים לעזור בהקלת תנאי המחיה בעזה. יתר על כן, חמאס זקוקה למצרים, המשמשת עבור רצועת עזה שער אל העולם, על מנת להבטיח את שרידות שלטונה. התלות של חמאס במצרים התעצמה לאחר סבבי האלימות מול ישראל בין השנים 2009 ל-2022, בשל התפקיד שהמודיעין המצרי ממלא במאמצי התיווך להפסקות האש. הידוק הקשר עם מצרים, למרות עמדתו העקבית של השלטון המצרי

האסלאמיים אחרי הסכמי אוסלו חשף את הפערים בין התנועות במלוא עוזם. הכישלון בהקמת מדינה דמוקרטית פלסטינית והרצון של פתח וחמאס להניף את הדגל המפלגתי במקום הלאומי מתכתבים עם הביקורת של השאם שראבי על המערכת הפוליטית הערבית, שאותה האמתאר כנאו-פטריוארכלית. שראבי עומד על הקושי של המערכת הפוליטית הערבית לשלב בין ערכי המסורת ואתגר המודרנה (Sharabi, 1988). אף שחמאס הגדירה באמנתה משנת 1988 את יחסה לאש"ף "כשל בן לאביו, אח לאחיו, וקרוב לקרוב" (חמאס, 1988, סעיף 27), הרי בפועל התנהגותה לא הייתה "משפחתית" בעליל. לאחר השתלטותה על רצועת עזה ולמרות שניסתה להסביר את מהלכיה לציבור הרחב עם פרסום הספר "הלבן" (חמאס, 2007), הנהיגה חמאס משטר אוטוריטרי ברצועת עזה שמקורו היה במונופול על הכוח. בניית הכוח הצבאי העצמאי של חמאס הביאה לכך שהנשיא מחמוד עבאס (אבו מאזן) הכריז ב-14 ביוני 2007 על מצב חירום ברשות הפלסטינית ומינה ממשלת חירום בראשות ד"ר סלאם פיאד, שמקום מושבה ברמאללה. כך הסתיים העידן הקצר של ממשלת אחדות בראשות חמאס, שמשלה בין החודשים מארס 2006 ליוני 2007 והיו בה שבעה שרים מתנועת חמאס, מתוכם שישה המתגוררים בגדה המערבית, והחל הפיצול הפוליטי והגיאוגרפי מבית ברשות הפלסטינית (Brenner, 2017, p. 41).

מאז יוני 2007 צברה תנועת חמאס ניסיון שלטוני וצבאי, ואין בכונתה לוותר על העוצמה הפוליטית והשררה. לרשותה של חמאס ברצועת עזה עומדים משרדי הממשלה של הרשות הפלסטינית, שאותם היא החלה לאייש בחבריה, והיא גם פעלה באמצעות תשתיות המדינה וגופי החברה האזרחית של התנועה להקניית צביון אסלאמי יותר לחיי היום-יום. מראשית הדרך ראו מנהיגי חמאס בכיבוש השלטון אמצעי לעיצוב מרקם חיים חברתי-תרבותי בעל גוון אסלאמי. ואכן, בשנים הראשונות לביסוס השלטון של חמאס ברצועת עזה היא אף פעלה בכיוון זה וניסתה לחולל במרחב הציבורי תהליך של אסלאמיזציה באמצעות חקיקה מקומית. חמאס החלה לעצב את הנורמות הרצויות באמצעות אכיפה מבוקרת. כך למשל אסרה התנועה על נשים לבלות בבתי קפה ולעשן נרגילות, הורתה לכוחות השיטור לבדוק את הקשר המשפחתי בין זוגות ההולכים יחדיו ברחובות העיר ואף ניסתה למנוע מגברים לספר את שיערן של נשים (אל-אח'באר, 2009; Ayyoub, 2013). הניסיונות לאכוף אורח חיים דתי יותר ברצועת עזה הביא גם למחלוקות פנימיות בתוך הנהגת חמאס, שכן על אף הרצון לעצב מרחב ציבורי בעל נראות אסלאמית

שמנהל אש"ף עם מדינת ישראל. המסמך החדש טוען כי הרשות הפלסטינית צריכה לשוב ולשרת את בני עמה, ולכן עליה לחדול ממדיניות התיאום הביטחוני עם מדינת ישראל. נקודה זו מדגישה את העובדה כי לא התרחש שינוי מהותי בתפיסת חמאס באשר לאופי ניהול הסכסוך ומבהירה את מרכזיות היחס לישראל בשיח הפוליטי הפנים-פלסטיני. מס השפתיים שחמאס מוכנה לשלם לפתח ולאש"ף על מנת לנסות להתקרב אליהם טמון באמירה כי חמאס תכיר בהקמתה של מדינה פלסטינית בגבולות 1967, עם ירושלים כבירתה ומימוש זכות השיבה, וזאת מבלי להכיר במדינת ישראל (חמאס, 2017, סעיף 21).

במבט לאחור אפשר לומר כי תנועת חמאס נמצאת היום בנקודה דומה לזו שבה עמד אש"ף בשנת 1974, כאשר אבו איאד פרסם את בלון הניסוי של תוכנית עשר הנקודות ("תוכנית השלבים"), שלראשונה קראה להקמת מדינה פלסטינית על חלקים מפלסטין ההיסטורית ולא־מוֹץ הדיפלומטיה כאמצעי נוסף בארגז הכלים הפלסטיני לצד המאבק המזוין (אבו איאד, 1979, עמ' 194-200). בראיון שהעניק ח'אלד משעל לאחר פרסום המסמך המדיני של חמאס הוא ניסה להכשיר את הנסיבות שאפשרו לתנועה לזנוח את דרך הג'האד כדרך היחידה לשחרור פלסטין ולאמץ לצידה מהלכים מדיניים. לפי ח'אלד משעל: "הפרייקט האסלאמי, הלאומי, ג'האדי ופוליטי של חמאס נולד על מנת לשים קץ לכיבוש הציוני, לשחרר את הארץ הקדושה ומקומותיה הקדושים, לדרוש את זכויות הפלסטינים ולהבטיח את חזרת הפליטים למולדתם, לבתיהם ולאדמתם ולדרוש בעלות על ירושלים. אלה הן מטרותיה הלאומיות של תנועת חמאס" (Rabbani, 2008, pp. 73-74).

קריאה במסמך הפוליטי של חמאס משנת 2017 יכולה לעורר תחושה כי הנהגת התנועה קיבלה את הרעיון של אפשרות הקמת מדינה פלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה, גם אם כשלב ביניים, ובכך היא למעשה הבינה כי המאבק המזוין לבדו לא יכול להוביל את התנועה הלאומית הפלסטינית להישגים מדיניים. בכך מכירה חמאס בשינויים הפוליטיים שחוללו הסכמי אוסלו, אך בניגוד לאש"ף היא אינה מדברת על פשרה מדינית וממשיכה לשלול את זכות קיומה של מדינת ישראל. כמו כן, חמאס אינה נוטשת את דרך הג'האד ורואה בהתנגדות המזוינת כלי לגיטימי להשגת מטרותיה המדיניות. או כדבריו של משעל: "מה שאנו זקוקים לו היום זאת ההתנגדות, בכל צורותיה השונות, החמושה והציבורית" (Saleh, 2011).

השיח החדש שיצר המסמך הפוליטי ממאי 2017 נועד ליצור לחמאס תדמית של ישות פוליטית לגיטימית

נגד האסלאם הפוליטי, הוא צורך אסטרטגי מהותי עבור חמאס המבקשת להשיג לעצמה לגיטימציה פוליטית, והוא גם בעל חשיבות קיומית לשרידותו של משטר חמאס, בשל השליטה של מצרים במעבר רפיח המהווה את שער היציאה של רצועת עזה אל העולם (al-Jazeera, 2022).

המסמך המדיני של חמאס: תהליך ההתמסדות

על רקע זה אפשר להבין את פרסומו של המסמך המדיני החדש של חמאס בחודש מאי 2017. הצורך בעדכון האסטרטגיה הפוליטית של חמאס נבע מהצרכים העולים מהפיכתה מגורם אופוזיציוני אסלאמי למפלגת שלטון המנהלת סדר יום של מדינה ברצועת עזה, ומהרצון להשתלב מחדש ברשות הפלסטינית ובאש"ף תוך שיפור הלגיטימציה שלה מבית ובזירה האזורית והבינלאומית. בראש תנועת חמאס אין כיום מנהיג המהווה סמכות רוחנית ובעל מעמד הלכתי דוגמת מייסד התנועה שיח' אחמד יאסין. היעדרה של סמכות רוחנית כבדת משקל בעלת עמדות ניציות מאפשר לחמאס לגלות יותר פרגמטיזם פוליטי.

שינוי הגישה של חמאס כלפי המציאות בא לידי ביטוי במסמך המדיני (ות'קה) ממאי 2017 (חמאס, 2017). מבחינה רעיונית המסמך הוא תוכנית מדינית-פוליטית ואינו מהווה אמנה חדשה עבור חמאס. המסמך נועד לעדכן ולעצב את קווי המדיניות הנוכחיים של התנועה בדרכה להפוך לשחקנית מדינית לגיטימית הלוקחת חלק בתהליך קבלת ההחלטות האזורי. מטרת המסמך היא יצירת דו־שיח בין חמאס לאש"ף על מנת להשתלב במוסדותיו. עם זאת חשוב לציין כי אמנת חמאס לא בוטלה ולא נערכו בה שינויים. היא נדחקה לקרן זוית בשל הצורך של התנועה לעדכן את מדיניותה בהתאמה לנסיבות שהשתנו.

במסמך המדיני התאימה חמאס את הרטוריקה הפוליטית שלה למציאות הפוליטית הפלסטינית, שבה דור המייסדים כבר אינו קיים כמעט. על רקע השינויים בהנהגת התנועה וחלק מהמאבק הבין-דורי בתוך חמאס ובפוליטיקה הפלסטינית אפשר לראות בעדכון הנוכחי ניסיון של הנהגת דור הביניים בחמאס בהובלת ח'אלד משעל ליצור מרחב של פרגמטיזם, המכיר בהשפעה השלילית של השימוש בשפה האסלאמיסטית בעיקר על תדמית התנועה במערב, לצד החששות שהיא מעוררת במרחב הפלסטיני ובזירה הפוליטית הבין-ערבית.

סעיפי המסמך החדש מדגישים את חשיבותו ההיסטורית והעכשווית של אש"ף כגוף הפוליטי המייצג של כלל הפלסטינים, אך בד בבד המסמך מטיל דופי ברשות הפלסטינית שקמה כחלק מהתהליך המדיני

חמאס ממשיכה לחדד את המתח הקיים בהתנהלותה – בין תנועת התנגדות דוגמטית לבין שלטון פוליטי המחויב בפרגמטיות – מתח הקיים גם בתוך תנועת פתח (מילשטיין, 2004). חמאס הפכה את השניים לניגודים משלימים, ועל ידי המשך המאבק בישראל היא מספקת הסבר לציבור הפלסטיני על אודות חולשותיה, אך ממשיכה לשרטט עבורו חזון עתידי בדמות המשך המאבק, שיסתיים עם הקמתה של מדינה אסלאמית פלסטינית.

האתגרים העומדים לפתחה של הרשות הפלסטינית מורכבים ומצביעים על הבעיות הרבות במרחב הפוליטי הפלסטיני, שהפיצול בין הגדה המערבית לרצועה הוא המרכזי שבהן.

הרשות הפלסטינית ואתגר הריבונות

האתגרים העומדים לפתחה של הרשות הפלסטינית מורכבים ומצביעים על הבעיות הרבות במרחב הפוליטי הפלסטיני, שהפיצול בין הגדה המערבית לרצועה הוא המרכזי שבהן. על מנת להבין את עוצמת המאבק של הנשיא עבאס בחמאס יש לשוב למאבק בין פתח וחמאס שהתרחש בשנים 2006-2007, לרגע שבו תנועת פתח הפסידה את רצועת עזה – תחילה בקלפי ולאחר מכן עקב השתלטותה האלימה של חמאס. למעשה, מאז נבחר מחמוד עבאס ליושב ראש הרשות הפלסטינית בשנת 2005 לא דרכה כף רגלו ברצועת עזה, ואובדן השליטה בה הוא חלק ממורשתו. בניגוד ליאסר ערפאת, בעל השורשים העזתיים והדיבור העממי, למחמוד עבאס יליד צפת, שממנה ברחה משפחתו לסוריה, אין כל זיקה רגשית מיוחדת לרצועה. מאז ראשית כהונתו ניסה עבאס לבנות את תדמיתו הפוליטית כמי שמקדם את פרויקט בנייתם של מוסדות המדינה הפלסטינית וחזוקת הכלכלה הפלסטינית בגדה המערבית. מדיניות זו עמדה בניגוד מוחלט לסדר הנאו־פטריארכלי שהנהיג יאסר ערפאת, אשר פעל להחלשת מוסדות הרשות הפלסטינית.

בתקופת ממשלת סלאם פיאד, ראש הממשלה הפלסטיני הראשון שכיהן תחת הנשיא מחמוד עבאס בין השנים 2007-2013, נראה היה שהרשות הפלסטינית מצליחה לקדם את פרויקט בניית מוסדות השלטון ואף מרחיבה את מעגלי ההכרה והתמיכה הבינלאומית במהלכה. כשהתברר לעבאס ולבכירי פתח שמהלכיו של סלאם פיאד מגיעים עד כדי טיפול רציני בנגעי השחיתות והנפוטיזם, ומשהבינו כי הם עלולים לאבד את מעמדם ועושרם, הם פעלו להדחתו. מחמוד עבאס מיקד את מאמציו הפוליטיים והכלכליים בגדה המערבית וזנח

שיכולה להוות אלטרנטיבה שלטונית לפתח ברשות הפלסטינית. חמאס פעלה לביסוס כוחה על ידי חקיקה ויצירה של מרחב תרבותי ומשפטי ברצועת עזה. לאורך העשור האחרון ניסתה התנועה לחזק את שלטונה באמצעות דיאלוג עם הציבור הפלסטיני ולא על ידי אסלום המרחב הציבורי ברצועת עזה בכוח. מתוך אמונה כנה כי האסלאם הוא הפתרון, חמאס לא רק השתמשה במשרדי הממשלה שהותירה אחריה הרשות אלא גם הקימה מוסדות כלכליים, יצרה מערכת ביטחונית עצמאית שבה אינדוקטרינציה דתית היא חלק מהוויית ההכשרה והעמיקה את שליטתה על מוסדות החינוך ברצועת עזה. חמאס החלה למסד את שלטונה תוך אימוץ פרקטיקות מדינתיות במטרה לשפר את השליטה האפקטיבית על האוכלוסייה ועל הטריטוריה, אך לא זנחה את אתוס ההתנגדות המזוינת. במהלך שנות שלטונה ברצועת עזה מתנהלת חמאס במתח שבין תהליך ההתמסדות לשאיפה להוביל את ההתנגדות המזוינת, והיא משמרת דפוסי התנהלות של שחקנית לא־מדינתית הקוראת תיגר על הסדר הפוליטי הקיים (ולנסי, 2015; מיכאל ודוסטרי, 2018).

בחיפוש אחר הלגיטימציה (שרעייה) מהציבור הפלסטיני רצתה חמאס לעורר מודעות לכך שהיא באה להחליף את שלטון פתח המושחת, לשים סוף לתופעות כמו נפוטיזם ושחיתות ולהשליט סדר במרחב הציבורי. הדברים משתקפים גם בשמה של הרשימה הפרלמנטרית של התנועה, רשימת השינוי והרפורמה.¹ לא בכדי בחרה חמאס להציג את רשימתה כקול קורא לשינוי ולהימנע משימוש במונח חמאס, המזוהה עם מאבק אלים ושפיכות דמים.

בחיפוש אחר הלגיטימציה הפוליטית, נושא אכיפת הסדר במרחב הציבורי נתפס כמרכזי בעיני חמאס, שכן קצרה ידה מלשפר את תנאי המחיה ברצועת עזה, ושלטונה הביא את רצועת עזה למשבר הומניטרי ממשי. על האפשרות לשפר את תנאי המחיה בעזה מקשה המציאות של אי־ההכרה הרשמית והעוינות האידיאולוגית של שלטון חמאס כלפי מדינת ישראל. בחודש מארס 2019 פרצו מחאות נרחבות כנגד חמאס, שלבשו אופי אלים במספר מוקדים ברצועת עזה. הרקע להפגנות היה המצב הכלכלי החמור שבו נתונה החברה העזתית וחוסר היכולת של שלטון חמאס לתת מענה למצוקת העוני החריפה, בשל העובדה כי רוב תקציב הארגון מופנה למימון המערכות הפוליטיות והצבאיות שלו, ותנועת חמאס אינה עוסקת בפיתוח הרצועה ובהפניית משאבים למען פרויקטים אזרחיים. מהומות אלה דוכאו על ידי חמאס במהירות תוך הפעלת כוח (Abuhewaila & Kershner, 2019).

הפלסטינית הביאה להתבססות פתח כמפלגת שלטון, והיא השתמשה בנכסים האזרחיים והממשלתיים כדי להגן ולבצר את כוחה הפוליטי (מילשטיין, 2004), תוך שהיא נוקטת פלורליזם מדומה שנועד לתת מענה לצרכים בינלאומיים והתאפשר עד בחירות 2006, בשל העובדה כי חמאס בחרה לא לקחת חלק בפוליטיקה הפלסטינית באופן רשמי. כתנועת שחרור שעדיין לא הגיעה לשלב מימוש הריבונות הלאומית זכתה פתח לרמת לגיטימציה גבוהה בקרב הציבור, ושליטתה במשאבים הלאומיים התקבלה בהבנה.

פרויקט בניין המדינה הפלסטינית בגדה המערבית לא נעצר גם לאחר הפיצול הפנים-פלסטיני ביוני 2007. בהקשר זה יש לציין כי חלק ניכר מהפקידות ברצועת עזה אויש על ידי אנשי הרשות הפלסטינית, אך במקביל ובאופן טבעי החלו להיכנס למשרדי הממשלה גם אנשי חמאס שהצטרפו לניהול המערך האזרחי ברצועה. אנשי הרשות הפלסטינית המשיכו לקבל ממנה משכורות גם לאחר שחלקם הפסיקו למלא את תפקידם בפקודת שלטון חמאס (מיכאל וגו'נסקי, 2016, עמ' 84).

במסגרת מאבקה לעצמאות פעלה הרשות הפלסטינית להרחבת המוסדות הלאומיים והביטחוניים. מפעל הבנייה של הרשות הפלסטינית כמדינה נעשה מלמעלה למטה, מה שהקשה על האזרחים להזדהות עם מוסדות השלטון. היטיב לתאר זאת השר לשעבר לענייני ירושלים ברשות הפלסטינית, זיאד אבו זיאד: "מדינה שהוכתבה מלמעלה לא תצליח להגיע לאזרח ולתת מענה לצרכיו הבסיסיים ולזכויותיו, ובראשן הזכויות לחיים, לביטחון ולפרנסה" (אבו זיאד, 2019).

למרות השחיקה ההולכת וגוברת בלגיטימציה השלטונית של מחמוד עבאס, תקופת שלטונו התאפיינה לא רק בחיזוק ובבניית מוסדות המדינה הפלסטינית אלא גם בפיתוח כלכלה נאו-ליברלית ובהתפתחות טבעית של השוק הפרטי, והרשות הפלסטינית פעלה להרחבת השירות הציבורי כמדיניות. יצירת שכבה רחבה של מעמד ביניים המקבל משכורת מהמדינה מאפשרת לאש"ף ולרשות להעמיק את התלות של האוכלוסייה בהם ובשירותיהם (Khalidi, 2019). המדיניות הזאת הפכה את הרשות הפלסטינית לישות המוציאה כספים רבים על שכר ותשלומי העברה (מיכאל וגו'נסקי, 2016), והגירעון הלאומי של הרשות הולך וגדל בשל מדיניות זו. נוסף על כך, הרשות הפלסטינית נכשלה בפיתוח מקורות הכנסה יצרניים מחוץ למגזר הציבורי.

בהקשר זה יש לציין כי המגזר הציבורי המנופח והבלתי יצרני הוא אחד מעמודי התווך של הכלכלה הפלסטינית, לצד מגזר פרטי הנשען בעיקרו על מתן שירותים וכן על חקלאות ומלאכות מסורתיות

את רצועת עזה מאחור, כאשר הוא מפקיר למעשה את תושביה בידי חמאס ולחסדיהן הכלכליים של הקהילה הבינלאומית ומדינות המפרץ, שעליהן הוא סמך וסבר כי באמצעות תרומותיהן תתאפשר התמודדות נקודתית עם בעיותיה הכלכליות של רצועת עזה. את תפקיד המשענת הכלכלית מילאה לבסוף קטר, הנותנת מטרייה כלכלית ואידיאולוגית לפלגי האחים המוסלמים במזרח התיכון. האמיר של קטר, שיח' חאמד בן ח'ליפה אל-ת'אני, שהתחייב לפעול למען שיקום רצועת עזה, היה המנהיג הערבי הראשון והיחידי שביקר ברצועת עזה (ב־23 באוקטובר 2012) (Al-Jazeera, 2012). קטר פועלת ברצועת עזה מאז 2012 בידיעתה ובעידודה של ישראל באמצעות שליח מיוחד – מוחמד אל-עמדי. מאז סיום מבצע צוק איתן ב־26 באוגוסט 2014 השקיעה קטר באופן ישיר ברצועת עזה כ־800 מיליון דולר (גו'נסקי ומיכאל, 2018).

המעורבות הכספית של קטר ושל גורמים תורמים נוספים, המשמרת את שלטון חמאס, משרתת גם את מדיניות הרשות הפלסטינית. לאחר שמחמוד עבאס השאיר את רצועת עזה מאחוריו, הוא שם את הדגש על הפיכתה של הרשות הפלסטינית בגדה המערבית לישות פוליטית עצמאית המתפקדת כמדינה ריבונית. כחלק מפרויקט בניין המדינה ערך הנשיא מחמוד עבאס רפורמה מרחיקת לכת במנגנונים הצבאיים של הרשות הפלסטינית ופעל לכנס את פעילי הזרועות הצבאיות של פתח תחת מטרייה זו, על מנת לשלוט ברחוב ולסיים את מצב האנרכיה אשר אפיין את ימי האינתיפאדה השנייה (זלקוביץ', 2012, עמ' 130). אך למרות שזנח את דרך המאבק המזוין, מחמוד עבאס בחר לא להשיב להצעתו ב־2008 של ראש הממשלה אהוד אולמרט לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. עבאס נוקט באופן עקבי גישה לעומתית כלפי ניסיונות התיווך האמריקאיים. הרשות הפלסטינית בהנהגת עבאס דחתה את יוזמת ג'ון קרי בזמן ממשל הנשיא אובמה הדמוקרטי, ולאחר מכן דחתה את יוזמת טראמפ הרפובליקני והתנגדה לחתימת הסכמי אברהם. מדיניות זו הובילה לקרע רציני בין הרשות הפלסטינית לממשל הנשיא טראמפ, שבחר בתגובה לקצץ בכספי הסיוע האמריקאי לרשות הפלסטינית ולאונר"א (מיכאל ומילשטיין, 2021, עמ' 363).

בדרכה להפוך למדינה ניסתה הרשות הפלסטינית לבנות מוסדות מתפקדים ולהוכיח לעולם כי ביכולתה לקיים כלכלה עצמאית ומתפקדת. הרשות הפלסטינית ירשה את התשתית האזרחית-כלכלית של ארגוני החברה האזרחית, האוניברסיטאות, מערכת החינוך והעיתונות הפלסטינית, שהתפתחו תחת השלטון הישראלי בין השנים 1969 ל־1993 (Frisch, 1998). הקמת הרשות

מלא ולדאוג לצורכי התושבים בחיי היום-יום. הפעלת לחץ מצד עבאס על שלטון חמאס פוגעת בראש ובראשונה בסדר היום האזרחי ובכלכלה של רצועת עזה ונועדה להביא את שלטון חמאס לסף קריסה.

הישרדותה של חמאס כיום מתאפשרת בעיקר הודות לכספי הסיוע הקטרי, המאפשר לציבור העזתי העני לחיות מעל סף משבר הומניטרי. לצד כספי הסיוע חמאס מנהלת כלכלת הברחות אלטרנטיבית וגובה כספים מהמברחים. במקביל, הזרוע הצבאית של חמאס נשענת גם על כספי סיוע שמגיעים מאיראן. נוסף על כך מדינת ישראל אינה מנהלת אסטרטגיה ארוכת טווח כלפי רצועת עזה, והיא מעדיפה את המשך השלטון של חמאס מוחלשת על פני שינוי המציאות באמצעים צבאיים. תומכי הרשות הפלסטינית אף טוענים כי כיום התיאום בין חמאס לישראל הוא טוב מאי פעם, לאחר שישראל בחרה כטקטיקה בנוסחה "כלכלה תמורת שקט" (צאלח, 2022). נוסחה שבירה זו מעודדת את תחושת אי-הוודאות שיוצר הקיפאון הפוליטי של הדיאלוג הפנים-פלסטיני (חורב, 2022).

אתגר השרידות של הרשות הפלסטינית: המבנה הפוליטי

המבנה הפוליטי והחוקתי הוא אחד מן הכלים החשובים עבור הרשות הפלסטינית במאמצי הישרדותה. הרשות הפלסטינית עוצבה על פי מודל של רפובליקה נשיאותית המזכיר מדינות ערביות כמו מצרים וסוריה. זהו מבנה פוליטי שבו הנשיא, שנבחר בבחירות אישיות ולא במסגרת פרלמנטרית, מחזיק סמכויות רבות, והוא זה שממנה את הממשלה. ראש הממשלה במודל זה הוא מי שמועד בראש המפלגה הגדולה ביותר מבין המפלגות שהתמודדו לפרלמנט, שהיא על פי רוב מפלגתו של הנשיא. תפקיד הממשלה הוא ליישם את מדיניותה של מפלגת השלטון, אך הנשיא יכול להגביל את פועלה באמצעות צווים נשיאותיים והפעלת תקנות לשעת חירום. מבנה פוליטי כזה אינו מקנה מרחב דמוקרטי שבו הציבור לוקח חלק נכבד בקבלת ההחלטות שנוגעות לעתידו, והוא מבטיח למערכות השלטון כוח פוליטי ניכר על ידי יצירת מבנה שלטוני ריכוזי.

מבנה פוליטי זה עזר ליאסר ערפאת לבסס דפוס שלטון ריכוזי מאז השתלט על אש"ף בשנת 1969. עם עלייתו לשלטון של מחמוד עבאס ב-2005, לאחר שנבחר תחילה לתפקיד בתוך המעגלים הפנימיים של האליטה הפוליטית השייכת לאש"ף-פתח, מבלי להעמיד עצמו לבחירת הציבור, הוא נאלץ להתמודד עם מציאות פוליטית שונה מזו שהייתה קיימת בעידן ערפאת. לאחר שעבאס זכה במנדט בבחירות הכלליות

ותעשייה מצומצמת. במסגרת המאבק על דעת הקהל הפלסטינית, הרשות הפלסטינית עושה שימוש במשאביה כדי לחזק את מעמדה ומבליטה את תפקוד המוסדות בגדה המערבית ואת עוצמותיה הכלכליות אל מול השוקת השבורה שמציעה חמאס לתושבי רצועת עזה. נכון לשנת 2019, לפי נתוני הלשכה הפלסטינית המרכזית לסטטיסטיקה שיעור האבטלה ברצועת עזה עמד על 46.7 אחוזים. לצורך השוואה, שיעור האבטלה המקביל בגדה המערבית עמד בסוף שנת 2019 על 13.7 אחוזים (Increase in Gaza's unemployment rate, 2020). זאת ועוד, חיוזקו של המגזר הציבורי נעשה במקביל לפגיעה ולהחלשה המתמשכת של החברה האזרחית הפלסטינית מאז ראשיתו של תהליך אוסלו. חברה אזרחית חזקה נחוצה לשם תמיכה בתהליך בניין המדינה. הרשות הפלסטינית בחרה להדק את שליטתה על המרחב הציבורי והפוליטי על ידי בניית מנגנון בירוקרטי מנופח שיצר מעמד ביניים ומקבל משכורת מהרשות, אשר בה הוא תלוי לפרנסתו. בכך מנעה הרשות הפלסטינית את פיתוח הכלכלה ואת התבססותה של החברה האזרחית והעצימה את הביקורת הפוליטית נגדה, שהובילה בתורה לשחיקה ניכרת בלגיטימציה לקיומה.

בנוגע למדיניות הרשות כלפי רצועת עזה, באופן פרדוקסלי, המשך מימון המשכורות והזרמת הכספים לפקידות הממשלתית, שיצרו לרשות הפלסטינית המשך אחיזה פוליטית גם אם רופפת ברצועת עזה, אפשר את שרידות שלטון חמאס ברצועת עזה מאז יוני 2007 ועד היום.

גם לאחר השלמת ההפיכה הצבאית ברצועת עזה ב-2007 הבינה הנהגת חמאס כי היא זקוקה לרשות הפלסטינית על מנת לאפשר למדינות ולארגונים בינלאומיים להעביר כספי תרומות למימון פרויקטים אזרחיים. זאת בשל העובדה כי רוב המדינות התורמות לרצועת עזה מכירות ברשות הפלסטינית כריבון, וחלקן אף רואות בחמאס ארגון טרור.

לאחר יותר מעשור של נתק ואובדן שליטה החליטה הנהגת הרשות הפלסטינית לשנות מדיניות. מאז אפריל 2017 החל מחמוד עבאס לגבש וליישם את תוכנית ההתנתקות שלו מרצועת עזה, הכוללת ניתוק של הקשרים הכלכליים, קיצוץ והפסקה המשכורות לפקידים הממשלה (כולל לאנשי פתח), לצד הפסקת מימון הסולר עבור תחנת החשמל המרכזית. צעדים אלו נועדו להפעיל על חמאס לחצים שתכליתם הכנעתה והחזרת ענייני ניהול הרצועה לידי הרשות הפלסטינית, וזאת ללא תנאי וללא עריכת בחירות מקדימות. הנהגת הרשות הפלסטינית העבירה לחמאס מסר ברור: אם ברצון חמאס לשלוט, עליה לשאת בנטל הריבונות באופן

הבולטים הרואים את עצמם מועמדים לרשת את הנשיא עבאס אפשר למנות את ג'יבריל רג'וב, מזכ"ל פתח, שנהנה מהילה ביטחונית כמפקדו הראשון של מנגנון הביטחון המסכל הפלסטיני בגדה המערבית, ואשר רכש את תמיכת הציבור באמצעות עשייה פוליטית רבה בתחום הספורט כיושב ראש התאחדות הכדורגל הפלסטינית וכיושב ראש הוועד האולימפי הפלסטיני. מול רג'וב ניצבים מפקד המודיעין הפלסטיני הנוכחי מאג'ד פרג', הנחשב מקורב לעבאס, וראש הממשלה הנוכחי ד"ר מחמד א-שתייה, הכלכלן בעל הקשרים הבינלאומיים. ד"ר א-שתייה הוא מינוי אישי של מחמוד עבאס משנת 2019, ופריצתו של משבר הקורונה בקיץ 2020 חיזקה את מעמדו בקרב הציבור הפלסטיני. גם מחמוד אלעאלול, שמונה על ידי מחמוד עבאס לסגנו בתנועת פתח, רואה את עצמו כמועמד לגיטימי למשרת הנשיאות. למרות המחלוקות הפנימיות בפתח, קיימת תמימות דעים בקרב חברי התנועה כי יש לעשות ככל האפשר על מנת שתפקיד הנשיאות הפלסטינית לא יישמט מידה בהליך דמוקרטי או בדרך אחרת ויפול לידי תנועת חמאס (Rumley, 2015). מועמד נוסף הזוכה להערכה רבה ממחמוד עבאס ואולי אף מסתמן כמועמד המועדף עליו להחלפתו הוא חסין א-שיח', השר לעניינים אזוריים ברשות הפלסטינית, שבכינוס האחרון של הנהגת אש"ף מונה להיות חבר בוועד הפועל של הארגון ואף קודם ב-26 במאי 2022 על ידי מחמוד עבאס לתפקיד מזכיר הוועד הפועל במקומו של צא'אב עריקאת, שמת ממחלת הקורונה (חורי, 2022). כוחו הפוליטי של א-שיח' נובע מריכוז הידע וניהול הקשרים האזוריים והמדיניים עם ישראל. א-שיח' נחשב לדמות ממסדית ויש כלפיו חוסר לגיטימציה מצד ציבור רחב בגדה המערבית, על רקע התנהלותו האישית ובשל תדמיתו כעושה דברה של ישראל.

דחיית הבחירות לפרלמנט הפלסטיני, שאמורות היו להתקיים ב-22 במאי 2021, והמינויים האחרונים שערך אש"ף במהלך הכינוס של המועצה הלאומית הפלסטינית ב-6 בפברואר 2022 מלמדים כי סיום הפיצול בין הגדה המערבית לרצועת עזה והגעה להסכמה לאומית עם חמאס אינם נמצאים בראש סדר העדיפות הפוליטי של תנועת פתח, שעסוקה במאבקי כוח פנימיים. הרשות הפלסטינית בהנהגת הנשיא מחמוד עבאס התמקדה בין השנים 2005-2021 בניסיון לבסס יציבות פוליטית וביטחונית בגדה המערבית. למרות ארבעה סבבי אלימות בין ישראל וחמאס ברצועת עזה בין השנים 2011 ל-2021 ואי-שקט במחנות הפליטים בג'נין ובשכם, לצד פרצי אלימות במחוז חברון על רקע סכסוכי החמולות (חורב, 2022), שלטונו של מחמוד עבאס שומר על

(ינואר 2005) הוא קיבל לידי רשות פלסטינית חבונה הן במובן הפוליטי והן במובן הפיזי. תשתיות רבות שנבנו בסיוע המדינות התורמות ניזוקו באינתיפאדה השנייה. גם מעמדה ותדמיתה הבינלאומית של הרשות ניזוקו במידה ניכרת בזמן האינתיפאדה השנייה, לאחר המאבק החמוש שניהל פתח לצד ארגוני ההתנגדות האסלאמיים ובהשתתפות מנגנוני הביטחון של הרשות.

נוסף על נזקי האינתיפאדה, מחמוד עבאס מתמודד גם עם אתגר פוליטי משמעותי מבית. כניסתה של חמאס לזירה הפוליטית וזכייתה בבחירות 2006 יצרו, לראשונה בתולדות הרשות הפלסטינית, מצב של ממשלה לעומתית שאותה מובילה מפלגה שאינה חלק מהממסד של אש"ף. המאבק עם חמאס הוביל, בסמוך למועד עליית מחמוד עבאס לשלטון, להתנגשות צבאית ולמלחמת אזרחים קצרה אך עקובה מדם, שהסתיימה באובדן השליטה של הרשות הפלסטינית ברצועת עזה.

מחמוד עבאס נבחר כנשיא הרשות הפלסטינית בשנת 2005 לאחר שניהל והוביל במשך שנים את המחלקה המדינית של אש"ף, והתקוות היו כי המדינאי שהחליף את איש המלחמה יאפשר ויעודד פלורליזם ברשות הפלסטינית, אך לא כך היו פני הדברים. אובדן השליטה ברצועה, הצורך לייצב את הרשות הפלסטינית והרפורמה המקיפה שערך עבאס במנגנוני הביטחון הפלסטיניים הובילו אותו לאמץ דפוסי מנהיגות ריכוזיים (Leech, 2015, pp. 1011-1014).

הרשות הפלסטינית בהנהגת הנשיא מחמוד עבאס התמקדה בין השנים 2005-2021 בניסיון לבסס יציבות פוליטית וביטחונית בגדה המערבית.

שלהי עידן עבאס: חוסר היציבות הפנימית ושאלת הירושה

התנועה הלאומית הפלסטינית התאפיינה בצורת שלטון ריכוזית מאז השתלט מנהיג פתח יאסר ערפאת בשנת 1969 על מוסדות אש"ף והנהיג קו של הכלה פוליטית משולבת ביד קשה כלפי מתנגדיו. מחמוד עבאס ירש מקודמו ערפאת שלושה כובעים. נוסף על היותו יושב ראש הוועד הפועל של אש"ף ונשיא הרשות הפלסטינית, עבאס מכהן כיושב ראש תנועת פתח, שהיא למעשה המפלגה השולטת במוסדות אש"ף ועמוד השדרה הפוליטי של הרשות הפלסטינית. מחמוד עבאס, שנמצא בישורת האחרונה של כהונתו, רוצה ליצור מורשת, לקבע קווי מדיניות ולסמן את יורשו. שאלת זהות היורש עלולה להצית מלחמות פנימיות בתנועת פתח. בין השמות

הפלסטינית העלולים לפגוע ביציבות שלטונה ברצועת עזה או פוגעים באינטרסים הפוליטיים שלה, דוגמת ביטול הבחירות לפרלמנט הפלסטיני ולמוסדות אש"ף.

סיכום ומסקנות

פיצולה של המערכת הפוליטית הפלסטינית, הנמשך מאז יוני 2007, יצר למעשה שתי ישויות פוליטיות מתחרות: הרשות הפלסטינית ששואפת לזכות בהכרה של מדינה ריבונית, ומדינת חמאס של רצועת עזה, הקוראת תיגר על חוקיותה של הנהגת הנשיא עבאס ורואה את עצמה כמי שראויה להיות מפלגת השלטון של הרשות הפלסטינית ולתפוס את מקומה ההיסטורי של תנועת פתח. שתי הישויות הפוליטיות המתחרות שואפות להציג את עצמן כתשתית המדינה הפלסטינית העתידית ובכך מהוות גורם של אי-יציבות במזרח התיכון.

המורכבות של הסוגיה הפלסטינית הפכה לסבוכה יותר בעשור האחרון גם על רקע משבר ארון חריף והיעדרו של משא ומתן בין הנהגת אש"ף לממשלת ישראל, לצד הרצון של תנועת חמאס ברצועת עזה להפוך לשחקנית המשתלבת במערכת הפוליטית האזורית, ועקב חתימת הסכמי אברהם שהבהירה לפלסטינים כי העולם הערבי אינו מוכן עוד לחכות להם בדרכו לנורמליזציה עם ישראל.

למרות הניסיונות של חמאס להציג חזות מעודנת יותר, בעיקר כלפי מצרים והעולם הערבי, חמאס אינה יכולה לסגת מעמדות הבסיס הרדיקליות שלה, הנותנות משנה תוקף לקיומה האידיאולוגי. חידושו של משא ומתן ישראל-פלסטיני והאפשרות להשגת הישגים מדיניים על ידי הנהגת אש"ף נחשבים על ידי חמאס כאיום על ניסיונותיה להשיג הגמוניה בתוך המערכת הפוליטית הפלסטינית. על מנת להתמודד עם המתח הזה בין מימוש האידיאולוגיה והצורך למשול תוך כדי התגמשות עם תנאי המציאות, חמאס סיגלה לעצמה שימוש באסטרטגיה של דרך האמצע המבוססת על הבנה של מנהיגיה כי עליהם להביא את מרב ההישגים עבור תנועתם מבלי להידרש להכרעה ברורה (משעל וסלע, 2006). התנהלות זו יוצרת לחמאס מרחב של עמימות מכוונת בתהליך קבלת ההחלטות המדיניות והפוליטיות. בעשור האחרון חמאס צברה לא רק ניסיון צבאי אלא גם ניסיון מדיני. נטל ההנהגה וניהול חיי היום-יום ברצועת עזה, הביאו לכך שחמאס נזהרת מאוד לא להיות פס בדעת הקהל הפלסטינית כמי שאחראית לכישלון מאמצי הפיוס, והיא רואה בלגיטימציה הציבורית כלי הכרחי לביצור שלטונה ברצועת עזה. על רקע זה חמאס קיבלה כבר ב-2011 בהסכם קהיר החלטה עקרונית לקבל כנוסחת פשרה את הרעיון של הרכבת ממשלת מומחים

יציבותו על אף השחיקה ההולכת וגוברת בתמיכה בו. לפי סקר דעת קהל מספטמבר 2021, שיעור הנשאלים שרצו לראות את מחמוד עבאס מתפטר עמד על 78 אחוזים, ולא יותר מ-24 אחוזים מהנשאלים הביעו שביעות רצון מתפקודו של נשיא הרשות הפלסטינית (Press Release, 2021). על אף השחיקה בכוחו האלקטורלי של מחמוד עבאס, הוא הצליח לבסס יציבות שלטונית והידק את שלטונו סביב בריתות פוליטיות בתוך הממסד של אש"ף ונאמנותם של כוחות הביטחון הפלסטיניים. נאמנותם של כוחות הביטחון חשובה ביותר, על רק התסיסה הקיימת בפריפריה הצפונית והדרומית של הגדה המערבית, בעלת האופי השבטי חמולתי, אל מול מרכז השלטון ברמאללה.

כל אלה לוו בצוויו חירום נשיאותיים ובשליטה ישירה על ראשי ממשלה ממונים ועל מערכת המשפט, תוך שיתוק מוחלט של המערכת הפרלמנטרית. כך למשל, ב-24 ביוני 2017 חוקקה הרשות הפלסטינית את החוק למניעת פשיעה אלקטרונית. זהו צעד משלים לחוקי הצנזורה הישנים שהגבילו את חופש הפעולה של אמצעי התקשורת המסורתיים, ובהם העיתונות המודפסת והספרות הפוליטית. חוק זה תואם את מאפייני התקופה הנוכחית, שבה דפי המרשתת מחליפים את כיכר העיר ופוסטים ברשתות החברתיות משפיעים לעיתים יותר מכותרות בעיתונות הממסדית. מספר המשתמשים באינטרנט בגדה המערבית ובמזרח ירושלים מוערך במיליון ושבע מאות אלף איש (Chorev, 2019, p. 1287). המצב הנוכחי של הפיצול במערכת הפוליטית הפלסטינית בין פתח וחמאס, הכמיהה לבחירות והרצון של הדור הצעיר הפלסטיני לקחת חלק בעיצוב גורלו דרשו מחמאס לייצר שקט סביב רצועת עזה כחלק מיצירת התנאים התומכים לעריכת הבחירות. דחיית הבחירות באפריל 2021 הביאה לקריסת הדיאלוג הפלסטיני, וירי הרקטות של חמאס לירושלים במאי 2021 נועד להביך את הרשות הפלסטינית ולהציגה כמי שאינה מסוגלת לשמור על האינטרסים הפלסטיניים. זאת ועוד, המהלך נועד ליצור לחמאס תדמית של גוף פוליטי המגן על כבודם של הפלסטינים ועל המקומות הקדושים לאסלאם בירושלים. יתר על כן, חמאס אף פעלה במאי 2021 באמצעות כלי התקשורת העומדים לרשותה כדי לעורר מהומות בתוך מדינת ישראל (חורב, 2022).

חוסר היכולת של שני הצדדים להגיע לפתרון שיביא לסיום הפיצול בין הגדה המערבית ורצועת עזה מעורר כלפי הרשות הפלסטינית והחמאס מידה רבה של ביקורת במרחב הציבורי, אך חמור מכך – הדבר מסכן את היציבות האזורית. זאת משום שחמאס אינה מהססת להפעיל כוח כנגד ישראל בתגובה למהלכים של הרשות

במבט לאחור נראה כי האביב הערבי יצר אקלים של אי־יציבות פוליטית בעולם הערבי. אי־יציבות זו שימשה כלי שרת בידי הנהגות פתח וחמאס, שביקשו לשמר את שלטוןן ולדחות את הקריאות שביקשו את סיום הפיצול הפלסטיני. כדי להסביר את מהלכיהן לדעת הקהל המקומית טענו פתח וחמאס שחוסר הוודאות הפוליטית במרחב המזרח התיכון, לצד המשך המאבק מול ישראל והקיפאון במשא ומתן עימה, אינם מאפשרים ליישר את ההדורים בין שתי התנועות. פתח וחמאס ממשיכות לתחזק את הפיצול ולהצדיקו, בין היתר, בהישענות על איומים מבחוץ. כך גם ההתנגדות הפלסטינית לתוכנית טראמפ, שהוצגה בבית הלבן ב־28 בינואר 2020 והציבה מעל ראשם של הפלסטינים איום בדמות מתן אפשרות של סיפוח חד־צדדי למדינת ישראל בגדה המערבית, לא הצליחה להביא ליצירת חזית אחידה אמיתית בין הניצים. המשך המאבק בין התנועות מביא לכך שרבים מבין הפלסטינים בוחרים כיום לא להזדהות בפומבי עם אחת מהתנועות (חורב, 2022).

חוסר האמון הפוליטי בין פתח וחמאס מתווסף להלך הרוח ההיסטורי והתודעתי של מאבק מתמשך שבו נתונה החברה הפלסטינית מאז 1948 – תחושה המלכדת את הציבור הפלסטיני המפוצל מבחינה פוליטית וגיאוגרפית סביב נרטיב משותף ואתוס של התנגדות, המקשה על ההנהגה הפוליטית לבנות מדינה עצמאית במציאות פוליטית שדורשת ממנה להגיע לפשרה מדינית. היותה של הרשות הפלסטינית ישות מדינתית כושלת מקשה גם הוא על התקדמות בנתיב המדיני, לצד פיוס פנים־פלסטיני. הדבר בולט היטב בגדה המערבית, אשר מערכתה הכלכלית קשורות לאלה שב־ישראל, 140 אלף מתושביה מועסקים בישראל או בהתנחלויות והיא נשענת במידה רבה על סיוע חוץ נדיב כדי לשרוד. הרשות הפלסטינית בהובלת פתח לא השלימה את המעבר מארגון שחרור לאומי מהפכני לתהליך של בניית מדינה, ונכשלה בבניית מערכת פוליטית דמוקרטית שתכיל את כלל הזרמים הפלסטיניים. יתר על כן, הרשות הפלסטינית אף ריכזה את מרב מאמציה בבניית המרכז השלטוני ברמאללה וזנחה את הפריפריה החברתית והגיאוגרפיות של הגדה המערבית. הדבר הביא להעצמתם של גורמי כוח פוליטיים ומסורתיים, שלעיתים פועלים יחד עם הרשות אך גם יודעים לקרוא עליה תיגר (לביא, 2009, עמ' 306-309; מיכאל ומילשטיין, 2021, עמ' 373; Chorev, 2019, pp. 229-233). אל מול חוסר ההחלטיות של הרשות הפלסטינית התפתחה הישות התת־מדינתית של חמאס ברצועת עזה, שניזונה מיכולתה לעורר אי־יציבות אזורית, המזינה בסופו של דבר את רצועת עזה ומזרימה אל הרצועה, ובעקיפין אל

כפתרון זמני, שמטרתו לייצב את המערכת הפוליטית הפלסטינית עד לעריכת בחירות דמוקרטיות כוללות לפרלמנט, למוסדות אש"ף ולמוסד הנשיאות. חוסר היכולת של פתח והפלגים האסלאמיים להגיע לעמק השווה יצר מצב שבו הפלסטינים חיים למעשה מאז יוני 2007 ללא מערכת פרלמנטרית מתפקדת, כאשר שתי ממשלות שונות הניזונות מאידיאולוגיות מתחרות מערערות זו על החוקיות של רעותה. מבחינה היסטורית, הפיצול במערכת הפוליטית הפלסטינית מזכיר את מאבקי הכוח שבהם הייתה נתונה בשנות ה־30 של המאה ה־20, שהובילו למלחמת האזרחים ולנכבה של 1948 (כיאלי, 2021).

המצב הנוכחי שבו מתקיימות שתי מערכות נפרדות גם מקשה על הציבור הפלסטיני ליצור סדר יום לאומי־פוליטי משותף.

הדיאלוג בין התנועות נועד לחפות על חולשותיהן ומסייע להן לשמור על יציבות משטריהן ולהפיס את דעת הקהל הפלסטינית. פתח וחמאס אינן מעוניינות בהעמדת כוחן הפוליטי למבחן התמיכה הציבורית. שתי התנועות מודעות לכך שלא הצליחו לספק את דרישות האחדות של בני עמם, וכן לאחריותן לגודל המשבר שפוקד את המערכת הפוליטית הפלסטינית. העובדה שאין מסורת דמוקרטית ברשות הפלסטינית מחזקת את המשך הפיצול בין פתח וחמאס. שתיהן מודעות לעומק האכזבה מהן במרחב הציבורי ובעיקר בקרב בני הדור הצעיר, ומשתדלות לתעל את הביקורת ממצבה הפנימי של המערכת הפוליטית הפלסטינית כלפי חוץ, תוך הפניית אצבע מאשימה לעבר מדינת ישראל כאחראית לגורלם של הפלסטינים.

המצב הנוכחי שבו מתקיימות שתי מערכות נפרדות גם מקשה על הציבור הפלסטיני ליצור סדר יום לאומי־פוליטי משותף. בנאומו בעצרת הכללית של האומות המאוחדות ב־23 בספטמבר 2011, כאשר העולם הערבי הטלטל בין גלי המהפכות, אמר מחמוד עבאס: "זהו הזמן שההמונים הערבים מחפשים את דרכם לעבר הדמוקרטיה, זה האביב הערבי, זהו גם הזמן לאביב הפלסטיני, הזמן לעצמאות" (Abbas, 2011). באופן פרדוקסלי, בזמן שמחמוד עבאס דיבר על האביב הערבי כעל אירוע היסטורי שאמור לקדם ולהטמיע ערכים דמוקרטיים בחברה הערבית, תחת שלטונו הרשות הפלסטינית נקטה שורת צעדים שחיזקה את אופיו הריכוזי של המשטר והעצימה את סמכויותיהם של מגננוני הביטחון שלה (Leech, 2015, p. 1020).

זלקוביץ, ע' (2012). **תנועת הפת"ח: אסלאם, לאומיות ופוליטיקה של מאבק מזוין**. רסלינג.

חורב, ה' (2022). **המשבר במערכת הפלסטינית – בין תעמולה למציאות**. צומת המזרח התיכון 12(1).

<https://dayan.org/he/content/5874>

חורי, ג' (2022, 26 במאי). עבאס מינה את מקורבו חוסיין א-שייח למזכ"ל הוועד הפועל של אש"ף. **הארץ**. <https://bit.ly/3NERIda>.

ליבא, א' (2009). **הפלסטינים בגדה המערבית: דפוסי התארגנות פוליטית תחת כיבוש ובשלטון עצמי** [חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל אביב]. <https://primage.tau.ac.il/libraries/theses/humart/free/002187495.pdf>

מיכאל, ק' וגו'נסקי, י' (2016). הרשות הפלסטינית: האם היא כישלון מדינתי? **עדכן אסטרטגי** 19(1), 73-88. <https://bit.ly/3tfTqKr>.

מיכאל, ק', ודוסטרי, ע' (2018). תהליך ההתמסדות הפוליטית של שחקנים תת-מדינתיים: התנהלות חמאס בין ריבונות להמשך האלימות. **כתב העת הבינתחומי ללימודי המזרח התיכון**, 3, 90-57. <https://bit.ly/38UTyYw>.

מיכאל, ק' ומילשטיין, מ' (2021). החלום ושברו והמדינה שאיננה: הכישלון הפלסטיני במימוש יעד הריבונות והעצמאות. בתוך א' פודה וא' יונקלר (עורכים), **בין יציבות להפכה: עשור לאביב הערבי** (עמ' 362-386). כרמל.

מילשטיין, מ' (2004). **בין מהפכה ומדינה – הפתח והרשות הפלסטינית**. מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב.

מרזן, ר' (2016). **יאסר ערפאת – רטוריקה של מנהיג בודד**. רסלינג.

משעל, ש' וסלע, א' (2006). **זמן חמאס: אלימות ופשרה**. משכל.

פישמן, א' (2015, 12 בדצמבר). דאעש במימון חמאס. **ידיעות אחרונות**.

שטיינברג, מ' (2008). **עומדים לגורלם – התודעה הלאומית הפלסטינית 1967-2007**. משכל.

★

אבו זיאד, ז' (2019, 27 באוקטובר). **زيد أبو زيد يكتب - فشلنا في بناء الدولة من أعلى إلى أسفل ولقد أن الأوان لإعادة البناء من أسفل إلى أعلى** [זיאד אבו זיאד כותב – נכשלנו בבניית המדינה מלמעלה למטה ולכן עלינו לשוב ולבנותה מלמטה למעלה]. מרכז נאטור ללדראסאט. <https://bit.ly/3z6Yi8f>

אל מרכז אל-פלסטיני ללאעלאם (2009, 17 באוגוסט). **مشعل: "حماس" لا تسعى إلى "أسلمة" غزة ومستعدون لاستئناف جلسات الحوار الوطني** [משעל: חמאס אינה שואפת "לאסלם" את עזה ומוכנה לחדש את מפגשי הדיאלוג הלאומי]. <https://bit.ly/3t5kja4>

חמאס (1988). **أمنة تנוعة ההתנגדות האסלאמית**.

חמאס (2007). **الكتاب الأبيض: عملية الحسم في قطاع غزة اضطرار لا اختيار** [הספר הלבן: פעולת החסם ברצועת עזה – כורח המציאות ולא בחירה]. אל-מכתאב אל-אעלאמי.

חמאס (2017, 1 במאי). מסמך העקרונות וקווי המדיניות הכלליים. כיאלי, מ' (2021, 4 בדצמבר). **ماجد كيالي يكتب: من التنافس بين الحسنية والنشاشيبيية إلى التنافس بين فتح وحماس** [מהמחלוקת בין החוסיינים והנשאשיביים למחלוקת בין פתח וחמאס]. אל-ר'ד. <https://bit.ly/3GzHJn1>

צאלח, א' (2022, 22 בפברואר). **التسويق بين حماس وإسرائيل على أفضل ما يكون** [התיאום בין חמאס לישראל במיטבו]. אמד. <https://bit.ly/3LZ4mCs>

Abbas, M. (2011, September 23). Palestinian President Mahmoud Abbas addresses UN General Assembly, Haaretz. <https://bit.ly/3zc964Z>

מוסדות התנועה ולרווחת אנשיה, כספי סיוע זר. תנועת חמאס, שמאגרת את שלטון פתח ושואפת להחליפו, נהנית גם מהעובדה שישראל בוחרת לא לשלם את המחיר הצבאי והמדיני הכרוך במיטוט שלטון הטרור שחמאס בנתה ברצועת עזה.

מאז שהנהגת חמאס נכנסה למערכת הפוליטית הפלסטינית ב-2006 היא קראה תיגר על הלגיטימציה של הרשות הפלסטינית. אפשר לראות שינוי בדפוס ההתנהלות של חמאס אל מול הרשות הפלסטינית מאז מבצע שומר החומות במאי 2021, שבו יזמה חמאס אירועים אלימים כלפי מדינת ישראל – לא רק כתגובה למדיניות הישראלית אלא גם כתגובה לביטול הבחירות שתוכננו באפריל 2021. חמאס בחרה להציב את עצמה כחלופה פוליטית ופעלה למיצוב תדמיתה כמגינת ירושלים והמקומות הקדושים לאסלאם. זאת ועוד, לראשונה בזמן מבצע זה, שכונה על ידי התנועה "מלחמת חרב ירושלים", עודדה חמאס אלימות בקרב ערביי ישראל, מתוך תקווה שאלה לא רק יפגעו בניוד הכוחות הישראליים אלא אף יובילו מרי אזרחי. בכך מתחדדת התובנה שהמתח בין פתח וחמאס אינו משפיע רק על המערכת הפלסטינית אלא מהווה גם גורם המערער את יציבות הסדר האזורי בין ישראל ושכנותיה.

ד"ר עידו זלקוביץ' הוא מרצה בכיר וראש התוכנית ללימודי המזרח התיכון במכללה האקדמית עמק יזרעאל, עמית מחקר בקתדרת חייקין לגאואסטרטגיה באוניברסיטת חיפה, עמית מדיניות במכון מיתווים ומלמד גם באוניברסיטת רייכמן. ד"ר זלקוביץ' שימש עמית מחקר ארסמוס מונדוס במכון לסוציולוגיה ובמרכז ללימודי מתודה במדעי החברה באוניברסיטת גוטינגן, גרמניה, וכן עמית קרן שוסטרמן במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת מינסוטה, ארה"ב. הוא כתב מאמרים אקדמיים רבים בכתבי עת שפטים ופרסם שני ספרים: *Students and Resistance in Palestine – Books, guns and politics* (Routledge, 2015); תנועת הפת"ח: אסלאם, לאומיות ופוליטיקה של מאבק מזוין (רסלינג, 2012). zelko@netvision.net.il

מקורות

אבו איאד, א' (1979). **ללא מולדת – שיחות עם אריק רולן** [נ' פלד, מתרגמת]. מפרש.

אלדר, ש' (2012). **להכיר את חמאס**. כתר.

גו'נסקי, י' ומיכאל, ק' (2018, 14 במארס). **הדילמה הקטרית של ישראל**. מבט על, גיליון 1034. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://www.inss.org.il/he/publication/israels-qatari-dilemma/>

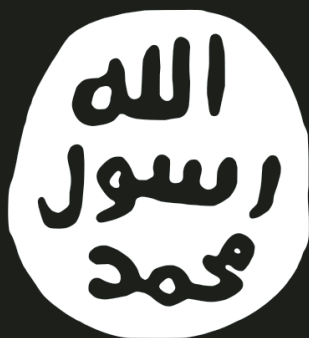
ולנס, כ' (2015). שחקנים לא מדינתיים: מוגבלות תיאורית נוכח המציאות המשתנה במזרח התיכון. **צבא ואסטרטגיה**, 7(1), 72-55. <https://bit.ly/3wH7ZJ4>

- Abuheweila, I., & Kershner, E. (2019, March, 24). Hamas crackdown on Gaza protests instills fear. *New York Times*. <https://nyti.ms/3ajPMZg>
- Al-Ghoul, A. (2013, January 18). *Palestinian activists bemoan their lost Arab Spring*. Al-Monitor. <https://bit.ly/3MG2Ki8>
- Al-Jazeera (2012, October 23). *Qatari emir in historic Gaza visit*. <https://bit.ly/3wYp8wt>
- Al-Jazeera Staff (2022, April 26). *Egypt's role in Gaza: More than a mediator*. Al-Jazeera. <https://bit.ly/3yWz24u>
- Ayyoub, A. (2013, February 4). *Hamas pushes Islamization of Gaza*. Al-Monitor. <https://bit.ly/3wGcByZ>
- Brenner, B. (2017). *Gaza under Hamas: From Islamic democracy to Islamist governance*. IB Tauris.
- Chorev, H. (2019). Palestinian social media and lone-wolf attacks: Subculture, legitimization, and epidemic. *Terrorism and Political Violence*, 31(6), 1284-1306. <https://doi.org/10.1080/09546553.2017.1341878>
- Frisch, H. (1998). *Countdown to statehood — Palestinian State formation in the West Bank and Gaza*. State University of New York Press.
- Hatina, M. (1999). Hamas and the Oslo accords: Religious dogma in a changing political reality. *Mediterranean Politics*, 4(3), 37-55. <https://doi.org/10.1080/13629399908414698>
- Høigilt, J. (2013). The Palestinian Spring that was not: The youth and political activism in the occupied Palestinian Territories. *Arab Studies Quarterly*, 35(4), 343-359. DOI:10.13169/arabstudquar.35.4.0343
- Increase in Gaza's unemployment rate in 2019* (2020, March 5). Gisha. <https://bit.ly/38ykc9E>
- Josselin, D. (2011). Non-state actors in world politics: A framework. In D. Josselin & W. Wallace (Eds.), *Non-State actors in world politics* (pp. 1-20). Palgrave.
- Khalidi, R. (2019). The transformation of the Palestinian economy after Oslo. In M. Turner (Ed.), *From the river to the sea: Palestine and Israel in the shadow of "peace"* (pp. 95-125). Lexington Books.
- Leech, P. (2015). Who owns "the spring" in Palestine? Rethinking popular consent and resistance in the context of the "Palestinian State" and the "Arab Spring". *Democratization*, 22(6), 1011-1029. <https://doi.org/10.1080/13510347.2014.899584>
- Litvak, M. (1998). The Islamization of the Palestinian-Israeli Conflict: The Case of Hamas. *Middle Eastern Studies*, 34(1), 148-163. <https://www.jstor.org/stable/4283922>
- Lyberger, L. (2012). *Identity and religion in Palestine: The Struggle between Islamism and secularism in the Occupied Territories*. Princeton University Press.
- Mishal, S. (2003). The pragmatic dimension of the Palestinian Hamas: A network perspective *Armed Forces & Society*, 29(4), 569-589. <https://www.jstor.org/stable/45347199>
- Press Release: *Public Opinion Poll No (79)* (2021, March 23). Palestinian Center for Policy and Survey Research. <https://www.pcpsr.org/en/node/837>
- Polka, S. (2017). Hamas as a Wasati (literally: centrist) movement: Pragmatism within the boundaries of the Sharia. *Studies in Conflict & Terrorism*, 42(7), 683-713. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2017.1402432>
- Rabbani, M. (2008). Khalid Mishal: The making of a Palestinian Islamic leader. *Journal of Palestine Studies*, 37(3), 59-73. <https://www.palestine-studies.org/en/node/42013>
- Rumley, G. (2015). *The race to replace Mahmoud Abbas – Understanding and shaping Palestinian succession*. FDD Press. https://s3.us-east-2.amazonaws.com/defenddemocracy/uploads/publications/Rumley_Understanding_Palestinian_Succession.pdf
- Salah, Y. (2011, May 8). *Hamas's Meshaal urges West to back Palestinian deal*. Reuters. <https://reut.rs/3wWwguy>
- Sayigh, Y. (1997). *Armed struggle and the search for state: The Palestinian national movement, 1949-1993*. Oxford University Press.
- Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. Oxford University Press.
- Zelkovitz, I. (2008) Fatah's embrace of Islamism. *Middle East Quarterly*, 15(2), 19-26.
- Zelkovitz, I. (2015). *Students and resistance in Palestine: Books, guns and politics*. Routledge.

הערות

1 מצע הרשימה https://oldwebsite.palestine-studies.org/sites/default/files/mdf-articles/6863_0.pdf

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

השוואת מאפייני המעורבות הצבאית במערכה נגד המדינה האסלאמית בתקופת כהונתם של הנשיאים ברק אובמה ודונלד טראמפ – 2014–2020

הילה אוסובסקי

חוקרת עצמאית

עלייתו של ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) והתפשטותו המהירה ברחבי עיראק וסוריה בשנים 2013–2014 היוותה אתגר נוסף למדיניות האנטי-טרור של ארצות הברית. בין השנים 2014–2020 נאלצו הנשיאים ברק אובמה (2014–2017) ודונלד טראמפ (2017–2020) להתמודד עם כניסה למערכה צבאית ממושכת מול המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה. מאמר זה עוסק בבחינת המאפיינים של המעורבות הצבאית בתקופת כהונתם של שני הנשיאים, בחלוקה לשלושה קריטריונים מרכזיים: נוכחות קרקעית צבאית (boots on the ground); מאמצי הסיוע והתמיכה בכוחות המקומיים; וביצוע תקיפות אוויריות באופן עצמאי וכחלק מהקואליציה הבינלאומית. מטרת המאמר היא לבחון כיצד פעלו הנשיאים אובמה וטראמפ בהתייחס לשלושת הקריטריונים שצוינו לעיל, תוך השוואת נקודות הדמיון והשוני המרכזיות ביניהם.

מילות מפתח: המדינה האסלאמית, דאע"ש, ארצות הברית, מעורבות צבאית, דונלד טראמפ, ברק אובמה, סוריה, עיראק, מדיניות אנטי-טרור.

מבוא

עלייתו של ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) בעיראק ובסוריה בשנת 2014 והכרזתו על הקמת ח'ליפות במזרח התיכון הובילו את ארצות הברית בחזרה למעורבות צבאית ארוכת טווח בעיראק ובסוריה. שני נשיאים הוציאו לפועל את המאמצים האמריקאיים למיגור האיום הגלובלי מצד המדינה האסלאמית – הנשיא הדמוקרטי ברק אובמה (2014-2017) והנשיא הרפובליקני דונלד טראמפ (2017-2020). למרות ששני הנשיאים הגיעו ממחנות פוליטיים מנוגדים, שניהם הדגישו באופן פומבי את רצונם להימנע מפריסה רחבה של הצבא האמריקאי במדינות זרות, לשנות את המדיניות הקודמת של התערבות בסכסוכים זרים ולמזער את תפקידה של ארצות הברית בתור השוטרת העולמית (Dreazen, 2017; Galeotti, 2016; Lubold, 2014). האסטרטגיה הצבאית האמריקאית בעיראק ובסוריה בשנים 2014-2020 כללה שלושה מרכיבים עיקריים: שליחת כוחות צבאיים קרקעיים; תמיכה היקפית בכוחות המקומיים, שהתמקדה בתוכניות אימון ובחימוש; וכן ביצוע תקיפות אוויריות – תחילה בצורה עצמאית ולאחר מכן במסגרת הקואליציה הבינלאומית.

רצונו של אובמה להימנע מהכנסתם של כוחות צבאיים קרקעיים לשטחי הלחימה הייתה הסוגיה המאתגרת ביותר בעבורו לאורך המערכה נגד המדינה האסלאמית.

ברק אובמה החל את התמודדותו עם המדינה האסלאמית על פי עקרונות ברורים ומוסדרים, שלאורם ניסה לפעול לבלימת התקדמותו של הארגון ולמגר את השפעתו ברחבי סוריה ועיראק. האסטרטגיה הצבאית של אובמה התבססה על שלושה עקרונות מרכזיים: הימנעות מהכנסת כוחות לחימה קרקעיים כדי לטפל בבעיית המדינה האסלאמית; תמיכה באסטרטגיית לחימה באמצעות כוחות שלוחים (פרוקסי) מקומיים (By, with, and through); וכינון של מסגרת בינלאומית רחבה לביצוע תקיפות אוויריות נגד מטרות של המדינה האסלאמית בשטח. שלושת העקרונות של אובמה נועדו לצמצם מגע בין חיילים אמריקאים לבין הלחימה בשטח ולהימנע מביקורת ציבורית בדבר החזרה למעורבות צבאית ישירה, בעיקר בעיראק שבה ארצות הברית הייתה מעורבות צבאית, מדינית ופוליטית במשך שמונה שנים, בין 2003 ל-2011.

לאורך כהונתו פעל אובמה לשימור העקרונות שהתווה. הקואליציה הבינלאומית הצליחה לקרום עור וגידים בתוך שבועות ספורים, ותקיפות אוויריות

שנעשו במסגרתה הצליחו להאט את התקדמותה של המדינה האסלאמית וסיפקו חיפוי משמעותי לכוחות המקומיים בקרבות הקרקעיים. תוכניות הסיוע לכוחות המקומיים, שהתמקדו במערך אימונים ובאספקת נשק, החלו בצורה מקרטעת ורצופה מכשולים לפני שהתייצבו והחלו להפיק תוצאות. התוכנית בעיראק לא הצליחה בחודשיה הראשונים לאמן יותר מכמה אלפי לוחמים, והתוכנית בסוריה נסגרה שלושה חודשים לאחר תחילתה בעקבות קשיים חמורים יותר בתהליך האימונים. לקראת סוף כהונתו של אובמה הצליחה התוכנית בעיראק לגייס לוחמים נוספים (אף כי המספר עדיין היה נמוך בעשרות אחוזים מההשערות של משרד ההנהגה בדבר היכולת לפני תחילת התוכנית), והתוכנית בסוריה הוחזרה במתכונת חדשה ומצומצמת יותר.

רצונו של אובמה להימנע מהכנסתם של כוחות צבאיים קרקעיים לשטחי הלחימה הייתה הסוגיה המאתגרת ביותר בעבורו לאורך המערכה נגד המדינה האסלאמית. בתקופת כהונתו אישר אובמה את שליחתם של כ-5,000 חיילים לעיראק וכ-400 חיילים לסוריה (Agerholm, 2016; Stewart, 2015). אף כי ממשלו הדגיש שמשימות החיילים אינן כוללות תפקידי לחימה ישירים בשטח ולכן העיקרון שכונן אובמה לא הופר, העלייה המשמעותית במספר החיילים האמריקאים שנמצאו פיזית על הקרקע בעיראק, יחד עם פרסום תמונות של חיילים במרכז שטח הלחימה בסוריה, הובילו להשמעת ביקורות וטענות כלפי אובמה.

באופן כללי אפשר לטעון כי עקרונות הלחימה שהציב אובמה בעיראק ובסוריה היו זהים, אך יישומם היה שונה. ההבדלים התבטאו גם בהיבט הזמן וגם בהיבט העומק. בעיראק – היקף התקיפות האוויריות, היקף הסיוע לכוחות העיראקיים והכורדיים ומספר החיילים בכוחות הקרקעיים שנשלחו היו גבוהים בהרבה מאלה שבסוריה. בעוד החיילים האמריקאים הראשונים נשלחו לעיראק כבר ביוני 2014, נוכחות של חיילים אמריקאים בסוריה החלה רק בחודש אוקטובר 2015. ההבדל בעצימות ובאפקטיביות של המערכה נבע בחלקו מהאמונה של ארצות הברית ובעלות בריתה שחיסולה המהיר של המדינה האסלאמית בסוריה יחזק את ממשל אסד – תוצאה שהם לא היו מעוניינים בה באותה עת (Dekel, 2015). גם תוכנית האימונים החלה באותו הזמן בסוריה ובעיראק, אך מספר המאומנים, היקף התוכנית ורמת הסיוע בהיבט הכלכלי ואספקת החימוש היו רחבים יותר בעיראק.

אובמה נכנס למערכה נגד המדינה האסלאמית עם עקרונות מוגדרים שנקבעו מראש, אולם עקרונותיו של טראמפ שנכנס לבית הלבן בתחילת 2017 היו ברורים

הקואליציה הבינלאומית החלה על מי מנחות לאחר שהיבט זה של הלחימה היה מאורגן היטב ופעל ברציפות גם במהלך כהונתו של אובמה. עם זאת, בחלוף הזמן רצונו לקבל החלטות באופן עצמאי השפיע על שיתוף הפעולה של ארצות הברית עם חברות הקואליציה. ההחלטה להסיג את כל הכוחות האמריקאיים מסוריה עם תום מבצעי הלחימה המרכזיים, על אף שלא מומשה במלואה, הפתיעה גם בכירים בממשל האמריקאי וגם חברות בקואליציה, שנמצאו בעיצומם של דיונים על התחייבויות מחודשות לזירה הסורית (Brookings Institute, 2019).

מאפייני המעורבות הצבאית

נוכחות קרקעית צבאית

תקופת ברק אובמה

לאחר לחימה ארוכת שנים, בשנת 2011 קיים אובמה את הבטחתו להוציא מעיראק את אחרון החיילים האמריקאים (Shanker, 2008). ההחלטה בדבר נסיגת הכוחות סימנה את תחילתה של אסטרטגיה חדשה שעסקה בהגדרת המעורבות האמריקאית העתידית במדינות זרות, במטרה להימנע ככל האפשר ממעורבויות ממושכות שיהוו מעמסה כלכלית, פוליטית ואנושית על ארצות הברית. בעת שהאיום מצד ארגון דאע¹ בעיראק ובסוריה התעצם באביב־קיץ 2013, האסטרטגיה הביטחונית החדשה של אובמה עיצבה ותחמה את מאפייני התגובה האמריקאית לארגון הטרור.

בהתייחסויותיו הראשונות לדאע² טען אובמה כי מדיניות שכוללת התערבות צבאית קרקעית בכל מדינה היא נאיבית ואינה ריאלי. אובמה אומנם הדגיש שיתקימו מבצעים צבאיים מוגבלים ופעולות הגנתיות במטרה לחלץ אזרחים אמריקאים ולשמור על ביטחונם, אך טען כי יתר המעורבות האמריקאית באזור תסתכם בסיוע היקפי לכוחות העיראקיים (The White House, 2014). במהרה התחוויר כי הצבא והממשל העיראקי אינם מיומנים וחזקים דיים להוות כוח נגד אפקטיבי לדאע³. חוסר נכונותן של היחידות השיעיות בצבא העיראקי, שהוצבו בצפון־מזרח המדינה, להגן על שטחים שבהם התגוררה האוכלוסייה הסונית והעדפתן לנטוש את שדה הקרב ולא להילחם בדאע⁴ (Yadlin, 2015) הובילו להבנה של ממשל אובמה שעליו להשקיע מאמצים נוספים אם ברצונו למנוע את נפילתה של עיראק.

כפי שמתואר בתרשימים 1.1 ו-1.2, החל מיוני 2014 ועד תום כהונתו אובמה שלח בהדרגה כ־5,500 חיילים לעיראק, והחל מאוקטובר 2015 כ־200 חיילים לסוריה (Agerholm, 2016; Stewart, 2015). ההבדל בין מספר החיילים בשתי המדינות נבע מגורמים אחדים, בין היתר

פחות. טראמפ ביקש לזכות בהישגים מהירים בזירה החוץ כדי להצדיק את בחירתו לתפקיד ואת יכולותיו לסיים בהצלחה מערכות שאובמה לא הצליח לסיים. למזלו של טראמפ, המערכה שקיבל בירושה הגיעה להתייצבות מסוימת ואף לשינוי תנופה בעת כניסתו לתפקיד. כל מה שנותר לטראמפ היה להוביל בבטחה את המערכה, שהתבססה ברובה על עקרונותיו הצבאיים של אובמה, לקו הסיום.

כדי להאיץ את התהליך נקט טראמפ שני צעדים חשובים: הוא אישר למפקדי הצבא לקבל החלטות בצורה עצמאית יותר, דבר שהוביל לכניסתם של חיילים רבים יותר לשטח הלחימה; והוא החליט לחמש באופן ישיר את הכוחות הכורדיים (YPG) בסוריה כך שיוכלו לכבוש שטחים מידי המדינה האסלאמית – החלטה שאובמה נמנע ממנה (Gordon & Schmitt, 2017). יצוין כי אובמה העניק תמיכה מתמשכת לכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF),⁵ אך נמנע מהפגנת תמיכה פומבית ברורה במיליציה ה־YPG לאור קשריה עם מפלגת הפועלים הכורדית (PKK), שהוכרה כארגון טרור על ידי האיחוד האירופי וטורקיה (Sloat, 2019).

בניגוד לאובמה, טראמפ לא ייחס משמעות מיוחדת למושג 'כוחות צבאיים קרקעיים'. גם הוא הבטיח מעורבות פחותה של חיילים אמריקאים בסכסוכים זרים, אך מעולם לא ביקש להימנע משליחת כוחות קרקעיים נוספים לתוך שטח הלחימה, כל עוד מטרותם הייתה להאיץ את המערכה לחיסול המדינה האסלאמית. כדי לשמר את גורם ההפתעה למול המדינה האסלאמית, וייתכן שגם כדי להימנע מביקורת ציבורית, טראמפ אסר על פרסום מספר החיילים שנשלחו לעיראק וסוריה החל ממארכס 2017 (Hennigan, 2017).

תוכניות האימוץ בעיראק ובסוריה המשיכו להתקיים באותה המתכונת גם במהלך כהונתו של טראמפ, כאשר התוכנית בעיראק אף הוארכה על ידו בשנתיים נוספות עד סוף 2019. מנגד, יחסיו עם הכוחות הכורדיים בסוריה, בדגש על סוגיית החימוש, היו עקביים פחות. מטרת החלטתו של טראמפ לחמש את הכוחות הכורדיים הייתה להאיץ את ניצחונם של המורדים בעיר א־רקה ולהחזיר לשליטתם את המאחז הגדול והחשוב ביותר של המדינה האסלאמית בסוריה. לאחר שהמטרה הושגה ולאור הלחץ מהצד הטורקי, טראמפ החליט לשנות את המדיניות שהתווה. הוא סיים את תוכנית החימוש, הצהיר על נסיגה מיידית של חיילים אמריקאים מסוריה וריצה את הטורקים בכך שהעניק להם את המנדט להילחם בפעילים הנותרים של המדינה האסלאמית באזור הגבול, שבו פעלו הכוחות הכורדיים (Borger & McKernan, 2019). כניסתו של טראמפ למסגרת

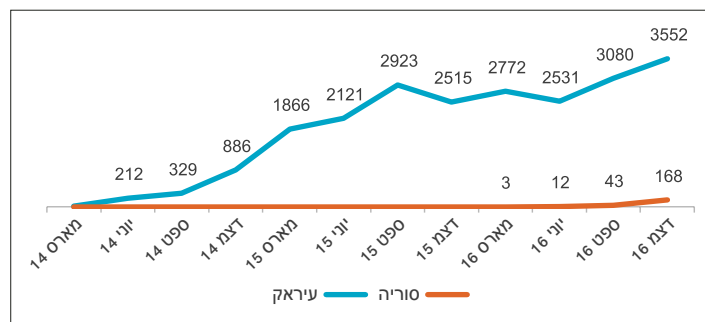
המדינה האסלאמית, אך סביר להניח כי האפשרות הזו הועלתה כחלק ממשימות ההגנה ולא כמבצע צבאי יזום נגד מטרה מוגדרת מראש.

לקראת סוף 2015 נשלח כוח מיוחד של 200 חיילים לבצע פשיטות עצמאיות בסוריה ובעיראק במטרה ללכוד מנהיגים של המדינה האסלאמית (Stewart & Torbati, 2015). ההצהרה הפומבית בדבר שליחת כוח מבצעי בהגדרתו לצוד פעילי טרור בשטח העלתה מחדש את השיח הציבורי סביב המושג נוכחות קרקעית צבאית והבטחותיו של אובמה.

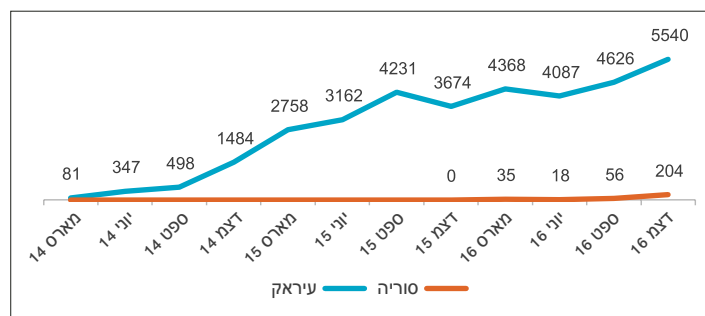
בראיון שהעניק כחודש לאחר מכן הדגיש אובמה כי כאשר אמר שלא יהיו חיילים בתפקידי לחימה קרקעיים, הוא הניח שהציבור האמריקאי הבין כי הכוונה הייתה שארצות הברית לא תיכנס למעורבות צבאית בהיקף רחב כפי שנעשה בעיראק בשנת 2003, אך לא הייתה כוונה להימנע בכלל משליחת כוחות קרקעיים למשימות צבאיות מוגדרות (Zenko, 2015). דובר משרד ההגנה דאז ג'ון קירבי הדגדג את תפיסותיו של אובמה וטען כי כאשר הם מדברים על כוחות, הכוונה היא לכוח קונוונציונלי גדול של חיילי שדה שנועד לתכנן, לתאם ולהוביל מבצעי לחימה על הקרקע (C-Span, 2016). בזירה הסורית, אובמה שלח 50 חיילים של כוח מבצעים מיוחדים לקראת סוף 2015 במטרה לתאם בין קבוצות המורדים לכוחות הקואליציה. שר ההגנה דאז אשטון קרטר הצהיר כי בהיתן הזדמנות מבצעית, הכוחות יהיו מוכנים לבצע פשיטות קרקעיות באופן נקודתי גם ללא שיתוף פעולה עם הכוחות המקומיים (Mohammed et al., 2015). במהלך 2016 הצהיר אובמה על שליחתם של עד 400 חיילים נוספים לסוריה, אך הדגיש שהחיילים לא יפעלו בחזית הלחימה ותפקידם הרשמי הוגדר כמאמנים, יועצים ומומחי נטרול פצצות. עם התקדמות הלחימה בשטח, עקרונותיו של אובמה וחוסר נכונותו לתגבר בצורה מסיבית את הכוחות על הקרקע לפני כניסה לקרבות מכריעים בערי מפתח בעיראק הובילו להבעת תסכול בקרב מפקדי הצבא (Rogin, 2016), בדבר הצורך לפרק ולהרכיב מחדש יחידות כדי לענות על צורכי הצבא עם מספר מוגבל של חיילים. בשל כך נאלץ אובמה לערוך אי אלו שינויים כדי לאפשר המשכיות של מאמצי הלחימה.

אחד מן השינויים היה שליחתם של מפעילי ערכת בקרה קרקעית (JTAC – Joint Terminal Attack Controllers) לשדה הקרב בעיראק עם תחילת המערכה על מוסול באמצע חודש אוקטובר 2016, במטרה להכווין את התקיפות האוויריות מהשטח. שליחת חיילים לחזית תוך העמדתם בסיכון ממשי היוותה שינוי משמעותי בדוקטרינה של אובמה, שעד אז לא היה מוכן לשלוח

חוסר רצונו של אובמה לשתף פעולה עם המשטר הסורי, השפעת מלחמת האזרחים בסוריה על המצב בשטח והצורך בהגנה על מתקנים ואזרחים אמריקאים המוצבים בעיראק. עד לכניסת הכוחות הקרקעיים לסוריה התבסס הסיוע האמריקאי על תקיפות אוויריות כחלק מהקואליציה וסיוע היקפי לכוחות המורדים המתונים. על אף העלייה ההדרגתית במספר הכוחות, אובמה הדגיש במספר מקרים כי תפקידם של מרבית החיילים אינו להילחם באופן ישיר על הקרקע נגד המדינה האסלאמית אלא לסייע ולייעץ לכוחות המקומיים (Baker et al., 2015; DeYoung & Gearan, 2014). רק במקרים ספורים הממשל הודה שחיילים אמריקאים נשלחו לעיראק או לסוריה במטרה לערוך מבצעים צבאיים או להיות מעורבים באופן ישיר בלחימה בשטח.

תרשים 1: מספר החיילים בעיראק ובסוריה (זרוע היבשה) לפי נתונים רשמיים של משרד ההגנה, 2014–2016
מקור: DMDC (n.d.).

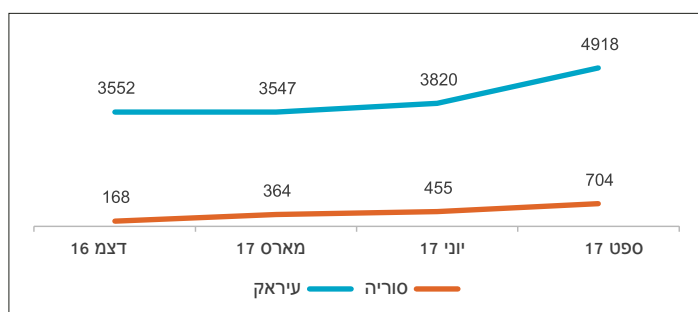

תרשים 2: מספר החיילים בעיראק ובסוריה (זרוע היבשה, חיל הים וחיל האוויר) לפי נתונים רשמיים של משרד ההגנה, 2014–2016
מקור: DMDC (n.d.).

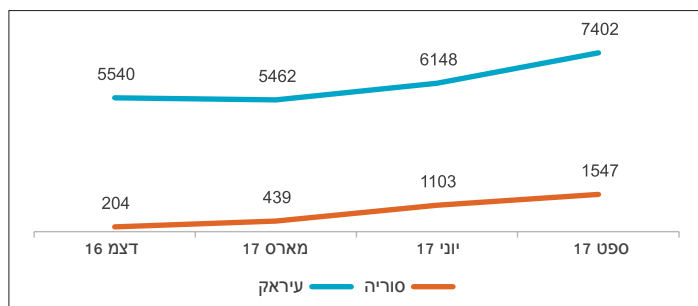
החיילים הראשונים שנשלחו לעיראק ביוני 2014 נועדו לספק הגנה על מתקנים ואזרחים אמריקאים, וכן להעביר לוושינגטון מידע מודיעיני על המתרחש בשטח (יצוין כי לאחר הנסיגה מעיראק בשנת 2011 פעלו במדינה רק כוחות צבא פרטיים). אובמה אומנם הצהיר כי הכוחות עשויים להיות מעורבים במבצעים נקודתיים נגד פעילי

הישגים משמעותיים בשטח ואפשרה את עלייתה של המדינה האסלאמית.

בחודשיו הראשונים בבית הלבן ביצע טראמפ שתי פעולות מרכזיות בעניין הלחימה בסוריה ובעיראק: הוא ביקש ממפקדי הצבא להכין בתוך שלושים ימים תוכנית חדשה להבסת המדינה האסלאמית, ובה בעת העניק להם סמכויות רחבות יותר בקבלת החלטות טקטיות בשטחי הלחימה. בין היתר, טראמפ העניק לשר ההגנה ג'ים מאטיס סמכות לשנות ולהתאים את מספר החיילים על הקרקע (Baldor, 2017).

תרשים 3: מספר החיילים בעיראק ובסוריה (זרוע היבשה) לפי נתונים רשמיים של משרד ההגנה, 2016–2019
מקור: DMDC (n.d.)

תרשים 4: מספר החיילים בעיראק ובסוריה (זרוע היבשה, חיל הים וחיל האוויר) לפי נתונים רשמיים של משרד ההגנה, 2016–2019
מקור: DMDC (n.d.)

במארס 2017, לאחר שהצבא האמריקאי שלח תגבורת שכללה חיילי מארינס להפעלת כלי ארטילריה בסוריה וכוח צנחנים לעיראק, טראמפ הורה על הפסקת הפרסומים בדבר היקף הכוחות האמריקאיים ומטרותיהם (Hennigan, 2017). בעקבות זאת והחל מחודש אוקטובר 2017 גם משרד ההגנה הפסיק לפרסם את מספר חיילי הצבא המוצבים בעיראק ובסוריה במסגרת הדוחות הרבעוניים שלו. איסור הפרסום, שהוחל כחלק מהרצון של ממשל טראמפ לשמור על עמימות בפעולותיו הצבאיות, אפשר שליחה של חיילים נוספים מבלי להיות

או לפחות להודות בשליחתם של חיילים אמריקאים אל תוך שטח הלחימה.

אפשר לומר כי רוב הדיון הפוליטי-תקשורתי סביב סוגיית הנוכחות הקרקעית ובשאלה אם אובמה הפר את הבטחותיו שלא להכניס כוחות צבאיים קרקעיים לסוריה ולעיראק או קיים אותן עסק בהגדרה של המושג – האם דובר על היקף הכוחות שנמצאו פיזית על הקרקע או על מהות התפקיד של הכוחות? מבחינה כמותית, המספרים טיפסו באופן מהיר תוך שנתיים ליותר מ-5,500 חיילים בתוך עיראק וכ-200 חיילים בתוך סוריה. יצוין כי המספרים שפורסמו באופן רשמי בדוחות משרד ההגנה לא תאמו להצהרות הפומביות של הפנטגון או לדיווחים תקשורתיים שיוחסו לבכירים אנונימיים בצבא. חוסר ההתאמה הוביל לקבלת תמונת מצב לא אחידה של היקף הכוחות הקרקעיים בסוריה ובעיראק. מבחינת מהות הכוחות, למרות ההתעקשות של אובמה על כך שהרוב המכריע של החיילים שהוצבו בעיראק לא היו מעורבים בתפקידי לחימה, והיעדר פרסום מדויק של מטרת לוחמי הכוחות המיוחדים בסוריה, תמונות של הכוחות שהתפרסמו במאי 2016 והראו חיילים אמריקאים בסמוך לשטחי לחימה בסוריה ערערו את ההצהרות הנחרצות של אובמה על כך שהכוחות האמריקאיים פועלים בתפקידי תמיכה בלבד (McLeary, 2016).

תקופת דונלד טראמפ

עוד בתקופת המרוץ לנשיאות היו לטראמפ דעות מגובשות על האסטרטגיה הנכונה, כפי שהוא תפס אותה, נגד המדינה האסלאמית בסוריה ובעיראק. למרות שסייר לחשוף את פרטיה בטענה שצריך לשמר את אפקט ההפתעה למול האויב, טראמפ הכריז בחודש מארס 2016 כי על ארצות הברית להגדיל את מספר החיילים על הקרקע, אם ברצונה להוביל לחיסולה של המדינה האסלאמית. טראמפ טען כי בהתאם לדברים ששמע ממפקדים בכירים בצבא, מדובר בסדר גודל של בין 20 ל-30 אלף חיילים על הקרקע כדי לבצע את המשימה (Gaouette & Starr, 2016).

בזמן שטראמפ דיבר על הגדלה משמעותית של מספר החיילים, מצע הבחירות שלו אופיין במידה רבה בבדלנות. רצונו להימנע ממעורבות ב"מלחמות ללא סוף" (The Hill Staff, 2016) ולהשקיע יותר קשב וכסף בבעיות הפנימיות של ארצות הברית הוביל לביקורת נוקבת מצידו על החזרה למעורבות צבאית בעיראק ובסוריה בתקופת כהונתו של אובמה. בעבר טראמפ ביקר תכופות גם את ההחלטה לסגת מעיראק ב-2011, החלטה שלתפיסתו הותירה את ארצות הברית ללא

נתון לביקורת ציבורית. מן המידע שכן פורסם עד סוף אוקטובר אפשר ללמוד כי היקף הכוחות שנשלחו לעיראק ולסוריה התרחב במידה משמעותית בשנה הראשונה לכהונתו של טראמפ. כפי שמראים התרשימים 1.3 ו-1.4, בין תחילת 2017 ועד חודש אוקטובר התווספו כ-2,000 חיילים לעיראק וכ-1,300 חיילים לסוריה – עלייה של כ-36 ו-750 אחוזים, בהתאמה.

בעוד שאובמה נאלץ להתמודד עם המדינה האסלאמית בהיותה בשיא כוחה בסוריה ובעיראק, טראמפ נכנס לתפקיד הנשיא כאשר הארגון כבר נחלש באופן משמעותי.

בין חודש דצמבר 2017, שבו ממשלת עיראק הכריזה על ניצחון נגד המדינה האסלאמית, לחודש דצמבר 2018, שבו טראמפ הכריז ניצחון על המדינה האסלאמית בסוריה לאחר שחרור העיר אֶרֶקָה (הכרזת הניצחון של הכוחות הכורדיים בסוריה הייתה רק במארכס 2019, לאחר דחיקתם ממחוזם האחרון בבאע'ז), ממשל טראמפ המשיך במדיניות העמימות וסיפק עדכונים מעטים על היקף הכוחות האמריקאיים בשטח. עם ההכרזה על ניצחון המדינה האסלאמית בסוריה, טראמפ הוסיף כי בכוונתו להוציא את כלל החיילים האמריקאים משטחי המדינה בתוך שלושים ימים בלבד. החלטה זו התקבלה למרות שהכוחות הכורדיים לחמו עדיין בפעילי המדינה האסלאמית, ואף על פי שהפנטגון העריך כי לח'ליפות בסוריה נותרו עוד כ-14,500 לוחמים (Borger, 2018). בציוץ שפרסם יום לאחר ההחלטה הצדיק טראמפ את יציאת הכוחות ברצונו לשמור על החיילים ועל הכסף האמריקאי (Trump, 2018a).

ההכרזה של טראמפ על נסיגת הכוחות הותירה רבים מבכירי הממשל מחוץ למעגל קבלת ההחלטות. מפקד סנטקום (CENTCOM), פיקוד המרכז של צבא ארצות הברית) דאז ג'וזף ווטל התוודה כי הנשיא לא התייעץ עימו לגבי ההחלטה על הוצאת הכוחות מסוריה (Youssef, 2019), שר ההגנה ג'ים מאטיס (ולאחר מכן גם השליח לקואליציה הבינלאומית ברט מקגורק) הגישו את התפטרותם לאור השינוי המפתיע והמהיר במדיניות האמריקאית. אף שטראמפ מיתן את דבריו לאחר הצהרתו הראשונית והכריז שהכוחות האמריקאיים יצאו בהדרגתיות איטית יותר מסוריה (Trump, 2018b), המתווה החדש שהתפרסם כחודשיים לאחר מכן כלל את הותרתם של 400 חיילים בלבד – מספר שהצטמצם בשנית לקראת הפלישה הטורקית לעיריות גבול בצפון מזרח סוריה באוקטובר 2019.

סוגיית נסיגתם של הכוחות האמריקאיים הייתה סבוכה גם בזירה העיראקית. לאחר הכרזת הניצחון טען הממשל העיראקי שהכוחות האמריקאיים יתחילו בנסיגה כבר בפברואר 2018. בעוד הממשל האמריקאי סירב לאשר אם החלה נסיגה של כוחות או את מספרם (Chmaytelli, 2018), התחוויר כי חרף הרצון של הממשל העיראקי ביציאת הכוחות האמריקאיים, טראמפ לא שש להותיר את המצב בשטח לטיפולו הבלעדי, בייחוד לאור העלייה בפעילות המיליציות השיעיות באזור. למרות התגברות המתחים בין טראמפ לממשל העיראקי, הנסיגה האמריקאית מעיראק החלה רק במחצית השנייה של 2020. מפקד סנטקום דאז קנת' מקנזי טען כי המניע להוצאה של כמחצית מהכוחות האמריקאיים בעיראק היה האמון של הממשל האמריקאי ביכולות הצבא העיראקי להתמודד עם מה שנותר מאיום המדינה האסלאמית (Shinkman, 2020), אך ייתכן כי מניע מרכזי להוצאת החיילים היה ניסיון לזכות בנקודות פוליטיות לקראת הבחירות לנשיאות בחודש נובמבר. בעוד שאובמה נאלץ להתמודד עם המדינה האסלאמית בהיותה בשיא כוחה בסוריה ובעיראק, טראמפ נכנס לתפקיד הנשיא כאשר הארגון כבר נחלש באופן משמעותי ועיקר תנופת הלחימה היה בידי הקואליציה והכוחות המקומיים. בעיראק הייתה בעיצומה מערכה ממושכת על העיר מוסול ובסוריה הכוחות התכוננו לקראת המערכה על העיר אֶרֶקָה, העיר הגדולה והחשובה ביותר בח'ליפות המדינה האסלאמית. הבחירה של טראמפ בעמימות אסטרטגית מקשה על עריכת השוואה כמותית עם מספר החיילים שנשלחו בתקופת אובמה, אך ההצהרות הפומביות של הפנטגון בדבר שליחת חיילים שהפעילו כלי לחימה קונוונציונליים על הקרקע זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד ואיסור הפרסום על מספר החיילים – אלה עשויים להעיד על שינוי הן בהיקף הכוחות מתקופת כהונתו של אובמה והן במטרותיהם.

לסיכום אפשר לומר כי סוגיית הנוכחות הצבאית הקרקעית בעיראק ובסוריה נתפסה על ידי שני הנשיאים באופן שונה לחלוטין. אובמה הבטיח בשלב מוקדם מאוד לא להכניס כוחות צבאיים קרקעיים לעיראק ולסוריה, ובמהלך כהונתו המשיך להצדיק את ההחלטה. אף על פי ששלח מספיק חיילים, בעיקר בתפקידי תומכי לחימה, כדי לבלום את התקדמות המדינה האסלאמית ולאפשר לכוחות המקומיים להתגבש למערכה מסודרת, הוא לא התחייב עד הסוף למעורבות האמריקאית בשטח ולא שלח לוחמים קרקעיים רבים בהיקף שהיה מסיים את המלחמה במהירות רבה יותר.

קשורים לארגוני טרור או הואשמו בפשעים בעבר – כל אלה הובילו לכך שבשלושת החודשים הראשונים הגיעו לאימונים רק כ־60 אחוזים ממספר החיילים הצפוי (Lynch III, 2015). למרות הקשיים, אובמה החליט להתמיד בתוכנית מתוך אמונה כי גם אם יידרש זמן רב יותר להגיע למטרה, הובלת הלחימה על ידי הכוחות המקומיים היא הדרך הטובה ביותר לשמור על ההישגים ולייצר יציבות בטווח הארוך. אך כי תוכנית האימונים לא הגיעה ליעדה המקורי עד סופה, עד תחילת 2017 הייתה עלייה ניכרת במספר המאומנים, שלפי הצהרות רשמיות עמד על כ־37 אלף חיילי כוחות הביטחון העיראקיים וחיילי הפשמרגה הכורדית (Baron, 2017).

נוסף על תוכנית האימונים, החל מאפריל 2015 ויחד עם הקואליציה הבינלאומית, ארצות הברית חימשה כוחות כורדיים בעיראק בנשק כבד דוגמת טילים נגד טנקים, רקטות ונגמ"שים. אמצעי הלחימה מומנו כחלק מחבילת הסיוע בשווי 2.6 מיליארד דולר שארצות הברית ומדינות נוספות סיפקו לעיראק משנת 2014 (Robson, 2016).

לאחר שהקונגרס אישר מסגרת תקציבית של 500 מיליון דולר, בינואר 2015 הודיע ממשל אובמה על כוונתו לשלוח יותר מ־400 חיילים כדי לחמש ולאמן מורדים סורים מתונים. מטרת התוכנית הייתה לאמן יותר מ־5,000 מגויסים כבר בשנה הראשונה, לאור הערכות הפנטגון כי יידרשו כ־15 אלף מורדים סורים מאומנים כדי לכבוש מחדש שטחים במזרח סוריה מידי המדינה האסלאמית (Stewart, 2015).

בדומה לתוכנית האימונים בעיראק, התוכנית הסורית נתקלה בשלושה מכשולים בולטים כבר בתחילתה: התפרקותה של קבוצת המורדים Hazm², שנתמכה על ידי ארצות הברית כחודשיים לאחר תחילת התוכנית; הקושי באיתור קבוצות מורדים מתונות מספיק כך שאפשר יהיה לתת בהן אמן; ותהליכי הווידוא והאישור הממושכים שנערכו למועמדים חדשים בדומה לתוכנית בעיראק. בעקבות קשיים אלו הצליחה ארצות הברית לאמן רק 60 מורדים עד חודש יולי 2017. מיעוט המאומנים ביחס לתקציב הגבוה שהוענק לתוכנית הוביל לביקורת מצד הקונגרס כלפי האסטרטגיה האמריקאית בסוריה ולסגירתה של התוכנית בחודש אוקטובר, לאחר שאומנו 150 מורדים.

עם סגירתה של תוכנית האימונים נשענה האסטרטגיה האמריקאית בסוריה על תקיפות אוויריות, מספר מצומצם של כמה עשרות חיילי כוחות מיוחדים וסיוע חשאי ליחידות של הצבא הסורי החופשי (FSA) (Black, 2015). עם התגברות התנופה בלחימה נגד המדינה האסלאמית ברבעון השני של 2016 החזיר הפנטגון את

מנגד, טראמפ לא עסק במיוחד במישור הסמנטי של נושא הכוחות הצבאיים ולא הטיל הגבלות מוצהרות על מספר הכוחות שנשלחו לשטח או על מטרותיהם. בשל כך היה ביכולתו לפעול בחופשיות רבה יותר בקבלת החלטות במישור הצבאי. החלטתו להעניק סמכויות רחבות יותר למשרד ההגנה ולכוחות הלוחמים בשטח הובילה לעלייה במספר החיילים בעיראק ובעיקר בסוריה באופן שאפשר, בצירוף מספר גורמים נוספים, את דחיקתה המוחלטת כמעט של המדינה האסלאמית מהאזור.

תמיכה בכוחות המקומיים

תקופת ברק אובמה

כינון יחסים עם הכוחות המקומיים ותמיכה בהם להובלת המאמצים הצבאיים בשטח היה אחד מן העקרונות המרכזיים שהתווה אובמה כחלק מהאסטרטגיה בסוריה ובעיראק. שיתוף הפעולה עם הצבא העיראקי והכוחות הכורדיים בעיראק ושיתוף הפעולה עם כוחות המורדים המתונים בסוריה היוו, לתפיסתו של אובמה, את התחליף הראוי ביותר למעורבות צבאית ישירה של הצבא האמריקאי. תוכנית "Train and Equip" שפעלה בעיראק ובסוריה כללה מערך אימונים לכוחות המקומיים וכן אספקת ציוד, כלי נשק ומידע מודיעיני. בתקופת כהונתו של אובמה, גם תוכנית האימונים בסוריה וגם זו בעיראק נתקלו בקשיים רציניים.

תוכנית אימונים בעיראק התקיימה בעבר בין השנים 2003 ו־2011, ובמסגרתה אומנו עשרות אלפי חיילי צבא בהשקעה של כ־25 מיליארד דולר. אובמה החליט להקים מחדש את מערך האימונים גם לאחר שאנשי הצבא שאומנו במסגרת אותה התוכנית לא הצליחו לבלום את התקדמות המדינה האסלאמית ואף ברחו משדה הקרב על אף יתרון מספרי ברור, בהותירם מאחור נשק אמריקאי שהגיע לידי המדינה האסלאמית (Kam, 2014). החל מינואר 2015 חיילים אמריקאים (ולאחר מכן גם חיילים ממדינות הקואליציה הבינלאומית) החלו לאמן כוחות כורדיים וחיילים מהצבא העיראקי. מטרת התוכנית הייתה להכשיר כ־5,000 חיילים בכל שישה שבועות ולהגיע לסך של 30 אלף חיילים כורדיים ועיראקים מאומנים בשנה אחת.

בפועל, תוכנית האימונים נתקלה בקשיים רבים: המורל הנמוך בקרב החיילים לאחר התבוסות בפני המדינה האסלאמית; השחיתות והפילוג בתוך שורות הצבא; היעדר המחויבות של צמרת הצבא לשליחת חיילים לאימונים; קושי בגיוס חיילים חדשים; עיסוקם של החיילים הקיימים בקרבות בשטח; והדרישה האמריקאית לבצע תהליך של וידוא ואישור (vetting) לכל החיילים שמגיעים לאימונים במטרה לוודא שאינם

תוכנית האימונים בתצורה חדשה, שהתמקדה באימון של עשרות חיילים נבחרים מכל קבוצת מורדים ולא באימון של קבוצות מורדים שלמות.

תקופת דונלד טראמפ

תוכנית האימונים בעיראק המשיכה לפעול במהלך כהונתו של טראמפ גם לאחר סיום המערכה המרכזית נגד המדינה האסלאמית בסוף 2017. השארתם של 5,000 חיילים אמריקאים להובלת התוכנית נעשתה במטרה לשמר את כשירות החיילים נגד פעילים של המדינה האסלאמית ולסייע לממשל העיראקי במימוש משילות חזקה ואפקטיבית יותר. עוד בחודש מארס 2017 התקיימה פגישה בין טראמפ לראש ממשלת עיראק חידר אל-עבאדי, שבמסגרתה אל-עבאדי הביע את רצונו לקבל מארצות הברית תמיכה ואימונים נוספים לכוחות הביטחון העיראקיים. בעקבות זאת אישר הקונגרס האמריקאי את המשך קיומה של תוכנית האימונים עד ה-31 בדצמבר 2019.

היחסים הטובים ששררו בין עיראק לארצות הברית בתקופת אובמה התערערו בסוף שנת 2018 והמשיכו להיות מתוחים לאורך שנת 2019 ותחילת 2020. זאת מפאת רצונו של הממשל העיראקי בנסיגה מהירה של הכוחות האמריקאיים, לעומת רצונו של טראמפ לשמר ואף להגדיל את הכוח הצבאי במדינה כדי למנוע התבססות איראנית (Shavit & Schwartz, 2017). חיכוכים אלו הובילו לסיומה של תוכנית האימונים בינואר 2020.

אם אובמה התנהל לפי תוכנית מסודרת, אפשר לאפיין את ההתנהלות של טראמפ כפרגמטית ונזילה.

בעוד תוכניות האימון והחימוש בעיראק התנהלו כסדרן בשנים 2017-2018, המצב בסוריה היה הפכפך הרבה יותר. במטרה להאיץ את תחילת המערכה על א־רקה, שנותרה העיר המאוכלסת המרכזית בשליטת המדינה האסלאמית בסוריה, הפנטגון ביקש מהממשל לחמש את הכוחות הכורדיים (Blinken, 2017). בתחילת חודש מאי 2017 נעתר ממשל טראמפ לבקשה זו והכריז על תחילתה של אספקת אמצעי חימוש למיליציות ה-YPG. ההחלטה היוותה שינוי משמעותי מהמדיניות ההססנית של אובמה ומרצונו להימנע מפגיעה ביחסים הדיפלומטיים עם טורקיה.

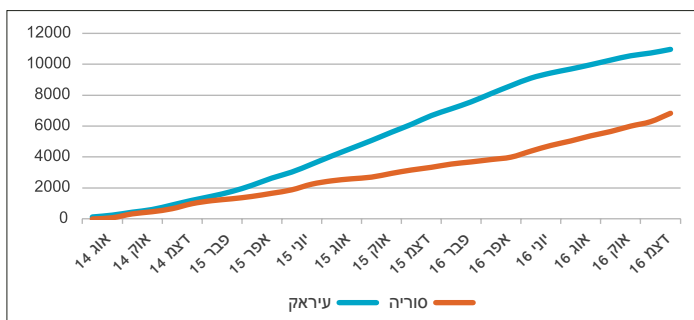
הסיוע החדש לכוחות הכורדיים אומנם סייע בשחרורה של א־רקה בסוף חודש אוקטובר 2017, אך הוא גם הוביל כצפוי לחיכוכים עם הממשל הטורקי.

בחודש נובמבר ולאחר הניצחון במערכה בא־רקה, הצד הטורקי פרסם כי טראמפ הורה לממשלו להפסיק לחמש את הכוחות הכורדיים בסוריה. הממשל האמריקאי לא סתר את ההצהרה הטורקית וטען למוחרת היום כי כחלק מהמעבר לשלב כינון היציבות בסוריה הם עורכים שינויים והתאמות בתמיכה האמריקאית לכוחות בשטח (Fraser & Lederman, 2017). ההחלטה של טראמפ להפסיק לחמש את הכוחות הכורדיים הגיעה בהפתעה לפנטגון ולמחלקת המדינה, שלא יודעו על שינוי המדיניות המהיר (Fraser & Lederman, 2017). הפסקת התמיכה בכוחות הכורדיים נמשכה לתוך שנת 2018 עם ההכרזה של טראמפ על נסיגת אלפיים החיילים האמריקאים מסוריה. בהיעדר תמיכה אמריקאית ובעוד הם מתכוננים לתקיפה מצד הצבא הטורקי באזור הגבול, הכוחות הכורדיים הכריזו כי הם משעים את כלל פעולותיהם נגד המדינה האסלאמית במזרח סוריה (Chulov, 2018). למרות שטראמפ שינה את עמדתו והאט את היציאה האמריקאית מסוריה, הוא לא חזר בו מהתנערותו מהכוחות הכורדיים. בחודש אוקטובר 2019 טענה הממשלה הטורקית כי טראמפ העביר לידיה את ניהול המערכה נגד הפעילים הנותרים של המדינה האסלאמית, וכי היא נמצאת בעיצומן של הכנות לקראת מבצע צבאי בצפון סוריה, באזור שבו שהו כוחות כורדיים רבים. בתגובה להכרזה על המבצע הטורקי הורה טראמפ על נסיגה של כ-150 חיילים מצפון סוריה, כדי להימנע מהאפשרות שיתבקש להתערב בעימות המתעצם בין הכוחות הכורדיים לצבא הטורקי (Barnes & Schmitt, 2019).

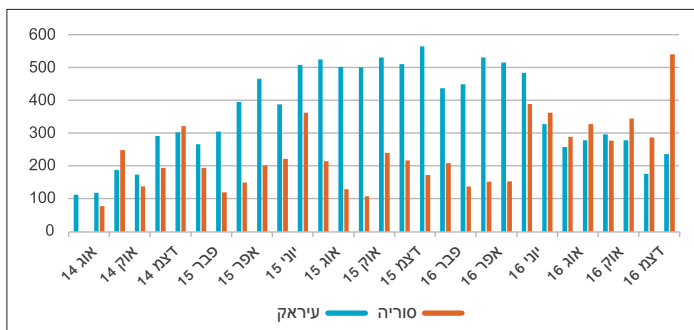
לסיכום, בסוגיית הסיוע לכוחות המקומיים אובמה הוביל על ידי עקרונות ברורים שנקבעו מראש, ואשר אותם פעל ליישם על אף הופעתם של קשיים בשלבי ההטמעה הראשונים. למרות שתוכניות האימונים לא החלו בצורה חלקה הן בעיראק והן בסוריה, האסטרטגיה בממשל אובמה שהתבססה על לחימת by, with, and through מנעה את זניחתן. ההתמדה בישום התוכניות החלה להראות תוצאות בעיקר בעיראק, שבה אומנו כ-37 אלף חיילים שפעלו בשטח בעת שתנופת הלחימה התרחקה מידיה של המדינה האסלאמית. בזירה הסורית, לאור חוסר רצונו של אובמה להיכנס לעימות עם טורקיה, סוגיית החימוש נותרה ללא פתרון ממשי.

אם אובמה התנהל לפי תוכנית מסודרת, אפשר לאפיין את ההתנהלות של טראמפ כפרגמטית ונזילה. תוכניות האימונים בסוריה ובעיראק התייצבו במידה מסוימת בעת שטראמפ נכנס לתפקיד הנשיא, ולכן לא היה שום מניע לשינוי מרחיק לכת בהיבט המסוים הזה של האסטרטגיה האמריקאית. מנגד, טראמפ

תוך שבועיים בלבד, ולסך של 83 מדינות וארגונים שלקחו חלק בקואליציה עד סיום פעילותה בשנת 2020. מדינות ספורות השתתפו באופן פעיל בתקיפות האוויריות ומדינות רבות יותר סייעו באימון הכוחות המקומיים, תרמו אספקה של ציוד ותחמושת וכן העניקו סיוע כלכלי (Erani, 2016 & Barak). כפי שמתואר בתרשימים 1.6 ו-1.7, במהלך כהונתו של אובמה ועד ינואר 2017 הקואליציה הבינלאומית בהובלת ארצות הברית ביצעה 10,741 תקיפות אוויריות בעיראק ו-6,278 תקיפות אוויריות בסוריה (Airwars, 2018).

תרשים 5: עלייה במספר התקיפות האוויריות בסוריה ובעיראק בתקופת אובמה, 2016-2014
מקור: (Airwars, 2018)

תרשים 6: מספר התקיפות האוויריות לפי חודש בתקופת אובמה, 2016-2014
מקור: (Airwars, 2018)

בעוד התקיפות בעיראק ובסוריה בחודשים הראשונים הצליחו להאט, גם אם באופן חלקי, את השתלטותה של המדינה האסלאמית על ערים נוספות בעיראק ובסוריה, האסטרטגיה של הסתמכות בעיקר על תקיפות אוויריות לא הייתה חפה מבעיות. היכולת של כוחות הקואליציה לבצע תקיפות אוויריות מהירות ולאפשר נוכחות קבועה של מטוסי תקיפה מעל שטחי הלחימה הייתה מוגבלת, שכן בהיעדר מרכזי פעילות בסוריה ובעיראק המטוסים נדרשו להמריא משדות תעופה במדינות מרוחקות יותר דוגמת כווית, יוון, ירדן וטורקיה.

שבר את מדיניותו של אובמה בסוריה בהחלטתו לחמש באופן ישיר את המיליציות הכורדיות. לאחר שהמשימה הושלמה והמדינה האסלאמית נדחקה מהעיר החשובה ביותר שהחזיקה, טראמפ ביצע שינוי נוסף במדיניות האמריקאית, הסיר את התמיכה בכוחות הכורדיים ואפשר לטורקים לקדם את האינטרסים שלהם על חשבון בעלת הברית החשובה ביותר של ארצות הברית בלחימה בסוריה.

תקיפות אוויריות והקואליציה הבינלאומית תקופת ברק אובמה

השימוש בתקיפות אוויריות היה מן האמצעים החשובים ביותר באסטרטגיה של אובמה למול המדינה האסלאמית. בתחילת המערכה התבצעו תקיפות אוויריות כדי להאט את התקדמותה של המדינה האסלאמית ולנטרל את האיום שהציבה על אינטרסים אמריקאיים באזור. לאחר הקמת הקואליציה הבינלאומית התקיפות נעשו תכופות יותר ואפשרו לבלום את ההתפשטות של המדינה האסלאמית בשטחי סוריה ועיראק ולפגוע במרכזי פעילות עיקריים.

התקיפות האוויריות הראשונות שביצע חיל האוויר האמריקאי בעיראק החלו בחודש אוגוסט 2014. התקיפות היו מוגבלות בהיקפן ומטרתיהן העיקריות היו הגנה על הקונסוליה האמריקאית בעיר ארביל (Erbil), על קבוצת המיעוט היזידי שהיו במצור בהר סינג'אר (Sinjar) ועל תשתיות אזרחיות חשובות שנכבשו על ידי המדינה האסלאמית, דוגמת סכר מוסול.

כבר בחודשים הראשונים לאחר עליית המדינה האסלאמית פעל אובמה להקמת קואליציה בינלאומית, בין היתר כדי להקל על ארצות הברית את עומס הלחימה ולמנוע את האפשרות שארצות הברית תמצא עצמה בשנית נכנסת כמעט לבדה למעורבות ארוכת טווח במדינה זרה. אובמה האמין בהקמת מסגרת בינלאומית שתזכה לתמיכה וללגיטימציה רחבה ותהיה בעלת סיכויים רבים יותר להצלחה צבאית ומדינית בטווח הארוך. בספטמבר 2014 הצטרפו לקואליציה מספר מדינות מהמזרח התיכון ובכללן מצרים, ירדן, לבנון ומדינות המפרץ, ובאותו החודש ארצות הברית וכוחות הקואליציה החלו בביצוע התקיפות הראשונות בשטח סוריה תוך שהם ממקדים את מאמצייהם בפגיעה בפעילים, במרכזי פיקוד ושליטה, באתרי אחסון ובמרכזים פיננסיים.

לאחר שאובמה הציג את רעיון הקואליציה הבינלאומית מעל בימת האו"ם בסוף חודש ספטמבר, מאמצים דיפלומטיים עוקבים של השליח המיוחד לקואליציה ג'ון אלן (ובכירי ממשל נוספים שביקרו במדינות רבות) הובילו להצטרפותן של יותר מ-40 מדינות

החלטתו של טראמפ לשנות את המדיניות בסוריה ולהוציא בסוף שנת 2018 אלפיים חיילים מהשטח. החלטה זו התבצעה מספר ימים לאחר שהשליח המיוחד לקואליציה ברט מקגורק ושר ההגנה ג'ים מאטיס הציגו לחברות הקואליציה את תוכניתם העתידית בסוריה, במטרה לגייס התחייבויות מחודשות משאר המדינות. ההחלטה יצרה משבר אמון בין הממשל האמריקאי לבין הקואליציה ובין טראמפ לבין מקגורק, שהתפטר במחאה על השינוי במדיניות (Brookings Institute, 2019).

עוד לפני היווצרות המשבר בין ארצות הברית לקואליציה, במהלך המחצית השנייה של 2016 ולאורך עשרת החודשים הראשונים של 2017 העבירה הקואליציה את מוקד התקיפות לסוריה, ובכך סייעה לכוחות המורדים במערכה הממושכת על א־רק. כפי שאפשר לראות בתרשימים 1.8 ו-1.9, מספר התקיפות בסוריה עלה במידה משמעותית בין החודשים מאי ואוקטובר 2017 והגיע לכ-1,400 תקיפות בחודש אוגוסט. דיווחים של ארגונים ואמצעי תקשורת על אזרחים רבים שנפגעו, לצד תקיפות רבות יותר מדי חודש, העידו על כך שטראמפ אימץ מדיניות מתירנית יותר מזו של קודמו בתפקיד באשר לפתיחה באש ולתקיפות מהאוויר (Antebi & Dekel, 2017).

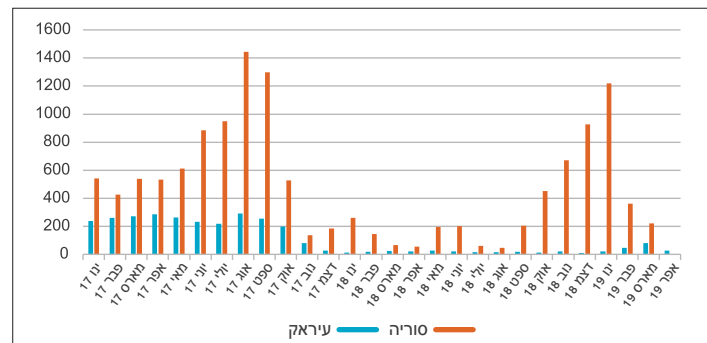
לאחר האטה זמנית בין אוקטובר 2018 לפברואר 2019, מספר תקיפות הקואליציה עלה באופן ניכר בעת שהתנהל קרב על המאחז הגדול האחרון של המדינה האסלאמית בסוריה – דיר א־זור. לאחר הכרזת הכוחות הכורדיים על ניצחון סופי במערכה נגד המדינה האסלאמית, מספר התקיפות בסוריה צנח. לאחר תחילת הנסיגה האמריקאית מסוריה, סנטקום והקואליציה הבינלאומית הפסיקו לדווח באופן פומבי על מספר התקיפות שהתבצעו בסוריה ועיראק. בחודש אפריל 2019, האחרון שבו פורסם מספר התקיפות על ידי סנטקום, דווח כי לא היו כלל תקיפות אוויריות בסוריה ובוצעו 28 תקיפות בלבד בעיראק.

בינואר 2020 ולאור הדעיכה המשמעותית בכוחה של המדינה האסלאמית, הקואליציה הבינלאומית הכריזה כי היא משעה את פעילותה בסוריה ובעיראק, לאחר שביצעה מעל 30 אלף תקיפות בשתי המדינות יחדיו. למרות שאיום המדינה האסלאמית לא הוסר באופן סופי בסוף שנת 2020 והארגון המשיך לפעול במדינות נוספות, המעורבות הזרה בסוריה ובעיראק הסתיימה בעיקרה עם סיום כהונתו של טראמפ כנשיא ארצות הברית. לסיכום, הקואליציה הבינלאומית שהייתה פרי מוחו של אובמה הצליחה לפעול בצורה מאורגנת ושיטתית במשך כשש שנים. בניגוד להיבטים אחרים באסטרטגיה הצבאית של אובמה, נראה כי הקואליציה הבינלאומית

בעיה נוספת הייתה סיכון האזרחים, שכן הלחימה התבצעה ברובה באזורים עירוניים, והיעדר מידע מודיעיני אמין מהקרקע הוביל לקושי באיתור מטרות איכותיות וגרם לפגיעה באזרחים (Levenson, 2021; Philipps et al., 2021). בעיה זו נפתרה חלקית רק לקראת סוף 2016, עם שליחתם של מפעילי ערכת בקרה קרקעית (JTAC – Joint Terminal Attack Controllers) לשטחי הלחימה כדי להכווין במדויק את התקיפות האוויריות. הקשיים בלחימה בשטח עירוני הובילו לכך שעד סוף 2016 תקפו מטוסי הקואליציה תשתיות כלכליות שהוחזקו על ידי המדינה האסלאמית, אך לרוב היה להן תפקיד דואלי והן שימשו גם את צרכיה הבסיסיים של האוכלוסייה המקומית, דוגמת אספקת חשמל, מים ומזון (Dekel, 2014).

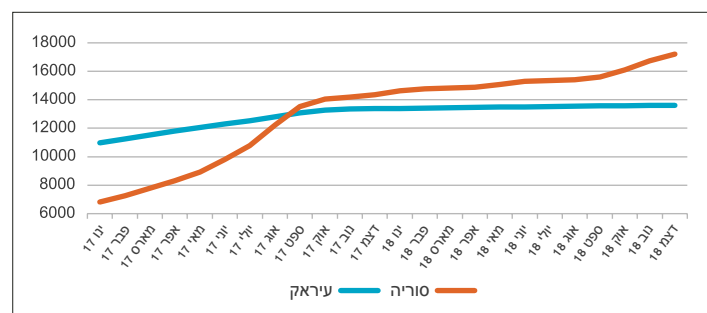
תקופת דונלד טראמפ

בעוד ארצות הברית המשיכה להוביל את פעילות הקואליציה גם בתקופת כהונתו של טראמפ, נראה כי העדפותיו לקבל החלטות לבדו או במעגל מצומצם השפיעו על תפיסת מחויבותה של ארצות הברית לקואליציה ולרעיון שיתוף הפעולה הרב־צדדי בלחימה נגד המדינה האסלאמית. המכשול הבולט ביותר היה

תרשים 7: מספר התקיפות האוויריות בחודש בתקופת טראמפ, 2017-2019

מקור: Airwars (2018); U.S. Department of Defense (n.d.).

תרשים 8: סך התקיפות האוויריות עד סוף דצמבר 2018

מקור: Airwars (2018); U.S. Department of Defense (n.d.).

בניגוד להיבטים אחרים באסטרטגיה הצבאית של אובמה, נראה כי הקואליציה הבינלאומית הייתה יוזמה שאושרה מבחינה רעיונית ומעשית גם על ידי טראמפ.

למטרות שלשמן הם נשלחו ולהשפעה של מרכיבים אלו על הציבור האמריקאי. אף שאובמה שלח כ־5,500 חיילים בטווח זמן של שנתיים בחזרה לסוריה ולעיראק, עדיין היה מדובר במספר מוגבל מאוד ביחס ליכולות האמריקאיות לסיים את הלחימה נגד המדינה האסלאמית במהירות רבה יותר, לאור העליונות הצבאית הברורה שלהם.

גם כאשר המספר היה גבוה, אובמה הדגיש את אי־מעורבות הכוחות בלחימה אקטיבית שאינה מתוחמת בזמן כנדבך מרכזי של הנוכחות הקרקעית. לכן, כל עוד הוא לא הגדיר את החיילים שנשלחו לעיראק ולסוריה כמעורבים אקטיבית בלחימה, הוא יכול היה לשלוח מאות ואלפי יועצים, מאמנים, כוחות מיוחדים וצוותים לוגיסטיים מבלי להפר את הבטחותיו לציבור. לקראת סוף כהונתו ולאחר שזוהו חיילים שפעלו במרכז מוקדי הלחימה בסוריה, אובמה לא היה יכול עוד להכחיש שישנם חיילים על הקרקע בתפקידי לחימה שאינם לצורכי הגנה על אזרחים ומתקנים אמריקאיים, ולמעשה נשמטה הקרקע תחת רגליו בנושא הנוכחות הצבאית הקרקעית. מנגד, הסוגיה של נוכחות צבאית קרקעית לא הייתה חלק מעולם המושגים של טראמפ, ולכן לא היו לה השפעות ממשיות על האסטרטגיה שכוון. אף שטראמפ החליט לא לדווח באופן פומבי על מספר החיילים האמריקאים שנשלחו לסוריה ולעיראק, החלטה זו לא נעשתה כדי לרצות את דעת הקהל אלא במטרה לשמור על רכיב ההפתעה מול המדינה האסלאמית. העובדה שהעניק למפקדי הצבא סמכויות רחבות יותר בקבלת החלטות בנושאים טקטיים, ביניהם מספר הכוחות שנשלחו לשטח, הייתה בבחינת שינוי משמעותי מתקופת כהונתו של אובמה, והדבר אפשר לצבא לשלוח כוחות נוספים ללא צורך להתמודד עם ביקורת ציבורית. אומנם מספר החיילים שנשלחו לא התקרב ל־20 או 30 אלף חיילים כפי שטראמפ הציע בתקופת הבחירות, אך הוא היווה דחיפה חשובה להמשך הקרבות בשטח ועלה במהירות רבה יותר ובקפיצות חדות יותר מאשר בתקופת כהונתו של אובמה.

בסוגיית הסיוע לכוחות המקומיים, ההבדלים בין אובמה לטראמפ הם יותר נקודתיים מאשר מהותיים. טראמפ המשיך לקיים את תוכניות האימונים במתכונתן המקורית, אשר נתמכו בתקופת כהונתו של אובמה גם בסוריה וגם בעיראק.

הייתה יוזמה שאושרה מבחינה רעיונית ומעשית גם על ידי טראמפ. הנשיא לשעבר לא נטה לבקר את קיומה או את פועלה של הקואליציה ואף המשיך לפעול במסגרתה עד התפרקותה בתחילת 2020.

אף כי סך התקיפות האוויריות שבוצעו בתקופת כהונתם של הנשיאים אובמה וטראמפ היה זהה כמעט, המצב על הקרקע הוביל לכך שמרבית התקיפות בעיראק התרחשו בתקופת אובמה ומרבית התקיפות בסוריה התרחשו בתקופת טראמפ. בין אוקטובר 2014 לדצמבר 2016, 63 אחוזים מסך תקיפות הקואליציה בוצעו בעיראק ו־37 אחוזים מהתקיפות בוצעו בסוריה. לאחר שנתו הראשונה של טראמפ בתפקיד, שבה הצבא העיראקי השיג שליטה על מרבית השטחים הכבושים והושג ניצחון במוסול, הקואליציה התמקדה בסוריה. בין ינואר 2017 לאפריל 2019 נצפתה מגמה הפוכה – 68 אחוזים מכלל התקיפות בוצעו בסוריה ו־32 אחוזים בלבד מהתקיפות בוצעו בעיראק.

ניתוח ומסקנות

המעורבות הצבאית בסוריה ובעיראק במסגרת המערכה נגד המדינה האסלאמית נשענה על אסטרטגיה צבאית שהתבססה על שלושה עקרונות מרכזיים: הכנסתם של כוחות קרקעיים; סיוע ואימון הכוחות המקומיים; ותקיפות אוויריות במסגרת הקואליציה הבינלאומית. אלו הוגדרו על ידי אובמה כעקרונות מנחים במהלך כהונתו השנייה בבית הלבן, ועל אף מספר הבדלים עקרונות אלו המשיכו להתקיים גם בתקופתו של טראמפ. חלק מן ההבדלים באסטרטגיה נבעו מהחלטותיו האישיות של טראמפ, דוגמת הכנסת כוחות קרקעיים לשטח וחימוש ישיר של הכוחות הכורדיים, וחלקם נבעו מהמצב בשטח דוגמת מיקוד התקיפות האוויריות והמשך תוכניות האימונים. בסוגיית הנוכחות הצבאית הקרקעית של חיילי ארצות הברית על אדמת סוריה ועיראק, ההבדלים המרכזיים בין טראמפ לאובמה מתמצים בשני היבטים: ההתייחסות לעצם הנוכחות של הכוחות והסמכות להחליט על שינוי מספר החיילים בשטח. בניגוד לאובמה, שהיה הסמכות הראשית באשר למספר החיילים שנשלחו לזירת הלחימה, טראמפ העניק את סמכויות החלטה לפנטגון עם כניסתו לתפקיד. בעוד אובמה התייחס באופן רציף ותכוף לסוגיה ולהשפעותיה על האסטרטגיה הצבאית במערכה נגד המדינה האסלאמית, טראמפ כלל לא ייחס לה חשיבות ולא פעל במסגרת האילוצים המגולמים בה.

ההבדל המהותיים בתפיסת משמעות הסוגיה התבטאו בצורה ברורה בשטח. לאורך תקופת כהונתו אובמה היה מודע מאוד למספר החיילים שנשלחו,

או לבסס תמיכה ארוכת טווח. זאת מכיוון שכעבור חצי שנה הופסק החימוש הישיר של YPG, עם השגת המטרה העיקרית של כיבוש אֶרֶקָה מידי המדינה האסלאמית. הסרת התמיכה מה־YPG החזירה את טראמפ לפעול לפי האסטרטגיה שהתווה אובמה, אך מערכת היחסים עם המורדים הכורדים נפגעה במידה ניכרת באופן שככל הנראה לא הייתה מאפשרת שיתוף פעולה הדוק נוסף, אילו חזרה המדינה האסלאמית לפעול בסוריה. הקמתה של הקואליציה הבינלאומית והתקיפות

האוויריות היו היבט מרכזי נוסף במדיניות הצבאית של אובמה וטראמפ בלחימה נגד המדינה האסלאמית. רעיון הקואליציה הבינלאומית נוצר מתוך ההבנה של אובמה שכניסתה של ארצות הברית לבדה למערכה ממושכת תקשה על קיום לחימה רציף. האידיאולוגיה של המדינה האסלאמית הציבה איום על מדינות מערביות וערביות כאחת והובילה להיענות מהירה של מדינות רבות. הלחימה כחלק מהקואליציה נמשכה באופן רציף ותמכה במאמצי הכוחות בשטח הן בתקופת אובמה והן בתקופת טראמפ עד לסיום המערכה הכוללת בתחילת 2020.

ההבדלים העיקריים בין אובמה לטראמפ הם במיקוד התקיפות וברמת המחויבות לפעול במסגרת רב־צדדית לאורך זמן. ההבדלים במיקוד התקיפות נבעו מהמחצב בשטח. בתקופת אובמה המאמץ המרכזי היה בעיראק ובתקופת טראמפ המאמץ המרכזי הוסט לסוריה. בהשוואה כמותית, אף שטראמפ טען בתקופת הבחירות כי הוא יפציץ בצורה מסיבית את המדינה האסלאמית, בפועל מספר התקיפות שנערכו ב־29 חודשי פעילות הקואליציה בתקופת אובמה בין אוגוסט 2014 לדצמבר 2016 וב־28 חודשי פעילות הקואליציה בתקופת טראמפ בין ינואר 2017 לאפריל 2019 היו זהים כמעט. חריגה הייתה הטלת הפצצה הלא־גרעינית הגדולה ביותר בארסנל הנשק האמריקאי לעבר מאחז של המדינה האסלאמית באפגניסטן, שנועדה להעביר מסר של מחויבות לפעול באמצעים חמורים כנגד איומים מבחוץ (Gilboa, 2017).

יצוין כי במסגרת מחקר זה לא התבצעה השוואה כמותית של מספר החימושים ששוחררו בכל תקיפה או של מספר האזרחים הנפגעים – נתונים שיכלו להעיד בצורה טובה יותר על השוני בעצימות התקיפות בין שני הנשיאים. עם זאת, דיווחים תקשורתיים ודוחות של ארגונים דוגמת Airwars טענו כי מספר האזרחים ההרוגים היה גבוה יותר במידה משמעותית לאורך כהונתו של טראמפ בהשוואה לתקופת כהונתו של אובמה – דבר שעשוי להצביע על מדיניות תקיפות מתירנית יותר בתקופתו של טראמפ לעומת תקופת אובמה.

עם זאת טראמפ ביצע שינוי נקודתי בסוגיית החימוש הישיר והפומבי לכוחות הכורדיים בסוריה, במטרה להאיץ את המערכה על אֶרֶקָה ולהשיג ניצחון נוסף על המדינה האסלאמית, לאחר שזו נדחקה מעיראק.

האסטרטגיה האמריקאית לא הצליחה להשיג במלואם את רצונותיהם ומטרותיהם של שני נשיאיה.

אסטרטגיית הלחימה של אובמה התבססה על העיקרון של הובלה מאחור (Dombrowski & Reich, 2018), בעת שהכוחות המקומיים נמצאו בחזית הלחימה. חוסר יכולתו של הממשל העיראקי לשמור על משילות לאחר הנסיגה ב־2011 ואוזלת ידו בבלימת המדינה האסלאמית לאורך שנת 2014, יחד עם היעדר שותפים חזקים שעמם אפשר לשתף פעולה בסוריה – כל אלה אתגרו את רצונו של אובמה לתת לכוחות המקומיים להוביל את המאמצים הצבאיים בשדה הקרב, אך לא גרמו לנטישת האסטרטגיה.

האסטרטגיה של אובמה הובילה ליצירתן של שתי תוכניות אימונים. הראשונה אימנה בתוך שנתיים כ־25 אלף איש אלף מכוחות הביטחון העיראקיים, 8,500 עובדי מערך האנטי־טרור ו־12 אלף מחיילי הפשמרגה הכורדית (Baron, 2017). השנייה אימנה מספר מצומצם יותר של מורדים סורים ופעלה לסירוגין מינואר 2015. בהמשיכו את דרכו של אובמה שימר טראמפ את מסגרות התמיכה בכוחות המקומיים, לאו דווקא מכיוון שאימץ את האסטרטגיה של אובמה כלשונה אלא מתוך הכרח עקב המחצב בשטח ובהיעדר סיבה ממשית להפסיק את התהליכים שכבר החלו. בעת כניסת טראמפ לתפקידו התייצבו תוכנית האימונים בעיראק ובסוריה ופעלו ברציפות.

השינוי הבולט ביותר של טראמפ באסטרטגיה של אובמה בסוריה נערך חודשים ספורים לאחר כניסתו לתפקיד ועסק בסוגיית החימוש של המורדים הכורדים. במהלך הלחימה נגד המדינה האסלאמית, המיליציה הכורדית YPG (שהובילה את קואליציית ה־SDF) הפכה לאחת השותפות החשובות ביותר של ארצות הברית בלחימה נגד המדינה האסלאמית. בעוד שארצות הברית העניקה תמיכה כלכלית וסיוע צבאי לקואליציית ה־SDF כבר בתקופת כהונתו של אובמה, ההכרה ב־YPG כישות נפרדת, שניתן לתמוך בה באופן ישיר ללא המעטפת של קואליציית ה־SDF, היא זו שהיוותה את השינוי המהותי בתקופת כהונתו של טראמפ.

התמיכה של טראמפ בכורדים התבררה כמהלך אד הוק אסטרטגי ולא כניסיון ליצור יחסים אמיתיים

- Airwars (2018, December 16). *US-led Coalition airstrikes on ISIS in Iraq & Syria, 2014–2018*. <https://bit.ly/3uGV88e>
- Al-hajj, T. (2022, March 15). *The insurgency of ISIS in Syria*. Carnegie Endowment for International Peace. <https://carnegieendowment.org/sada/86643>
- Antebi, L., & Dekel, U. (2017, June 20). *The new United States policy against the Islamic State: Ramifications for asymmetric warfare*. INSS Insight no. 942. <http://www.jstor.org/stable/resrep08847>
- Baker, P., Cooper, H., & Sanger, D. (2015, October 30). Obama sends special operations forces to help fight ISIS in Syria. *The New York Times*. <https://nyti.ms/38Lu2op>
- Baldor, L. (2017, March 9). *Official: Couple hundred US Marines go into Syria*. AP News. <https://bit.ly/3NTSLdK>
- Barnes, J. E., & Schmitt, E. (2019, October 13). Trump orders withdrawal of U.S. troops from Northern Syria. *The New York Times*. <https://nyti.ms/3vB4cwn>
- Baron, K., & Defense One (2017, January 18). *How the U.S. Military sees the Anti-ISIS fight*. The Atlantic. <https://bit.ly/39piilh>
- Black, I. (2015, March 2). US Syria policy in tatters after favoured 'moderate' rebels disband. *The Guardian*. <https://bit.ly/3OQpzKL>
- Blinken, A. (2017, January 31). To defeat ISIS, arm the Syrian Kurds. *The New York Times*. <https://nyti.ms/3w4v4Uy>
- Borger, J. (2018, December 20). Trump shocks allies and advisers with plan to pull US troops out of Syria. *The Guardian*. <https://bit.ly/3ORz2YV>
- Borger, J. & McKernan, B. (2019, October 9). Donald Trump has handed over Isis fight in Syria, Turkey says, as offensive looms. *The Guardian*. <https://bit.ly/3LDH05U>
- Brookings Institute (2019, September 10). *The counter-ISIS coalition: Diplomacy and security in action* [Video]. YouTube. <https://bit.ly/3OQbVho>
- C-Span (2016, April 25). *State Department daily briefing*. <https://bit.ly/38NxxwH2>
- Chmaytelli, M., & Reuters Staff (2018, February 5). *U.S. forces begin reducing numbers in Iraq: Iraqi spokesman*. Reuters. <https://reut.rs/3vz4inU>
- Chulov, M. (2018, December 14). Isis withdraws from last urban stronghold in Syria. *The Guardian*. <https://bit.ly/383K4d3>
- Dekel, U. (2014, October 29). *The United States and the Coalition versus the Islamic State: Too limited an approach*. INSS Insight no. 622. <http://www.jstor.org/stable/resrep08842>
- Dekel, U. (2015, September 30). *Syria: Time to reformulate the rules of the game*. INSS Insight no. 750. <http://www.jstor.org/stable/resrep08746>
- DeYoung, K., & Gearan, A. (2014, June 19). Obama sending up to 300 soldiers to Iraq as advisers, says move is limited. *The Washington Post*. <https://wapo.st/3OR8dUW>
- DMDC (n.d.). *DoD Personnel, Workforce Reports & Publications*. <https://bit.ly/3nURhk5>
- Dombrowski, P., & Reich, S. (2018). Beyond the tweets: President Trump's continuity in military operations. *Strategic Studies Quarterly*, 12(2), 56–81. <http://www.jstor.org/stable/26430816>

לסיכום, אובמה הגיע למערכה עם המדינה האסלאמית כשהוא מחזיק בעקרונות ברורים באשר לשיטת הלחימה ולעומק הלחימה שאליו היה מוכן להגיע. ניסיונותיו להימנע מהכנסת כוחות קרקעיים תוך תמיכה בכוחות מקומיים להובלת הלחימה וסיוע התקפי אווירי שניתן בתוך מסגרת רב־צדדית בינלאומית היוו את עמודי התווך של אסטרטגיית הלחימה שלו. אובמה דבק בעקרונות אלו על חשבון התקדמות מהירה יותר במערכה. כניסתו של טראמפ לבית הלבן ורצונו לסיים את המערכה נגד המדינה האסלאמית במהירות הובילו למספר שינויים באסטרטגיית הלחימה, חלקם נקודתיים וחלקם מהותיים.

טראמפ אומנם נהג לבקר את התנהלותו של אובמה, אך חרף זאת אפשר לומר כי אסטרטגיית הלחימה שלפיה פעל טראמפ הייתה המשך ישיר של המסגרת האסטרטגית שהתווה אובמה עם כניסתו למערכה בשנת 2014. שינויים מרכזיים שנערכו באסטרטגיה דוגמת האצלת סמכויות רחבות יותר לצבא, הגדלת מספר החיילים על הקרקע וחימושם הישיר של הכוחות הכורדיים נועדו לקדם במהירות את מאמצי הלחימה האחרונים, אך הם נעשו על חשבון סיכון חיילים אמריקאים, הרעה ביחסי ארצות הברית עם בעלות בריתה ואף סכסוכים עם חברי ממשלו של טראמפ בתוך הבית הלבן.

במבחן התוצאה, האסטרטגיה האמריקאית פעלה רק באופן חלקי. רמת האיום שהציבה המדינה האסלאמית לאחר סוף 2020 ויכולותיה לכבוש שטחים עירוניים מרכזיים פחתו בצורה משמעותית. עם זאת ונכון למועד כתיבתו של מאמר זה, המדינה האסלאמית עודנה פעילה במספר מדינות במזרח התיכון ובאפריקה, כולל בסוריה ובעיראק, תוך שהיא ממשיכה להוציא לפעול תקיפות מאורגנות, לגייס פעילים חדשים ולשמור על נוכחות רציפה ברשתות החברתיות (Al-hajj, 2022). אם המטרות המוצהרות של אובמה וטראמפ היו הבסת המדינה האסלאמית ותשתיותיה במטרה למנוע כל אפשרות עתידית של חזרתה לפעילות, האסטרטגיה האמריקאית לא הצליחה להשיג במלואם את רצונותיהם ומטרותיהם של שני נשיאים.

הילה אוסובסקי היא בעלת תואר שני מחקרי בתוכנית לדיפלומטיה באוניברסיטת תל אביב. לפני כן שירתה ארבע שנים במחלקה לקשרי חוץ בצה"ל ושנתיים נוספות כאנליסטית בחטיבת המחקר. hilla_osovsky@hotmail.com

מקורות

- Agerholm, H. (2016, December 16). *Five years after Barack Obama withdrew US troops from Iraq, thousands remain*. Independent. <https://bit.ly/3vVhaE1>

- Dreazen, Y. (2017, August 25). *Candidate Trump promised to stay out of foreign wars. President Trump is escalating them*. Vox. <https://bit.ly/3kx6NRB>
- Eran, E., & Barak, A. (2016). The United States vs. the Islamic State. in Y. Schweitzer & O. Einav, (Eds). *The Islamic State: How viable is it?* (pp. 229-237). INSS. <https://bit.ly/3Fh1MGf>
- Fraser, S., & Lederman, J. (2017, November 25). *US cutting off its supply of arms to Kurds fighting in Syria*. AP News. <https://bit.ly/380xawy>
- Galeotti, M. (2016, July 15). *Trump wants America to stop being the world's policeman — and start being its rent-a-cop*. Vox. <https://bit.ly/3sbjlg7>
- Gaouette, N., & Starr, B. (2016, March 12). *Trump is calling for 30,000 troops. Would that defeat ISIS?* CNN News. <https://cnn.it/3LIFIQU>
- Gilboa, E. (2017). *President Trump: Formulating strategy as he goes along*. Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Paper no.451. <http://www.jstor.org/stable/resrep04533>
- Gordon, M., & Schmitt, E. (2017, May 9). *Trump to arm Syrian Kurds, even as Turkey strongly objects*. *The New York Times*. <https://nyti.ms/3KElxf>
- Hennigan, W.J. (2017, March 30). *Trump administration stops disclosing troop deployments in Iraq and Syria*. *Los Angeles Times*. <https://lat.ms/3F9QHGY>
- Kam, E. (2014, October 13). *The Rise of the Islamic State: The strategic surprise*. INSS Insight no. 651. <http://www.jstor.org/stable/resrep08820>
- Levenson, M. (2021, December 18). *What to know about the civilian casualty files*. *The New York Times*. <https://nyti.ms/377VR90>
- Lubold, G. (2014, May 28). *Obama says U.S. will no longer be the world's policeman*. *Foreign Policy*. <https://bit.ly/3LDcqJW>
- Lynch III, T.F. (2015, October 1). *The U.S. military and countering ISIS*. Middle East Institute. <https://bit.ly/3yx1Hv1>
- McLeary, P. (2016, May 26). *First look: Pictures of U.S. commandos on the front lines in Syria*. *Foreign Policy*. <https://bit.ly/3ya7J6h>
- Mohammed, A., Stewart, P., & Zengerle, P. (2015, October 30). *In policy shift, Obama to send U.S. special forces to Syria*. Reuters. <https://reut.rs/3sbl4rd>
- Philipps, D., Schmidt, E., & Mazzetti, M. (2021, December 12). *Civilian deaths mounted as secret unit pounded ISIS*, *The New York Times*. <https://nyti.ms/3kzNdE8>
- Robson, S. (2016, April 13). *Kurdish peshmerga getting heavy weapons for Mosul push*. Stars and Stripes. <https://bit.ly/3LDdXQc>
- Rogin, J. (2016, June 22) *Obama's generals want more U.S. troops in Iraq*. *The Washington Post*. <https://wapo.st/3MIWuPB>
- Shanker, T. (2008, December 3). *Campaign promises on ending the war in Iraq now muted by reality*. *The New York Times*. <https://nyti.ms/3851zts>
- Shavit, E., & Schwartz, J. (2017, July 6). *Iraq on the day after the liberation of Mosul*. INSS Insight no. 949. <http://www.jstor.org/stable/resrep08441>
- Shinkman, P. D. (2020, September 9). *U.S. to withdraw 2,200 troops from Iraq, general says*. US News. <https://bit.ly/37TA865>
- Sloat, A. (2019, October 9). *The U.S. played down Turkey's concerns about Syrian Kurdish forces. That couldn't last*. *The Washington Post*. <https://wapo.st/3MI2JtK>
- Stewart, P. (2015, January 16). *Pentagon to deploy 400 troops to train Syrian rebels*. Reuters. <https://reut.rs/3LGh1ek>
- Stewart, P., & Torbati, Y. (2015, December 2). *U.S. deploying new force to Iraq to boost fight against Islamic State*. Reuters. <https://reut.rs/3LGAVpl>
- The Hill Staff (2016, September 7). *Transcript of Donald Trump's speech on national security in Philadelphia* [Speech transcript]. The Hill. <https://bit.ly/38EVTXb>
- The White House (2014, May 28). *Remarks by the president at the United States Military Academy commencement ceremony* [Press Release]. <https://bit.ly/3kRsY5f>
- Trump, D. [@realDonaldTrump] (2018a, December 20). *Does the USA want to be the Policeman of the Middle East, getting NOTHING but spending precious lives and trillions* [Tweet]. Twitter. <https://bit.ly/3s9lttf>
- Trump, D. [@realDonaldTrump] (2018b, December 31). *If anybody but Donald Trump did what I did in Syria, which was an ISIS loaded mess when I became* [Tweet]. Twitter. <https://bit.ly/3vCaYBN>
- U.S. Department of Defence (n.d.). *Operation inherent resolve targeted operations to defeat ISIS*. <https://dod.defense.gov/OIR/Airstrikes/>
- Yadlin, A. (2015). *The Islamic State challenge: How severe is it?* in Y. Schweitzer & O. Einav, (Eds). *The Islamic State: How viable is it?* (pp. 275-283). INSS. <https://bit.ly/3Fh1MGf>
- Youssef, N. A. (2019, February 5). *Top U.S. commander in Mideast wasn't consulted on Syria pullout*. *The Wall Street Journal*. <https://on.wsj.com/3ydJWCu>
- Zenko, M. (2015, December 3) *What Obama really meant by 'No Boots on the Ground'*. The Atlantic. <https://bit.ly/3w1VQN4>

הערות

- 1 הכוחות הסוריים הדמוקרטיים (SDF) הם קואליציה של מיליציות כורדיות ולוחמים סונים שהוקמו ונתמכו על ידי ארצות הברית בלחימה נגד המדינה האסלאמית בסוריה.
- 2 קבוצת המורדים Hazm הוקמה בעקבות איחוד של 12 פלגי מורדים בסוריה ופעלה מינואר 2014 ועד התפרקותה במאוס 2015. לאורך פעילותה קיימה הקבוצה שיתופי פעולה הדוקים עם צבא סוריה החופשי.

דפוסי הפעלתם של סוכני מודיעין בישראל על ידי חזבאללה

גיל ריזה

חוקר עצמאי

פעילותם של ארגוני הטרור כוללת הפעלת יחידות מודיעין שנועדו בעיקר להשגת מידע רב ערך עבורם על אודות יריביהם, לצורך תכנון התקפות טרור וביסוס מודיעין מסכל, במטרה לצמצם את איסוף המודיעין על הארגון מצד היריב. במחקר המוצג במאמר זה מובא ניתוח, במגבלות התשתית האמפירית, של דפוסי הפעלתם של סוכני מודיעין בישראל על ידי חזבאללה. מטרת המחקר היא לחשוף את שיטות הפעלת הסוכנים של חזבאללה בישראל ולהאיר את מעמדו של המודיעין האנושי (יומינט HUMINT) במאמצי המודיעין של חזבאללה, וזאת בהתבסס על ניתוח תוכן כמותני ואיכותני של 21 פסקי דין כנגד 41 תושבים ישראלים, גברים ונשים, שהואשמו בישראל בריגול לטובת חזבאללה בין השנים 2000-2021. פעילותם של מרבית הסוכנים נחשפה על ידי המודיעין המסכל הישראלי בתוך זמן קצר, והפעלתם לא הסבה נזק משמעותי ממשי לישראל.

מילות מפתח: חזבאללה, מודיעין, מודיעין אנושי, מודיעין מסכל, ריגול, סוכנים, אידיאולוגיה, תגמול, פסיכולוגי-נפשי.

מבוא

ריגול של אזרחים נגד מדינתם מבוסס במידה רבה על ארבעה מניעים מרכזיים: מניע אידיאולוגי, כאשר לסוכן יש התנגדות מוסרית ואידיאולוגית למשטר או למדינה והוא מוכן לרגל נגד מדינתו כמימוש של ההתנגדות; מניע תגמול חומרי, רפואי, סמלי או אחר, שהסוכן מבקש להשיג באמצעות הסכמתו לרגל; מניע של נקמה, כשהסוכן מבקש לנקום במדינתו על פעולה או חוויה שלילית שאותה הוא חווה, וכן מניע פסיכולוגי-נפשי שמבוסס על היבט נפשי באישיות (Lillbacka, 2014; Thompson, 2017).

חזבאללה הצליח לאורך השנים לגייס בישראל סוכני מודיעין שסיפקו לארגון מידע מגוון על ישראל.

חזבאללה הצליח לאורך השנים לגייס בישראל סוכני מודיעין שסיפקו לארגון מידע מגוון על ישראל, אך הנזק שנגרם לישראל לא תמיד היה ברור. היה זה בעיקר נזק פוטנציאלי שעלול להיחשף בעימות המזוין הבא מול חזבאללה. תושבי ישראל שבחרו לעסוק בריגול למען חזבאללה עשו זאת לרוב מתוך מניעים כספיים ואידיאולוגיים (קוליק, 2009). חרף העובדה כי מעת לעת נחשפו בתקשורת הישראלית פרשיות ריגול למען חזבאללה, המחקר על תופעת הסוכנים הישראלים שבחרים לסייע לחזבאללה בתחום המודיעין מצומצם יחסית. ראוי בהחלט להדגיש את המחקר של קוליק (2009), שנחשב לאחד המחקרים המוקדמים בתחום הפעלת סוכנים ישראלים לצורכי מודיעין עבור חזבאללה. מחקר זה מצא בין היתר כי חזבאללה הרחיב את גיוס הסוכנים מעבר לעסקאות סמים בלבד, והראה כי חזבאללה החל להרחיב את איסוף המודיעין בכל תחומי מדינת ישראל ולא רק בגבול הצפון.

ואולם מחקרו של קוליק ישן יחסית ואינו כולל מקרי ריגול רבים שנחשפו לאורך השנים. חסר בו מידע רב על מעשי הריגול, כמו משך פעילותם של הסוכנים, שיטות גיוס חדשות (ברשתות חברתיות באינטרנט) ומאפיינים דמוגרפיים לרבות גיל ותעסוקה של הסוכנים. המחקר של קוליק מתאר בעיקר מספר מקרי ריגול מפורסמים כמו סגן-אלוף בצה"ל שעסק בסחר בסמים ובריגול, רשתות סמים גדולות שפעלו בשיתוף עם חזבאללה וסטודנטים שלמדו בחו"ל ונפגשו שם עם פעילי חזבאללה.

מטרת המחקר הנוכחי היא להציג את שיטות הפעלת הסוכנים של חזבאללה בישראל ולנסות להקיש מהממצאים ומניתוחם מהם מאפייני המודיעין האנושי של חזבאללה, וזאת על בסיס 21 פסקי דין של 41 תושבים ישראלים שעסקו בריגול לטובת חזבאללה, אשר נדונו בבתי המשפט בישראל בין השנים 2000-2021. הממצאים האמפיריים והאיכותניים מאפשרים ללמוד על אופן גיוסם והפעלתם של הסוכנים, על מאפייני הסוכנים, על המניעים לביצוע מעשי הריגול, על משך פעילות הסוכנים (לצד הסבר על תהליכי הסיכול שהשב"כ מבצע כחלק מתפקידו הרשמי – סיכול ריגול בישראל) ועל אופן גיוסם והפעלתם של הסוכנים.

בחלקו הראשון של המאמר אציג את נושא הריגול, המודיעין וארגוני הטרור. בחלק זה מובאות תחילה הגדרות של ריגול ומודיעין ומתוארים המניעים לריגול, חשיבות המודיעין עבור ארגוני טרור, אתגרי המודיעין של ארגוני הטרור וכן תיאור קצר של הפעלת המודיעין של חזבאללה נגד ישראל. לאחר מכן יוצגו המתודולוגיה המחקרית ושיטת המחקר, קריטריונים לבדיקה

מדינות עוסקות במודיעין ומקימות לשם כך ארגוני מודיעין לאומיים, וגם ארגוני טרור פיתחו לאורך השנים יכולות מודיעין ובכלל זה יכולות יומינטיות – מודיעין אנושי. ארגוני טרור, בדומה למדינות, בונים באזורים שהם נוכחים ופועלים בהם יכולות מודיעיניות למטרות ביטחון פנים, יכולות סיכוליות כנגד פעילות ארגוני מודיעין יריבים ומודיעין לצרכים אופרטיביים, טקטיים ואסטרטגיים – להפעלת טרור לסוגיו (Gentry, 2016). בהפעלת המודיעין על ידי ארגוני טרור ניכרות חולשות רבות – בעיקר מול המדינה היריבה – כדוגמת מחסור במשאבים, יעילות גבוהה של המודיעין המסכל של המדינה (Tsichritzis, 2015) ובעיות הנובעות מאופיים של ארגוני טרור ומהתרבות הארגונית שלהם, כשלעיתים חלק מהארגונים אינם מאפשרים חופש ביטוי ומחשבה ומקשים על ניתוח איכותי של תוצרי המודיעין (Bitton, 2019). עם זאת, ארגוני טרור הצליחו במרוצת השנים לפתח יכולות מודיעין מגוונות שכללו הפעלת סוכנים, תצפיות ומעקבים, אשר הובילו להתקפות טרור מוצלחות (Riedel, 2011).

משנות ה-90 ואילך מפעיל ארגון חזבאללה יחידות מודיעין הכוללות מודיעין מסכל ומודיעין למטרת ביצוע פעולות צבאיות בתוך לבנון ומחוצה לה (Wege, 2016). יחידות המודיעין של חזבאללה חולקו לא פעם לתחומי פעילות שונים, כמו יחידה 910 שעוסקת במבצעים ובמודיעין במדינות זרות; יחידה 1800 העוסקת במבצעים ובאיסוף מודיעין במדינות השכנות לישראל; ויחידה 133 שנועדה לבצע פיגועים ולאסוף מודיעין בשטח מדינת ישראל (בוחבוט, 2016; Wege, 2016).

כספי יכול להיות מבוסס על חוב כספי שאליו נקלע הסוכן, או קושי לכלכל את עצמו ואת משפחתו. ארגוני מודיעין בעולם משקיעים סכומי כסף, שווה כסף וטובות הנאה כדי לשכנע סוכנים לפעול למענם ולספק להם מידע (Lillbacka, 2017). נקמנות היא מניע נוסף שמהווה בסיס להפעלת סוכנים. לעיתים אנשים פועלים נגד מדינתם או נגד הארגון שבו הם חברים מתוך תחושת נקמה והתמרמרות על תהליך שאותו הם חוו מצד המדינה או הארגון (Thompson, 2014).

המניע הרביעי הוא פסיכולוגי-נפשי. הכוונה היא לאופי ולמבנה האישיות של האדם (Thompson, 2014). למשל אדם עשוי להיות מודאג מבעיות אישיות, או שיש לו צורך לרצות ולעזור לאחרים, בעיות אגו, הפרעות אישיות, התנהגויות אנטי-חברתיות, בעיות פסיכופתיות, מוגבלות נפשית, נרקיסיזם, חוסר בגרות וצורך חזק בסיפוקים. לעיתים מניעים אישיים עמוקים מבוססי רגש דוחפים את האדם לעסוק בריגול נגד המדינה והחברה שאלה הוא שייך (Lillbacka, 2017). גישה נוספת מציינת כי לעיתים המניע לריגול אינו מבוסס בהכרח על גורם אחד כי אם על גורמים משולבים כמו מניע אידיאולוגי ותגמול, מניע פסיכולוגי בשילוב נקמה או שילובים אחרים (Thompson, 2014).

המניע האידיאולוגי מוגדר לא פעם כמניע החזק ביותר שמשפיע על אדם לרגל, משום שמדובר במניע המבוסס על תחושת חובה מוסרית כאשר אדם חש צורך אמיתי לעסוק בריגול ולאורך זמן. המניע הכספי, על אף היותו נפוץ למדי (Lillbacka, 2017), נחשב לא פעם למניע פחות יציב ולעיתים קצר טווח, משום שלעיתים הסוכן סבור כי היקף הנזק הפוטנציאלי של הריגול והחשש להיתפס עולים על היתרונות מן התשלום שהוא מקבל. כמו כן, מפעיליו של הסוכן לא תמיד יסכימו להיענות לדרישות הכספיות שלו, ובשל כך עלול להתעורר משבר בהפעלת הסוכן (Lillbacka, 2017; Thompson, 2014).

באופן דומה, מניע הנקמנות גם הוא קצר טווח, משום שהסוכן עשוי לסיים את פעולת הריגול שלו כאשר יסיק כי הוא הגשים את שאיפת הנקם שלו. המניע הפסיכולוגי-נפשי נחשב למניע מורכב בהפעלת הסוכן ולעיתים גם לא יציב לאורך זמן, משום שהמניע אינו בהכרח מידי אלא עלול להתגבש ולהציף את הסוכן לאורך זמן, הוא עלול לנבוע מבעיה נקודתית שעשויה לחלוף לאחר תקופה לא מוגדרת, ולעיתים מדובר על בעיה נפשית-פסיכולוגית ממושכת (Lillbacka, 2017). המניעים שמעודדים אנשים לרגל אחר מדינתם או אחר גורמים אחרים משמשים סוכנויות מודיעין מדינתיות ושאין מדינתיות בעת גיוס סוכנים לשורותיהם.

ואוכלוסיית המחקר. בהמשך יוצג פרק הממצאים של המחקר האמפירי-איכותני שהתגבשו מניתוח מקרי המבחן (41 נאשמים). אחתום את המאמר בסיכום ובמסקנות עיקריות.

ריגול, מודיעין וארגוני טרור הגדרות

ההגדרה של ריגול לפי החוק הישראלי, היא: "א) מי שמסר ידיעה והתכוון לפגוע בביטחון המדינה [...] (ב) מי שהשיג, אסף, הכין, רשם או החזיק ידיעה והתכוון לפגוע בביטחון המדינה [...]" (חוק העונשין תשל"ז-1977, סעיף 112). כלומר ריגול הוא מעשה של איסוף מידע בפועל והעברתו לגורם אחר שאינו מורשה, והוא נועד לפגוע בביטחון המדינה.

הגדרה של מסירת ידיעה לאויב היא: "מי שביועדן מסר ידיעה לאויב או בשבילו [...] היתה הידיעה עלולה להיות לתועלת האויב [...] התכוון בכך לפגוע בביטחון המדינה [...] גרם ברשלנות שתימסר לאויב או בשבילו ידיעה העלולה להיות לתועלתו [...] (חוק העונשין תשל"ז-1977, סעיף 111). כלומר מסירת ידיעה לאויב, בניגוד לריגול, אינה משלבת בהכרח רק כוונה לפגוע במדינה, והמעשה יכול להתבצע גם מתוך רשלנות. מתוך פרשנות זו אפשר להבין גם את ההגדרה של מודיעין, שהיא המידע עצמו שמושג באמצעות פעולת ריגול.

המניעים לריגול

המניעים לריגול כנגד המדינה או הארגון שאלהם הפרט משויך מבוססים לרוב על ארבעה יסודות מרכזיים: אידיאולוגיה, תגמול, נקמה ויסוד פסיכולוגי-נפשי (Thompson, 2014). אף כי מניעים אלו לרוב זוהו מבחינה היסטורית עם מקרי ריגול נגד מדינות, ישנן דעות המדגישות כי המניעים של סוכנים לפעול לטובת האינטרסים של ארגוני טרור ולספק להם מודיעין על המדינה או על הארגון שבו הם פועלים מבוססים גם הם על מניעים דומים, אך בדגש על מניעים אידיאולוגיים וכספיים (שב"כ, 2014; Harber, 2009). המניע האידיאולוגי לריגול נחשב לאחד המניעים החזקים, משום שמדובר על תפיסות ואמונות של הסוכן שהוא עושה את המעשה הנכון למען מטרה נכונה, שבה הוא מאמין ורוצה לקדמה. הסוכן האידיאולוגי, גם אם מדובר בבגידה במדינת הלאום שלו, עדיין רואה במשימת הריגול חובה מוסרית שעליו לבצע (Thompson, 2014). מניע שני הוא התגמול, שיכול להיות כספי, שווה ערך כסף וטובות הנאה. המניע של תגמול מבוסס על תפיסה שלפיה נסיבות חייו של הסוכן מחייבות אותו או הרגילו אותו להשיג את התגמול הנדרש. למשל מניע

הפעלת מודיעין על ידי ארגוני טרור – דפוסי הפעלה ואתגרים

בראייתה של המדינה הפעלת מודיעין נועדה בעיקרה לממש ארבעה יעדים מרכזיים: ביטחון פנים להגנה על המדינה מפני אלימות וחתרנות; פעולות אסטרטגיות או טקטיות גלויות, חשאיות וסמויות; קבלת החלטות ועיצוב מדיניות; סיכול פעולות מודיעין זר. בדומה לכך, ארגונים לא-מדינתיים כמו מוסדות לא-ממשלתיים, ארגוני מסחר וארגוני טרור מפעילים גם הם מודיעין לצורך מימוש היעדים הללו (Gentry, 2016).

באמצעות המודיעין האנושי והשימוש בטכנולוגיות, ארגוני טרור השיגו לא פעם הצלחות גדולות מול מדינות יריבות ואף גרמו נזק לארגוני מודיעין בעלי מוניטין גבוה.

ארגונים לא-מדינתיים הם ארגונים שאינם ממלכתיים או ממשלתיים, למרות שלפעמים הם נוצרים על ידי מדינות. ארגונים לא-מדינתיים יכולים להיות בעלי אופי מגוון כמו ארגונים חברתיים, ארגוני סביבה ואפילו ארגונים צבאיים לוחמניים כדוגמת ארגוני טרור. ארגונים לא-מדינתיים מפעילים יכולות מודיעין במטרה לממש את ארבעת יעדי המודיעין כפי שהמדינה מנסה להגשים. ואולם כאשר מתמקדים בארגון טרור, הגישה הנפוצה היא כי ארגונים אלו מפעילים יכולות מודיעין בעיקר לצורך תכנון פעולות התקפיות ולטובת מודיעין מסכל, שנועד להגן על הארגון מפני חדירה של יריבים (Gentry, 2016). ארגוני טרור מפעילים מודיעין באופן מאורגן ומחושב בדומה למודיעין המופעל על ידי מדינות. שיטות האיסוף כוללות בין היתר השגת מידע באמצעים טכנולוגיים ובעזרת אנשים. מודיעין טכנולוגי כולל בין השאר מודיעין אותות (SIGINT – Signals Intelligence) המבוסס על יירוט תשדורות אלקטרוניות כמו שיחות טלפון ותקשורת מחשבים; מודיעין חזותי (Visual Intelligence – VISINT) המבוסס על תמונות לוויין או כלי טיס ותצלומים אחרים; ומודיעין ממקורות גלויים (OSINT – Open Source Intelligence), שמבוסס בחלקו על טכנולוגיות כמו אינטרנט ומאגרי מידע ממוחשבים שחשופים לציבור הרחב, וכן על שימוש בכלים שאינם טכנולוגיים כמו ספרים, מפות, עיתונות ועוד. לצד המודיעין הטכנולוגי קיים מודיעין אנושי (Human Intelligence – HUMINT) שבו אתמקד במאמר זה. מודיעין אנושי מבוסס על איסוף מודיעין המופק מעדויות ופרשנויות של אנשים, או מאנשים שמביאים בעצמם את המידע בצורה גולמית כמו מסמכים. מודיעין זה עשוי לעיתים להיות פחות אמין אך הוא יכול לספק תובנות

על עובדות, אירועים ותהליכים שמודיעין אותות ומודיעין חזותי אינם מצליחים להסביר (Gentry, 2016).

באמצעות המודיעין האנושי והשימוש בטכנולוגיות, ארגוני טרור השיגו לא פעם הצלחות גדולות מול מדינות יריבות ואף גרמו נזק לארגוני מודיעין בעלי מוניטין גבוה. כך למשל ארגון אל-קאעדה הצליח בשנת 2009 להפעיל סוכן כפול כנגד ה-CIA האמריקאי. הסוכן הצליח לרגל אחר ה-CIA שפעל באפגניסטן, לזהות סוכנים של הארגון, לחדור למבנים מאובטחים של ה-CIA באפגניסטן וגם להרוג קציני מודיעין אמריקאים. דוגמה נוספת לאיכות המודיעין של ארגוני טרור מובאת בניתוח הפיגוע שהתרחש בעיר מומבאי בהודו בשנת 2008. הפיגוע שבוצע על ידי עשרה מחבלים מארגון לשקר-א-טייבה גרם למאות הרוגים ופצועים ולמצור על עיר בת 14 מיליון תושבים. לקראת הפיגוע נאסף מודיעין רב שכלל את בחינת סדרי האבטחה בגבול הימי בין הודו לפקיסטן, סדרי אבטחה במבני היעד לפיגוע, מעקב אחר אישים וזיהוי מטרות פוטנציאליות לקראת הפיגוע. תהליך איסוף המודיעין נמשך חודשים רבים, ורק בסופו התגבשה התשתית המבצעית המתאימה לביצוע הפיגוע (Riedel, 2011).

חרף ההצלחות והדמיון בשיטות איסוף המודיעין של מדינות ושל ארגוני טרור, עדיין יש פערים מהותיים בין מודיעין של מדינה לזה של ארגון טרור. כך למשל, מגבלות משפטיות, פוליטיות ולאומיות שחלות על מדינות בהפעלת מודיעין אינן חלות על ארגוני טרור (למשל סוגיית הזכות לפרטיות או החלטה מדינית לא לרגל אחר מדינה כלשהי). ארגוני טרור אינם רואים עצמם מוגבלים בנושאים הללו ומבחינתם הם חופשיים לרגל אחר כל יעד שלדעתם הוא ראוי למעקב (Harber, 2009).

ארגוני טרור אינם נהנים מאותם משאבים אנושיים, טכנולוגיים ותקציביים שיש למדינות. אלו יכולות להשקיע משאבים עצומים לצורך גיוס אנשי מודיעין איכותיים, לבצע הכשרת סוכנים ואנשי מודיעין ברמה גבוהה, לעסוק בפיתוח טכנולוגיות ובהקמת תשתיות לאיסוף וניתוח מודיעין. ארגוני טרור לעומת זאת יתקשו לגייס הון כספי רב שיאפשר להם לפתח תשתיות ריגול ומודיעין גדולות המשתוות לאמצעים העומדים לרשותן של מדינות. גם ארגוני טרור גדולים וכאלה שהוכיחו בעבר יכולות מבצעיות מרשימות, כמו חזבאללה ואל-קאעדה, התאפיינו תמיד במשאבים דלים יחסית בהשוואה ליחידות המודיעין של מדינות, והם התקשו לפתח יכולות ריגול ומודיעין מורכבות עם כוח אדם איכותי וציוד משוכלל (Harber, 2009).

אלא שלמרות הפערים, ארגוני טרור מצליחים בכל זאת לבסס לעצמם תשתיות מודיעין איכותיות למדי.

דפוס הפעולה של חזבאללה מבוסס על שבע שיטות מרכזיות: איסוף מודיעין לצורכי פעולה; מודיעין מסכל לצמצום חשיפת הארגון בפני יריבים; פעילות דיפלומטית, חינוכית ועסקית לצורך הסתרת פעילות הטרור של הארגון; חדירה לתוך קבוצות מתנגדות לארגון; תכנון לוגיסטי להתקפות עתידיות; גיוס פעילים; והתנקשות ביריבים ובמתנגדי הארגון (Levitt, 2020; Pop & Silber, 2021).

חזבאללה מפתח בהתמדה את יכולות המודיעין שלו. אלו כוללות בין היתר יכולות טכנולוגיות לרבות סייבר, כלי תעופה לאיסוף מודיעין, האזנות, יירוטי תקשורת ועוד, וכן יכולות מודיעין אנושי של גיוס סוכנים בשטחה של ישראל (מיכאל ודוסטרי, 2018; קוליק, 2009). חזבאללה החל לפתח יכולות מודיעין סדורות בעיקר במהלך שנות ה-90, לאחר סיום מלחמת האזרחים בלבנון בשנת 1989 (הסכם טאיי). תחילה הקים הארגון מספר יחידות מודיעין כמו יחידת מודיעין מסכל; יחידת ביטחון ומודיעין צבאי לרשתות מבצעיות בלבנון; ויחידת ביטחון ומודיעין במדינות זרות כדוגמת יחידה 910, שעוסקת במבצעים במדינות זרות לרבות גיוס סוכני מודיעין, איסוף מודיעין לפני מבצע וביצוע פעולות מבצעיות (Wege, 2016). לאורך השנים, ככל שהתפתחו היכולות המבצעיות של חזבאללה התרחבו היחידות המבצעיות שעוסקות בין השאר גם במודיעין. תחילה הייתה זו יחידה 1800 שעוסקת בפעילות מבצעית ובמודיעין במדינות השכנות לישראל (לרבות בקרב הפלסטינים) משנות ה-90 ואילך. מתוך יחידה זו הוקמה בראשית שנות ה-2000 יחידה 133, שנועדה לבצע פיגועים בישראל ולאסוף מודיעין לקראת מבצעים (בוחבוט, 2016). יחידות מודיעין אלו עסקו גם באיסוף מודיעין הן באמצעות יכולות טכנולוגיות והן באמצעות יכולות אנושיות. בחינת פעילות המודיעין של חזבאללה מתארת כי הארגון מפעיל מודיעין בעיקר לצורכי הכנה לפעולות וגם כמודיעין מסכל למניעה של חדירת היריב לארגון (Shapir, 2017).

ראוי להדגיש כי למרות שחלק מהיחידות של חזבאללה כוללות שילוב של מודיעין ופעולות מבצעיות, הארגון נוהג להפריד בין תחומי מקצוע שונים ואינו ממנהל בהכרח להטיל על לוחמיו מספר תפקידים במקביל, אלא מקפיד להציב את האנשים המתאימים ביחידה המתאימה עבורם וחזבאללה. ניהול זה מזכיר במידה רבה פרקטיקה צבאית שלפיה המערכת מחולקת לארגונים שונים ולבעלי תפקידים שונים. כמו כן, חזבאללה נוטה להשקיע מאמצים גדולים בהכשרות מקצועיות של לוחמים ביחידות מבצעיות כמו הכשרה בהרכבת מטענים ותפעול אמצעי לחימה, ורק פעילים בעלי פוטנציאל מבטיח משתלבים במהירות ביחידות

הם יכולים לגייס סוכנים איכותיים באמצעות שימוש במניעים אידיאולוגיים ובמניעי נקמה. זהות דתית משותפת בין הארגון לבין מתגייסים פוטנציאליים, יסודות אידיאולוגיים משותפים ותחושת שנאה משותפת כלפי האויבים יכולים להיות קרקע טובה לגיוס הון אנושי לארגוני טרור שמתקשים בגיוס סוכנים על בסיס תגמולים (Tsichritzis, 2015). ארגוני טרור מתמודדים עם בעיות טכנולוגיות כמו עלויות גבוהות של מוצרי מעקב טכנולוגיים או מורכבות הפעלתם בעזרת חלופות טכנולוגיות זמינות וזולות יחסית. שוק האינטרנט מציע שירותי סייבר מגוונים ולעיתים זולים; כלים טכנולוגיים זמינים כיום ברשת האינטרנט וניתן לרכוש אותם בקלות ובזול. יתר על כן, ארגוני טרור יכולים לעסוק בהונאות סייבר לרבות גניבת כסף ויירוט כרטיסי אשראי – מהלך שיכול להרחיב עבורם את ההון הפיננסי (סיבובי ועמיתיו, 2013). ברם, גם יכולות הסייבר של ארגון טרור מחייבות הון אנושי איכותי, ולכן ארגון טרור תמיד יהיה חייב לגייס גם אנשים בעלי השכלה גבוהה ומיומנויות מתקדמות, ובשל כך מגבלת המשאבים הייתה ועודנה בעיה יסודית מבחינתו.

אתגר נוסף שניצב בפני ארגוני טרור בבואם לאסוף ולהפיק מודיעין נוגע לתרבות הארגונית. ארגוני טרור מבוססים לרוב על מנהיגות אוטוריטרית המגבילה את העמדות המנוגדות למנהיג ומחייבת את חברי הארגון לפעול בהתאם לשיקול דעתו ולעמדותיו של המנהיג. מדובר במגבלה חשובה משום שניתוח המודיעין מחייב חופש מחשבה וחופש ביטוי המאפשרים להטיל ספק בתוצרי המודיעין, לעורר רעיונות חדשים ולנתח תוצרים והתנהגויות של היריב באופן חופשי ומגוון. לכן החלטות שמתקבלות על בסיס ניתוח מודיעיני שגוי עלולות להיות הרות גורל לשלמותו של הארגון (Bitton, 2019).

גם בעיית שיתוף הפעולה המודיעיני עם ארגונים אחרים נחשבת לאתגר עבור ארגוני הטרור. בעוד שמדינות נוטות לשתף פעולה בנושא מודיעין עם בעלות בריתן ובכך הן מרחיבות את המידע המודיעיני שברשותן, ארגוני טרור נוטים להגביל את שיתופי הפעולה עם ארגוני טרור אחרים ועם שחקנים אחרים בשל מאפייני המידור והחשש מפני חדירה לארגון ויריבות בין ארגונים (Gentry, 2016). עם זאת, ארגוני טרור לעיתים נוטים לשתף פעולה אלה עם אלה על בסיס עוינות משותפת נגד יריב, וזה בתורו יכול לסייע גם בשיתוף פעולה מודיעיני (Tsichritzis, 2015).

הפעלת מודיעין של חזבאללה נגד ישראל

המודוס אופרנדי, דפוס הפעולה של חזבאללה מראה כי איסוף מודיעין הוא גורם חשוב בפעילותו של הארגון.

גיוס סוכני ריגול בישראל למען חזבאללה מזהה בעיקר עם האוכלוסייה הערבית בישראל, לרבות חבר הכנסת לשעבר עזמי בשארה, שליפי החשד מסר מידע מודיעיני מגוון לחזבאללה במהלך מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006, וכן קצין צה"ל ממוצא בדואי בדרגת סגן אלוף שהעביר מידע מודיעיני לחזבאללה בראשית שנות ה-2000 ותושבים מן השורה באזורים שונים בישראל (קוליק, 2009). עם זאת, לא מדובר רק בסוכנים מקבוצות מיעוט ערביות או בדואיות אלא גם בסוכנים יהודים שהעבירו מידע מודיעיני לחזבאללה במסגרת עסקת סמים שביצעו עם הארגון (ראו להלן: פ 36/03 – מדינת ישראל נ' סעד בן ג'מיל קהמוז).

המידע שהעבירו הסוכנים בישראל לחזבאללה הוא מגוון, לרבות מיקומן של תשתיות אזרחיות וצבאיות חיוניות, סדרי כוחות, נקודות גבול ומידע על אמצעי לחימה של צה"ל. נוסף על כך חזבאללה אף ביקש לאסוף מידע חברתי, לרבות יריבויות פוליטיות, מערכות שלטון, מאבקים חברתיים, מגמות חברתיות ועוד, כדי לזהות נקודות חוזק וחולשה של החברה הישראלית, נקודות תורפה צבאיות ומטרות עתידיות, ואפילו כדי להבין את הלך הרוח בארץ (זיתון ועמיתיו, 2021; קוליק, 2009). הסוכנים הישראלים גויסו לשירות חזבאללה על בסיס מניעים שונים, לרבות מניעים אידיאולוגיים וכלכליים (קוליק, 2009).

הנזק שנגרם בעקבות הפעלת הסוכנים בישראל אינו נזק ישיר בלבד. יש עדויות על כך שחזבאללה הפעיל סוכנים לצורכי פיגועים, אך אלו נתפסו לפני הפיגוע או נפצעו במהלך ההכנות לפיגוע. סוכנים העבירו מידע מודיעיני מגוון לחזבאללה, לרבות מידע צבאי ואזרחי, אשר עלול לשמש בעתיד לצורך התקפות. למשל, מידע המועבר לחזבאללה על מקומות נפילת טילים בישראל יכול לשמש את הארגון בתיקון טיווח הטילים – מהלך שעלול להגדיל בעימות הבא עם חזבאללה את מספר הנפגעים ואת היקף הפגיעה בתשתיות בישראל, ובכך לפגוע בחוסנה של ישראל (קוליק, 2009).

חרף העובדה כי ארגוני טרור שפועלים נגד ישראל הצליחו לאורך השנים לגייס סוכנים שונים, אין כמעט מחקרים בתחום גיוס והפעלת סוכנים ישראלים לאיסוף מודיעין עבור ארגוני טרור, ולכן עשויות להיות שתי סיבות: הראשונה העניין הראשוני והבולט הוא בארגוני מודיעין הפועלים בחסות מדינות ובמסגרתן; הסיבה השנייה היא העניין המאוחר של מדינות במודיעין על ארגוני טרור בעקבות המלחמה העולמית נגד הטרור (שעליה הכריזה ארצות הברית בעקבות פיגועי ה-11 בספטמבר) והמעורבות הגוברת והמשותפת של מדינות במאבק בטרור. לכן החלה בשלב מאוחר יחסית מגמת תנופה

אלו. מנגד תחום המודיעין מופקד לא פעם בידי מגויסים חדשים שטרם הוכיחו את עצמם או בידי פעילים שאינם מיועדים לתפקידי לחימה (Levitt, 2020; Pop & Silber, 2021).

בתחום איסוף המודיעין הטכנולוגי נהנה הארגון השיעי משיתוף פעולה טכנולוגי עם איראן, מהלך שמאפשר לו לשפר את יכולות הסייבר ההתקפי ואיסוף המודיעין (סא"ל ח' ועמיתיו, 2021; סיבוי וקרונפלד, 2015). זמינותם של רחפנים בשוק החופשי מבחינת מחיר, דגמים ותפעולם הפשוט הפכה אותם לכלי מודיעיני זמין ונוח עבור ארגוני טרור, לרבות חזבאללה. לרחפנים אלה יכולת התקפית ויכולת איסוף מודיעין באמצעות מצלמות פשוטות (מבקר המדינה, 2021). חזבאללה עוסק גם באיסוף מידע גלוי הן מהאינטרנט וממאגרי מידע אלקטרוניים והן מחוברות מידע שונות וספרים הזמינים בשוק החופשי (קוליק, 2009). חזבאללה גם הציב מגדלי תצפית סמוך לאזור הגבול עם ישראל (חרף החלטת מועצת הביטחון 1701 משנת 2006 לאחר סיום מלחמת לבנון השנייה, האוסרת על הצבת כוחות צבאיים בדרום לבנון למעט צבא לבנון) ומפעיל אותם באמתלות מגוחכות כדוגמת מגדלי תצפית לשמירה על הטבע, שבהם הוא מציב משקיפים בחזות אזרחית (אתר צה"ל, 2018).

המידע שהעבירו הסוכנים בישראל לחזבאללה הוא מגוון, לרבות מיקומן של תשתיות אזרחיות וצבאיות חיוניות, סדרי כוחות, נקודות גבול ומידע על אמצעי לחימה של צה"ל.

לצד השיטות האמורות, חזבאללה עוסק גם בהפעלת סוכני מודיעין בתוך מדינת היעד. הארגון הצליח לגייס ולהפעיל סוכנים רבים בישראל ובמדינות אחרות בעולם. המודוס אופרנדי של חזבאללה בהפעלת סוכנים מבוסס לעיתים קרובות על שימוש באזרחים מקומיים שאינם לבנונים. מכיוון שמקור פעילותו של חזבאללה הוא בלבנון, אזרחים לבנונים במדינות זרות עלולים במקרים שונים לעורר חשדנות טבעית מצד יחידות המודיעין המסכל של המדינה הזרה. לכן חזבאללה נוטה במקרים רבים להסתמך דווקא על אוכלוסיות מקומיות שאינן לבנוניות לצורך פעולות ריגול ופעולות מבצעיות אחרות. תושבים אלו מספקים כיסוי מצוין עבור הארגון, משום שמדובר באזרחים מקומיים שמכירים את הלכי הרוח במדינה ונהנים מחופש תנועה בתוך מדינתם וכן ביציאה ממנה ובחזרה (שב"כ, 2014; Levitt, 2020; Pop & Silber, 2021).

לאויב' המופיעות בחוק העונשין תשל"ז-1977, שלפיו הואשמו הסוכנים בישראל.

השימוש בפסקי הדין בלבד נובע מהפירוט הנרחב של כתב האישום המתואר בפסק הדין, טענות הצדדים והחלטת השופט, שמתארים בהרחבה פרטים חיוניים למחקר לרבות גיל הנאשמים, תקופת הפעילות, סוגי האשמות, מניעים וכדומה. המחקר יוצא מנקודת הנחה כי לא כל מקרי הפעלת סוכני המודיעין של חזבאללה בישראל מפורסמים במאגרי המידע המשפטיים החשופים לציבור. בחלק מהמקרים ידוע כי הוטל צו איסור פרסום על כתבי אישום, אך כן פורסמו דיווחים בתקשורת על האירוע, ובמקרים אחרים הנאשמים נמצאו במעצר מנהלי וטרם הוגש נגדם כתב אישום. לפיכך הנחת המוצא של המחקר היא כי כל נתון שיתקבל על היקף הפעלתם של סוכני המודיעין של חזבאללה בישראל אינו משקף את המספר המדויק של המקרים הידועים בפועל.

המחקר מתמקד רק בפסקי דין שניתנו בשנים 2000 עד 2021. טווח זה מבוסס על ההנחה שישראל נסוגה מלבנון בשנת 2000, ולכן חזבאללה נדרש לשנות את דפוסי הפעלת הסוכנים שלו נגד ישראל ולהפעיל מתוך גבולות ישראל ולא מתוך רצועת הביטחון שבה שהה צה"ל עד נסיגתו מלבנון. מבחינת אוכלוסיית המחקר המיקוד היה רק בסוכנים ישראלים – תושבים או אזרחים ישראלים המתגוררים באופן קבוע או לסירוגין בישראל ואשר ריגולו למען חזבאללה (אך ייתכן שעסקו גם בפעולות נוספות כמו הברחת סמים ונשק וביצוע פיגועים).

כדי למקד את המחקר בוצעה קריאה ראשונית של פסקי הדין במטרה לזהות מספר קריטריונים שחזרו על עצמם בכתבי האישום. הקריטריונים לבדיקה היו: המניעים לריגול, ההאשמות בריגול כפי שמופיעות בפסקי הדין, מאפיינים דמוגרפיים (מגדר, גיל, מקצוע ומגורים), משך הריגול, אופן המפגש עם המפעיל, שיטות ואמצעי ריגול ומידת הנזק שנגרם לישראל. קריאה מקדימה של פסקי הדין חושפת כי אין פירוט מלא של המידע הדמוגרפי של הסוכנים או של התגמולים שחלקם קיבלו, ולכן המידע הדמוגרפי וסוגי המניעים אומנם נבחנו במחקר, אך המידע לגביהם לא בהכרח מלא. מתוך הסינונים הללו שהוצגו מעלה זוהו כ-21 פסקי דין מתאימים שכללו כ-41 נאשמים.

בפרסום מחקרים על אודות פעילותם של ארגוני טרור ויחידות המודיעין שלהם (Strachan-Morris, 2019). בהקשר הישראלי, ככל הידוע המחקר של קוליק (2009) הוא היחיד בתחום שהתמקד בהפעלת סוכנים ישראלים לצורכי מודיעין עבור חזבאללה. הוא נחשב למחקר ייחודי שבו מתוארים מספר מקרים של סוכנים ישראלים שפעלו בשירות המודיעין של חזבאללה. ממצאים בולטים וחשובים במחקר של קוליק חשפו כי חזבאללה הרחיב את ניסיונות איסוף המודיעין בישראל ולא רק במסגרת עסקאות סמים; הארגון הרחיב וגיוון את יעדי המודיעין שלו מעבר לגבול הצפוני של ישראל וכעת הוא אוסף מודיעין נרחב על ישראל, על פריסת כוחות צבאיים בכל מרחב המדינה ועוסק בזיהוי מטרות אסטרטגיות. נתון זה רומז כי במלחמה עתידית חזבאללה ינסה לירות טילים לעבר מטרות מרוחקות ואסטרטגיות. כמו כן חזבאללה הגביר את ההתעניינות בחברה הישראלית כדי להבין את נקודות החוזק והחולשה שלה ולנצל אותן בעימות הבא.

אף על פי כן המחקר של קוליק, חרף חשיבותו וייחודיותו, נחשב ישן יחסית ואין בו מידע רב כמו משך פעולות הריגול, מאפיינים דמוגרפיים של הסוכנים, בחינה מעמיקה של השפעות הנזק שגרם לישראל ועוד, שמהם אפשר לפתח תובנות רבות בנוגע לדפוסי הפעלתם של סוכנים ישראלים על ידי חזבאללה. לצד זה חשוב לציין כי מעת לעת מתפרסמים דיווחים בתקשורת על חשיפת סוכנים בישראל שפעלו לטובת חזבאללה. עם זאת, דיווחים חשובים אלו אינם מתארים מגמות ותמורות לאורך זמן כי אם סקירה ממוקדת של אירוע. המחקר הנוכחי מבקש לבחון באופן מקיף ועדכני יותר את דפוסי הפעלתם של סוכנים ישראלים על ידי חזבאללה.

מתודולוגיה

המחקר מתבסס על חקר תוכן כמותני ואיכותני של פסקי דין שהתמקדו בהעמדה לדין של סוכנים ישראלים שחזבאללה הפעיל בישראל. רשימת פסקי הדין מופיעה בנספח א' להלן. חלק מפסקי הדין כוללים יותר מנאשם אחד, אך במחקר נבחן כל סוכן באופן פרטני. לצורך בחינת פסקי הדין המתאימים בוצע שימוש במאגר מידע משפטי (פדאור). חיפוש וזיהוי של פסקי הדין המתאימים בוצע באמצעות סינון לפי שילוב המילים 'חזבאללה' ו'לבנון' וכן במילים 'ריגול' ו'מסירת ידיעה'

ממצאים

לוח 1. שנת גיוס הסוכנים

הנתונים מציגים את שנת גיוס הסוכנים אך לא את שנת חשיפתם. חלק מהסוכנים פעלו במשותף והוגשו נגדם כתבי אישום משותפים. ניתוח פסקי הדין הגלויים מעלה כי בשנים 2000-2021 הפעיל חזבאללה כ־41 סוכנים ישראלים שהעבירו מידע מודיעיני לארגון, וכי חזבאללה פעל לצורך גיוס והפעלת סוכנים לאורך זמן ובאופן רציף. שנה שאינה מופיעה בלוח היא שנה שבה לא זוהה גיוס של סוכן ישראלי, אך אין בכך כדי להעיד שבשנה זו או אחרת לא גויסו והופעלו סוכני חזבאללה בישראל.

שנת גיוס הסוכנים	מספר הסוכנים
2000	5
2001	10
2002	4
2003	3
2005	1
2006	3
2007	2
2008	1
2009	1
2010	7
2012	1
2015	1
2018	1
2019	1

לוח 2. יוזמת הגיוס ושיטות הגיוס

הנתונים על אודות היקף גיוס הסוכנים מעלים שאלות מפתח – מי יזם את הגיוס, כיצד בכלל גויסו הסוכנים והיכן התרחש הגיוס. הנתונים מראים כי יוזמת הגיוס הראשונית, כלומר מי יזם את הפנייה הראשונה לצורך גיוס, בוצעה ברובה על ידי הסוכנים הישראלים. מתוך 21 כתבי אישום, כ־10 כתבי אישום הצביעו על כך שהנאשמים היו אלו שיצרו את הקשר הראשוני עם חזבאללה והציעו את שירותיהם לארגון. הגיוס לחזבאללה התבצע בצורות מגוונות. מתוך עשר יוזמות הגיוס מצד הנאשמים, מחציתן נקשרו עם סחר בסמים. הנאשמים יצרו קשר עם גורמים עבריינים בישראל (שהכירו סוחרים סמים בלבנון) או עם סוחרים סמים לבנונים במטרה להבריח סמים לישראל, ומתוך פעילות זו התפתח גם הקשר עם חזבאללה.

יוזמת הגיוס לחזבאללה	שכיחות
מצד הנאשמים (הסוכנים בישראל)	10
מצד חזבאללה	7
לא ידוע	4

כאשר חזבאללה היה הגורם היוזם בגיוס הסוכנים, לפחות חמישה מקרים התרחשו כאשר הסוכן הישראלי הפוטנציאלי שהיה בחו"ל למטרות לימודים, פעילות חינוכית-חברתית, עלייה לרגל למכה או חופשה משפחתית, ובמהלך השהות במדינה זרה חזבאללה יצר איתו קשר. רק במקרה אחד חזבאללה פנה באופן יזום לנאשמים ברשת חברתית, לאחר שהארגון זיהה מגויס פוטנציאלי לאור התבטאויותיו ברשת. מתוך כל יוזמות הגיוס נמצא כי רק בשלושה מקרים בוצע גיוס באמצעות האינטרנט (פעם אחת ביוזמת חזבאללה ופעמיים ביוזמת הסוכנים). השימוש באינטרנט כלל את הרשתות החברתיות כמו פייסבוק וטוויטר שבהן נוהלו קבוצות המשרתות את האינטרסים של חזבאללה, או אפילו באתר החדשות אלמנאר, המזוהה עם חזבאללה. במקרה של רשת ריגול, שלרוב זוהתה במסגרת עסקאות סמים, תהליך הגיוס לחזבאללה כלל תחילה מפגש של ראש רשת הריגול (לעיתים עם שותף נוסף) עם פעילי חזבאללה, ולאחר מכן הרשת גדלה בשיטת "חבר מביא חבר" מצד הסוכנים בישראל. גיוס שותפים דרך "חבר מביא חבר" בוצע גם על ידי חזבאללה, ולפחות בשלוש מקרים חזבאללה ניסה לעודד את הסוכן לפעול לגיוס חברים נוספים לארגון ואף עודד את הסוכן להעביר לידי חזבאללה פרטים של מגויסים פוטנציאליים. בין שהגיוס בוצע באמצעות האינטרנט, כחלק מסחר בסמים, או כחלק משהייה בחו"ל, בסופו של דבר במרבית המקרים נוצר קשר ישיר פנים מול פנים בין הסוכן לבין המפעיל מחזבאללה (במקרה של רשת ריגול, רק נציג אחד או שניים מרשת הריגול נפגשו עם המפעילים מחזבאללה). במהלך המפגשים הללו הובהר למגויסים כי האדם שעומד מולם פועל בשירות חזבאללה.

לוח 3. מקומות המפגש של הסוכנים עם אנשי חזבאללה

הפעלת הסוכנים והמפגש הפיזי בין הסוכן לבין מפעילו התבצעו ברובם לאורך הגבול בין ישראל ללבנון. ברם, אפשר לזהות כי גיוס והפעלה של סוכנים התבצע פעמים רבות גם בחו"ל, במדינות ערביות ואירופיות. המפגש התכוף בין הסוכנים למפעילים על קו הגבול עשוי לרמוז על מעבר ישיר ואפשרי בין ישראל ללבנון. הנגישות של הסוכנים למדינות ערביות שאינן בקשרים רשמיים עם ישראל בוצעה באמצעות צד שלישי – מצרים, ירדן או מדינה אחרת, שאליהן הסוכנים יכלו לנוע בחופשיות וחלק מהם אף ביקרו במספר מדינות עם מפעיליהם. חלק מהמפגשים התרחשו במסגרות אקראיות, למשל כחלק מלימודים בחו"ל, משלחות חינוכיות בחו"ל או עלייה לרגל למכה בערב הסעודית, ובמקרים אחרים הסוכנים

מצד שני, אין להפחית במידת המיומנות והאיכות של סוכני חזבאללה, המאופיינים בטווח גילים רחב ובמיומנויות מקצועיות מגוונות. בין הסוכנים היו גם סוכנים איכותיים ומקצועיים בעלי מיומנויות שאותן רכשו בצה"ל או באימונים זרים בחו"ל, ואילו סוכנים אחרים לא בהכרח גילו הבנה בתחום הריגול ולא הבינו לעומק את משמעות פעילות הריגול שביצעו. דפוסי הפעולה של חזבאללה בהפעלת סוכנים ישראלים מאפשרים לארגון כיסוי נוח של סוכנים בישראל והפעלת סוכנים מקבוצות אוכלוסייה שונות, אלא שלעיתים חוסר המקצועיות של הסוכנים מוביל לטעויות הגורמות לחשיפתם, ובעיקר כשמדובר בעליונות ברורה של המודיעין המסכל הישראלי – השב"כ (בוחבוט, 2015).

לוח 5. מידע דמוגרפי

לא בכל פסקי הדין הוצג מידע דמוגרפי על הנאשמים. על פי המידע הזמין הרוב המכריע של הסוכנים היו גברים ממוצא ערבי, אך חזבאללה לא היסס להשתמש גם בנשים כסוכנות מודיעין בישראל. ארבע נשים גויסו בשנים 2001, 2002, 2015 ו-2019. ייחודן של הנשים הוא ששלוש מהן היו רווקות בשנות ה-20 לחייהן כאשר נחשפו, ועוד אישה אחת (ממוצא יהודי) הייתה בזוגיות עם אחד הנאשמים. לעומת זאת בין הגברים נמצאו רווקים או נשואים עם ילדים וטווח הגילים היה מגוון, בין 20 ל-50. מרבית הנאשמים בריגול הגיעו מאזור הצפון או הגליל, אך זוהו גם מספר מקרים מאזור ירושלים והמרכז. חלק מהנאשמים היו בעלי תפקידים ציבוריים כדוגמת חבר כנסת, אנשי צבא ועובדים במוסדות לאומיים כמו הספרייה הלאומית ומוסדות רפואה. המאפיין המקצועי/תעסוקתי הצביע על כך שהסוכנים נהנו מגיוון תעסוקתי/מקצועי בחייהם הפרטיים.

מידע דמוגרפי	נתונים
מוצא	ערבים – 39; יהודים – 2 (גבר ואישה)
מגדר	גברים – 37; נשים – 4
גיל	50-20
מקצועות/עיסוקים	מגזר ציבורי: חמישה אנשי צבא, לרבות קצין צה"ל בדרגת סגן-אלוף, חיילי קבע וגששים. רופא, חבר כנסת, הספרייה הלאומית, מזכיר בית ספר ומורה במכללה. מגזר פרטי: סטודנטים (רפואה, סיעוד ומשפטים), שכירים בקיבוצים, עובד מוסר, עובדת במעון לאוטיסטים, עובד קונדיטוריה ועובדים בעבודות מזדמנות.
מגורים	רוב הסוכנים מגיעים מאזור הצפון – הכפר ע'ר על גבול ישראל-לבנון, הגליל, אך גם מאזור ירושלים והמרכז. שני הסוכנים היהודים התגוררו בקריית שמונה.

עשו את המאמץ לטוס לחו"ל כדי לפגוש את מפעיליהם. בכל המפגשים בין הסוכנים הישראלים לאנשי חזבאללה לא זוהה מקרה שבו המפגש התרחש בשטח ישראל.

מספר הסוכנים	מקום המפגש
19	נקודות גבול מול לבנון
6	לא ידוע
6	לבנון דרך הכפר ע'ר
3	לבנון
2	דנמרק
2	ירדן
2	טורקיה
1	גרמניה
1	מרוקו
1	סוריה
1	ערב הסעודית
1	פולין

לוח 4. משך פעילות הסוכנים עד לחשיפתם (בשנים)

הרוב המכריע של הסוכנים פעלו במשך מספר חודשים עד שנה תמימה עד ליום חשיפתם. סוכנים אחרים פעלו באופן רציף ולסירוגין לאורך מספר שנים. סוכן אחד שפעל קרוב לשש שנים היה למעשה סטודנט לרפואה בגרמניה, ששהה בישראל ובגרמניה. המפגש עם הסוכנים בחו"ל, המרחק מהארץ והביקורים השונים בישראל הקשו על סוכנויות המודיעין בישראל לזהות בהקדם את פעילותם. ואולם מרבית הסוכנים זוהו בתוך מספר חודשים, ואחדים אף זוהו עוד בטרם הספיקו למלא את דרישות מפעיליהם.

מספר הסוכנים	משך פעילות הסוכנים (בשנים)
24	עד שנה
5	שנה
6	שנתיים
0	שלוש
3	ארבע
2	חמש
1	שש

העובדה שמרבית הסוכנים בישראל נחשפו בתוך זמן קצר מעלה שאלה יסודית בדבר איכות המודיעין המסכל של ישראל ואיכות הסוכנים שחזבאללה הפעיל. המחקר אומנם אינו עוסק בשאלת המודיעין המסכל של ישראל, אך מחקרים שונים שהוצגו בסקירת הספרות הדגישו את פערי הכוחות והמשאבים שעומדים לרשות המדינה ומאפשרים לה לבסס תשתיות מודיעין מסכל ברמה גבוהה נגד אויביה, ואילו שחקנים לא-מדינתיים סובלים מבעיית משאבים ומתקשים לגייס ולהכשיר סוכנים באופן מיטבי (Harber, 2009; Tsichritzis, 2015).

לוח 6. המניעים לריגול

נתוני המניעים לריגול זוהו לפי החלטת השופטים בפסקי הדין לאחר שהוצגו בפניהם האישומים, תסקיר שירות המבחן ועמדות ההגנה. מרבית הסוכנים פעלו ממניע כספי, שהיה מניע מרכזי או מניע משולב. עם זאת, המניע הכספי זוהה בעיקר אצל הגברים (למעט המקרה של הסוכנת ממוצא יהודי), כאשר חלקם עשו זאת מתוך מצוקה כלכלית ואחרים מתוך רצון להגדיל את ההכנסה הכספית שלהם. ראוי לציין כי מרבית פסקי הדין לא תיארו במפורש את היקף התגמול הכספי שניתן לסוכני חזבאללה בישראל, אלא רק האשמה כי הריגול בוצע על רקע כספי. כן ניתן להדגיש כי כאשר הריגול היה כחלק מעסקת סמים, התגמול שניתן לסוכן נאמד בעשרות אלפי שקלים כחלק מהעסקה.

מרבית הסוכנים פעלו ממניע כספי, שהיה מניע מרכזי או מניע משולב. עם זאת, המניע הכספי זוהה בעיקר אצל הגברים, כאשר חלקם עשו זאת מתוך מצוקה כלכלית ואחרים מתוך רצון להגדיל את ההכנסה הכספית שלהם.

הנתונים השונים שכן זוהו בדבר היקף התגמולים הכספיים מראים כי היקפה של עסקת סמים אחת נאמד לרוב בין 4,000 ל-10,000 דולר בקירוב (ת"פ 36/03, מ 3/02; ב"ש 001009/04). לעיתים סוכנים ביצעו מספר עסקאות סמים לטובת חזבאללה, ובכך סכום הכסף שהתקבל נאמד בעשרות אלפי דולרים במצטבר. ידוע כי במקרה אחד בשנת 2003, שבו הופעלה רשת ריגול של שלושה סוכנים שעסקו הן בסחר בסמים והן בריגול, היקף ההון המצטבר נאמד ב-80 אלף ש"ח בקירוב – הסכום הגבוה ביותר שזוהה בכל פסקי הדין (ב"ש 001009/04). לעומת זאת, במקרים ספורים שבהם כן היה תגמול כספי שלא במסגרת עסקת סמים וכן פורסם היקף התגמול, אזי התגמול נאמד לרוב בכמה מאות דולרים.

למשל בארבעה פסקי דין אפשר לזהות תשלום בין 300 ל-650 דולר (תפ"ח 652/09; תפ"ח 2551-10-12; ת"פ 45296-11-12; בש"פ 8177/20), ובמקרים אחרים דובר על הוצאות טיסה או רכישת ציוד (מחשב, טלפון וכדומה) (תפ"ח 43935-05-10; ת"פ 45296-11-12). רק במקרה אחד זוהה מתן תגמול גבוה ללא ביצוע עסקת סמים. סכום זה נאמד ב-11 אלף אירו לאורך שש שנות הפעילות של הסוכן (תפ"ח 1625-08-08).

לאחר המניע הכספי אפשר לזהות כי גם מניע אידיאולוגי היה שכיח, בין שהיה מניע מרכזי או משולב. שתיים מהנשים ביצעו את פעולות הריגול על בסיס מניע פסיכולוגי-נפשי כמניע מרכזי או משולב, ואישה שלישית טענה כי המניע היה פסיכולוגי-נפשי מתוך רצון לרצות אחרים, אך השופט התקשה לקבוע את נכונות הטענה ולכן היא הוגדרה בקטגוריה "לא ידוע". נמצאו גם גברים שביצעו את הריגול מתוך מניע פסיכולוגי מרכזי או משולב.

מספר הסוכנים	המניע לריגול
24	כספי
6	אידיאולוגי
4	פסיכולוגי-נפשי
4	לא ידוע
3	כספי/אידיאולוגי

לוח 7. ציטוטים מהמשפט המצביעים על המניעים לריגול

מספר דוגמאות לציטוטים בפסקי הדין המציגים את קביעתו של השופט ותסקיר שירות המבחן באשר למניע של הנאשמים. בחינת המניעים על ידי השופט ותסקיר שירות המבחן מלמדת כי במהלך המשפט היה רצון ממשי של מדינת ישראל להבין את המניעים שעודדו את התושבים הישראלים לפעול למען חזבאללה.

הנאשם/ת	המניע	קביעת השופט/תסקיר שירות המבחן לגבי המניע
עומר אל-הייב, קצין בדרגת סא"ל ותושב בית זרזיר. פעילות בשנת 2002. נפגש עם פעילי חזבאללה בנקודות בגבול מול לבנון.	כספי	האישום: סחר בסמים, העברת מידע לחזבאללה לרבות חשיפת תנועות אלוף פיקוד צפון, פריסת עמדות טנקים, מידע על כלי טיס ועמדות תצפית וצבא באזור הגבול. קביעת השופט: "קשר זה נשא אופי טלפוני אך גם אופי של חליפת מכתבים, אשר הוצמדו לסמים או לכסף לפי העניין [...] לנוכח אופיו של הנאשם, ולאור העובדה, שביצע את מעשיו בעיקר להשגת בצע כספי, נותר ספק ממשי בשאלה, אם אכן הוכח לפנינו, כי הנאשם היה ער, בעת ביצוע מעשיו, כי הללו עלולים לגרום לפגיעה בביטחון המדינה" (מ 3/02).
דורית אדרי (מוצא יהודי) תושבת קריית שמונה. בת זוגו של סעד בן ג'מיל קהמוז, ראש רשת הריגול. פעלה בשנים 2001-2003. לא ידוע אם נפגשה עם מפעילים מחזבאללה, אך ידוע כי נפגשה עם סוכנים ישראלים אחרים שפעלו למען חזבאללה בישראל.	כספי	האישום: סחר בסמים, רכישת משקפות וציוד לראיית לילה עבור חזבאללה, צילום בסיסים צבאיים, צילום קריית שמונה, צילום אזור גוש חלב והר מירון, אזור מצפה מרגליות, צוק מנרה ומספרי כבישים כפי שהם מופיעים בשולי הדרכים באזור מרגליות והצפון, מרכזי קניות. קביעת השופט: "כתב האישום המקורי שהוגש נגד דורית, ייחס לה עבירות בטחוניות, וכן עבירות על פי פק' הסמים המסוכנים [...] במסגרת הסדר הטיעון, נמחקו כל הסעיפים הבטחוניים, והסתפקו בתקופת מעצרה". נותרו הסעיפים בגין סיוע לסחר בסמים (ת"פ 36/03).
צ'רלי פרץ (מוצא יהודי) תושב קריית שמונה. פעל בשנים 2003-2001 כחלק מרשת הריגול של סעד בן ג'מיל קהמוז. לא ידוע אם נפגש עם מפעילים מחזבאללה, אך ידוע כי נפגש עם סוכנים אחרים שפעלו למען חזבאללה בישראל.	כספי	האישום: סחר בסמים, העברת מידע לחזבאללה לרבות ספרות גלויה ובה נתונים סטטיסטיים על ישראל, וסחר באמצעי לחימה. קביעת השופט: "על פי כתב האישום המתוקן הודה פרץ כי הוא סחר בסם מסוכן מסוג חשיש במשקל כולל של 80 ק"ג בלבד". בכתב האישום נמחקו העבירות הביטחוניות של העברת מידע (ת"פ 36/03).
עסאם משארה תושב ירושלים. פעל בשנת 2012. נפגש עם מפעילים מחזבאללה בלבנון.	אידיאולוגי	האישום: טרם הספיק לקבל משימות עד תפיסתו, אך בעת שהותו בלבנון הצביע במפה על אתרים שונים בעיר ירושלים. קביעת השופט: "ברור ממעשי הנאשם, מחתירתו העקבית ליצירת מגע עם אנשי החזבאללה בבירות, ומנכונותו להיפגש איתם ולקבל מהם הנחיות, כספים ואמצעי לביצוע פעילות לאחר שובו ארצה, כי הוא גילה אהדה אישית לארגון החזבאללה ולמטרותיו ואהדה זו היא שעמדה בבסיס מעשיו" (ת"פ 12-11-45296).
מנאר ג'בארין תושבת אום אל-פחם. סטודנטית, פעלה בשנים 2003-2007. נפגשה עם מפעיל מחזבאללה בירדן.	פסיכולוגי-נפשי	אישום: גיוס לחזבאללה ואיסוף מידע בישראל. קביעת השופט: "כן חזרו הסנגורים בטיעוניהם באשר למצבה הנפשי של הנאשמת בעת ביצוע המעשים המיוחסים לה והמשבר הנפשי בו היתה נתונה באותה תקופה, לגירסתם. ניתן ללמוד מטיעוני באי כח הנאשמת כי על רקע המשבר הנפשי הנתען לעיל ובהיותה מנותקת מסביבתה התומכת, קרי, משפחתה, בארץ זרה, התקשתה להתמודד עם מה שהגדירו כמצבים רגשיים קונפליקטואליים, דבר אשר נוצל על-ידי סוכנת החזבאללה" (פ"ח 4041/07).
סלים בן סעיד עבד אל-ראזק ומאג'ד בן אדם סרחאן, שניהם תושבי אבו סנאן. פעלו בשנת 2000. נפגשו עם מפעילים מחזבאללה בנקודות גבול שונות מול לבנון.	כספי/אידיאולוגי	אישום: מידע על פריסת כוחות צה"ל בצפון ותנועת חיילים. קביעת השופט: "לא התעלמנו גם מהעובדה כי נאשם 1 פעל ממניעים לאומניים גרידא, ואילו נאשם 2, רצה לשלב בפעילותו גם סחר בסמים. מכל מקום, הנסיבות האישיות של הנאשמים, מתגמדות נוכח חומרת העבירות כאן" (ת"פ 408/00).
יאסמין גאבר תושבת העיר העתיקה בירושלים, עבדה בספרייה הלאומית. פעלה בשנים 2015-2019. נפגשה עם מפעילים בלבנון ובטורקיה.	לא ידוע – דיונים בנוגע לנאשמת ממשיכים להתנהל בערכאות שונות	האישום: גיוס לחזבאללה, סיוע בגיוס סוכנים. קביעת השופט: "לא מצאתי כי יש בטענות המשיבה לעניין המניעים שהובילו אותה לביצוע המעשים, ואשר לבטח יתבררו כדבעי במסגרת ההליך העיקרי, כדי להפחית מן המסוכנות הגבוהה הנשקפת ממנה כאמור" (בש"פ 8177/20).

לוח 8. האישומים והשפעת הנזק על ישראל

רשימת האישומים מגלה כי בראש ובראשונה חזבאללה ביקש לאסוף מידע צבאי על ישראל. מידע זה חולק לשני תחומים מרכזיים – מידע כללי על צה"ל לרבות פריסת כוחות צה"ל, כלים, מיקום בסיסים ועוד, וכן מידע ממוקד על צה"ל בצפון. כמו כן אפשר לזהות כי פעילות המודיעין של חזבאללה כללה גם שילוב של סחר בסמים

ובנשק, כלומר מידע מודיעיני הועבר גם במסגרת של עסקאות סמים ונשק. כמו כן, חזבאללה ביקש לזהות סוגיות אזרחיות כמו הלך רוח בישראל, סוגיות חברתיות ופוליטיות. הארגון ביקש לבסס גם מידע מודיעיני על בסיס מידע אזרחי גלוי לרבות ספרים, מפות אזרחיות וכתבות עיתונות.

מספר האישומים	האישומים
27	העברת מידע מודיעיני על כוחות צה"ל בכלל, לרבות מידע על מתקנים צבאיים רגישים בישראל, מתקני מודיעין, תוכניות פלישה של צה"ל ללבנון, בסיסים של יחידות מובחרות, מנחתים בארץ, מידע על כלי תעופה ועוד.
22	איסוף מידע מדויק על פריסת כוחות צה"ל בצפון ותנועת חיילים. איסוף מידע על הכפר ע'ג'ר ועל נקודות תורפה בגבול הצפון, שמות בסיסים וחטיבות ומיקומן של תצפיות ומצלמות בגבול.
17	סחר בסמים (בלדורות/תיווך בין חזבאללה לבין מפיצים בישראל), נשק והעברת מידע מודיעיני כללי על ישראל.
10	העברת מידע אזרחי גלוי לרבות מידע על תשתיות אזרחיות, משרדי ממשלה, מרכזי קניות, בתי חולים, וכן מסמכים אזרחיים – אטלס, מפות, ספרים, כתבות מהעיתונות ועוד.
3	העברת מידע על אנשים, לרבות סוכנים פוטנציאליים נוספים, משתפי פעולה עם ישראל בכפר ע'ג'ר ופעילות של אישים ישראלים מסוימים.
3	סירוב לביצוע משימות: נמצאו שלושה מקרים שבהם הנאשמים סירבו לבצע מספר פעולות שחזבאללה דרש. במקרה אחד הנאשמת סירבה להעביר חפצים וציוד לסוכנים אחרים של חזבאללה בישראל, אך כן שיתפה פעולה בנושאי מודיעין אחרים (פח 4041/07); במקרה שני, סוכן אחד מתוך רשת של שלושה חברים סירב לבצע עבירות ביטחוניות (העברת מידע) מתוך מודעות להשלכות הביטחוניות הפוטנציאליות, והתרכז רק בהעברת סמים, בעוד שני השותפים הנוספים הסכימו לבצע עבירות ביטחון ועבירות סמים (בש 001009/04). במקרה שלישי סוכנת סירבה תחילה להמשיך להיפגש עם מפעילה באיסטנבול, טורקיה, מחשש להיתפס, וזאת לאחר שכבר נפגשה עימו פעם אחת בעיר (בש"פ 8177/20).
1	פעולות מבצעיות, תכנון הנחת מטענים בטרמינליות של חיילים, תכנון לבצע פיגוע בתוך בסיס צבאי ¹

של דבר קבע בית המשפט כי מדובר ב"נזק פוטנציאלי חמור לביטחון המדינה", בעיקר משום שהנאשם הוא תושב ישראל שיכול לנוע בחופשיות במדינה ולאסוף מידע בעל אופי ביטחוני רגיש (תפ 45296-11-12).

בפסק דין אחר של הנאשם מחמוד ג'בארין מאום אל-פחם, יליד 1983 שפעל עבור חזבאללה בשנת 2018, טען בית המשפט כי: "אף אם מעשיו של הנאשם לא הביאו לנזק גלוי ומיידי, אין להמעיט בחומרת מעשי הנאשם ובחשיבות המלחמה התודעתית המתנהלת בין ישראל לאויביה. הנאשם היה מודע לשימוש שהחזבאללה עושה בסרטונים והמשיך ושלח כאלה בידעה מתוך הזדהות עם מטרות הארגון ומתוך ידיעה שהדבר פוגע בביטחון המדינה" (תפ"ח 51606-03-19).

גם כאשר מדובר במידע צבאי, אין בהכרח קונצנזוס בנוגע לחומרת הנזק. כך למשל בכתב אישום של עמאר חשימה, יליד 1978, נשוי+2 שעבד כמזכיר בית ספר ומורה במכללה, צוין כי העביר מידע צבאי רב לחזבאללה

לנוכח פירוט האישומים עולה שאלה יסודית בדבר ההיקף וחומרת הנזק שהסוכנים גרמו לישראל. לטענת בית המשפט לא ניתן לדעת מהו המידע החסר לארגון הטרור, שאותו הוא מבקש להשלים, וכיצד הוא ישתמש במידע שהוא משיג, ולכן לעיתים קשה לקבוע את חומרת הנזק (בש 001009/04). בפסק הדין של מנאר ג'בארין מאום אל-פחם, סטודנטית בת 24 ששמרה על קשר רציף עם חזבאללה במשך ארבע שנים (2003-2007), נטען בכתב האישום כי: "פנים רבות לו למגע עם סוכן זר, לעיתים מה שהחל בהעברת זיכרון נייד למחשב עלול להסתיים בהעברת מידע או ציוד אחר שנזקקו מי שורנו" (פח 4041/07).

בפסק הדין (תפ 45296-11-12) של עסאם משאהרה, תושב ירושלים שפעל עבור חזבאללה בשנת 2012, תואר האופן שבו הנאשם נדרש להעביר מידע על ישראל אך טרם הספיק לבצע זאת, אך כן ידוע כי הנאשם סייע לאנשי חזבאללה למקם אתרים חשופים על המפה. בסופו

נזק פוטנציאלי חמור לביטחונה של מדינת ישראל. המידע שהועבר לחזבאללה היה מגוון ועל פיו ביסס הארגון תמונת מודיעין של ישראל. חלק מהמידע היה צבאי וביטחוני סודי, ואילו מידע אחר היה גלוי וחשוף ובחלקו גם מידע אזרחי. אין ספק כי הצגת מידע סודי בפני חזבאללה עלולה לגרום נזק ביטחוני לישראל, אך נדמה כי מרבית הנזק שנגרם היה נזק ביטחוני פוטנציאלי, בהתאם לאופן שבו חזבאללה השתמש במידע או עתיד להשתמש בו במערכה הבאה.

לוח 9. אמצעים ששימשו לתקשורת ולהעברת מידע

הפעלת הסוכנים והעברת המידע בוצעו לרוב באמצעים טכנולוגיים לרבות טלפונים סלולריים, תוכנות תקשורת מוצפנות זמינות באינטרנט, אפליקציות תקשורת שונות, רשתות חברתיות ועוד. שיטת העברה זו אפשרה למפעיל ולסוכן לשמור על ריחוק זה מזה ועדיין להעביר מידע ביניהם. מידע אחר הועבר באמצעות מסמכים, בעל-פה ובמפגש פנים אל פנים. מפגשים אלו לרוב היו מסוכנים יותר, אך במקרים רבים הם היו תוצר של פעילות נוספת כמו סחר בסמים ונשק, שממילא חייבו את שני הצדדים להעביר מידע וציוד פיזי ביניהם. חלק מהסוכנים הפעילו מספר כלי ריגול במקביל.

שכיחות	כלי ריגול
17	מכשיר טלפון נייד
12	העברת מידע בעל-פה/פנים אל פנים
6	אינטרנט – תוכנות מוצפנות, אפליקציות לצורכי תקשורת, דואר אלקטרוני
5	רשתות חברתיות באינטרנט
5	מסמכים – ספרים, מפות, תמונות ועיתונות
5	אחר – התקני זיכרון או אמצעים לא ידועים

סיכום ומסקנות

ארגוני טרור הם שחקנים לא-מדינתיים המפעילים יחידות מודיעין לשם איסוף מודיעין על יריביהם מתוך כוונה להכיר אותם, לזהות חולשות וחוזקות, לתכנן פיגועי טרור וכן לצורכי מודיעין מסכל (Gentry, 2016). הפעלת המודיעין של ארגוני טרור מגוונת וכוללת מודיעין טכנולוגי ומודיעין אנושי (Bitton, 2019; Gentry, 2016; Shapir, 2017). שיטות איסוף המודיעין של ארגון טרור אינן שונות באופן מהותי מהשיטות שמפעילה מדינה ריבונית. אומנם ייתכן פער משמעותי במשאבים של

בשנת 2009. מידע זה כלל בין היתר תיאור סדרי כוחות של המשטרה; בסיס חיל הים באילת המשמש גם בסיס ליחידות מיוחדות; בסיס צה"ל בתל אביב שבו לדבריו מתאמנת סירת מטכ"ל ובו מנחת מסוקים, מידע על אישים שונים ועוד. בית המשפט טען כי חלק מהמידע הוא סתמי, המידע לא גרם נזק גדול (בעיקר משום שמדובר במידע גלוי), אך לטענת בית המשפט עדיין מדובר במידע שעלול לגרום נזק פוטנציאלי חמור לביטחון המדינה (תפ"ח 652/09).

בית המשפט קבע במקרים מסוימים כי העברת מידע לחזבאללה יכולה לגרום נזק משמעותי, בעיקר אם זהו מידע שקשה להשיגו. בפסק הדין של מילאד חטיב בן 26 ממג'ד אל-כרום תואר המידע הצבאי המורכב שהנאשם העביר לחזבאללה בשנים 2007-2012, כמו מיקום מדויק של נפילת טילים בישראל, מיקומם של מחסני נשק ותחמושת בישראל, מפעלי נשק וסדרי אבטחה של נשיא המדינה. לטענת התביעה, שאותה הצדיק בית המשפט, מדובר ב"נזק משמעותי ביותר, מסירת מידע לאויב על מקומות בהם מאחסנים ומייצרים נשק, מקום בו מתארחים אנשים חשובים, או סידורי אבטחת נשיא המדינה, יכולים היו לשמש את האויב על מנת לגרום נזק כבד למדינת ישראל" (תפ"ח 12-10-2551). בפסק דינו של הנאשם אמיר מחול, שפעל בשירות חזבאללה כארבע שנים (2006-2010), צוין כי הוא אף סיפק מידע סודי לחזבאללה על מתקני שב"כ בערים שונות בישראל, לרבות כתובות מדויקות של המבנים, סדרי האבטחה בהם, מיקומם של בסיסים צבאיים סודיים, מיקומם של מפעלי נשק וכן מידע חברתי על החוזקות והחולשות של החברה הישראלית. בית המשפט ראה בכך עבירות חמורות עם "נזק ממשי ביותר לביטחון המדינה", בעיקר משום שחלק מהמידע היה סודי (תפ"ח 10-05-43935).

עמדה מחמירה ננקטה גם כלפי הנאשם עומר אל-הייב – קצין בדרגת סגן-אלוף שפעל בשירות חזבאללה כשנה תמימה. את מרבית פעילותו עבור חזבאללה מיקד אל-הייב בהברחת סמים לישראל, אך כחלק מפעילותו זו נדרש על ידי חזבאללה להעביר מידע צבאי על ישראל. מעצם היותו איש צבא בתפקיד פעיל בצפון הארץ העביר אל-הייב מידע סודי לחזבאללה, לרבות מידע על אלוף פיקוד צפון דאז, מקום לינתו, פריסת טנקים באזור הצפון, עמדות פיקוד ומידע סודי אחר שלא נחשף בפסק הדין. בית המשפט קיבל את עמדת המדינה כי מדובר בנזק ביטחוני משמעותי, בעיקר בשל המידע הרגיש שאותו העביר הנאשם לחזבאללה.

בחינת עניין הנזק מציגה עמדה שלפיה הנזק שנגרם בשל העברת המידע לחזבאללה היה ברובו

כלומר, אף כי הסוכנים נחשפו בתוך זמן קצר, הם הספיקו להעביר מידע צבאי ואזרחי לחזבאללה, שאת חומרת הנזק שלו טרם ניתן לקבוע באופן חד-משמעי, אלא יש להמתין ולראות כיצד חזבאללה יפעל בעימות מזוין עתידי עם ישראל. המחקר הראה כי תהליך איסוף מודיעין משול להרכבה מתמשכת של תצפך (פאזל) הכולל מודיעין גלוי, מודיעין אנושי וטכנולוגי ומאפשר לגבש תובנות על היכולות הצבאיות של היריב, על החוזקות והחולשות שלו ועל החברה האזרחית בכלל. בין שהמידע נאסף מספרות ומעיתונות גלויה ובין שמדובר על מידע סודי, הוא מאפשר לגבש תמונת מודיעין על היריב ולנצל זאת בעתיד.

כאשר חזבאללה גייס את הסוכנים הוא זיהה וניצל חולשות פסיכולוגיות־רגשיות שלהם, מצוקות כלכליות של מספר תושבים בישראל ושנאה אידיאולוגית שאפיינה מספר סוכנים, ועל בסיס מאפיינים אלו הצליח הארגון להפעיל סוכנים לטובתו. מניעים של כסף, אידיאולוגיה ומניעים פסיכולוגיים נחשבו למניעים הנפוצים להפעלת סוכנים בישראל, ובזכות מערכת המודיעין האנושי של חזבאללה שפרוסה במדינות שונות בעולם הוא הצליח לזהות את המניעים המרכזיים הללו ולהפעיל מרחוק סוכנים בתוך ישראל.

אולם חרף גיוסם של עשרות סוכנים שפעלו בעבור חזבאללה בישראל, רבים מהם נחשפו בתוך זמן קצר. המחקר הראה כי העליונות המודיעינית של ישראל והעובדה כי לא פעם חזבאללה מיהר להפעיל סוכנים בישראל ללא הכנה קפדנית עבורם הובילו לחשיפה מהירה של הסוכנים בישראל. יכולות המודיעין של ארגון חזבאללה נחשבות למתונות ביחס ליכולות המודיעין המסכל של ישראל, בעיקר מפאת פערי המשאבים והמיומנויות בין היריבים (Harber, 2009; Tsichritzis, 2015).

המודוס אופרנדי של הפעלת סוכני חזבאללה בישראל הראה כי במקרים רבים היה מדובר בפעילים חדשים חסרי ניסיון שטרם הוכיחו את הפוטנציאל שלהם בארגון (Levitt, 2020; Pop & Silber, 2021). לצד זה צוין בסקירת הספרות כי סוכני חזבאללה מזהים עם מיומנויות מקצועיות שונות, חלקם אנשים בעלי הכשרה צבאית או הכשרה מטעם הארגון (בחו"ל), ואחרים התאפיינו בהיעדר הכשרה, חוסר ניסיון בריגול ואי־הבנה לגבי הפעילות שביצעו, אשר הובילו לחשיפה מהירה של הסוכנים (בוחבוט, 2015). זה עשוי גם להסביר מדוע מרבית סוכני המודיעין שהופעלו בישראל לא מילאו תפקידים מבצעיים מקבילים שמחייבים לא פעם מיומנויות ייחודיות נוספות כמו הרכבת מטענים והפעלת כלי נשק, משום שחלק מהסוכנים כלל לא ראו

מדינה לעומת ארגון טרור, אך ארגוני טרור בהחלט החלו לפתח יחידות ושיטות מודיעין שדומות מאוד לשיטות המודיעין שמדינה ריבונית מפעילה (Tsichritzis, 2015). במחקר הנוכחי נבחנו דפוסי הפעלתם של סוכני מודיעין בישראל על ידי חזבאללה.

בניתוח דפוסי הפעלתם של 41 סוכני ריגול בישראל על ידי חזבאללה לא נמצא פרופיל אישי מובהק של הסוכנים. אומנם מרביתם היו גברים ערבים אך טווח הגילים שלהם רחב, השכלתם מגוונת וכך גם מצבם המשפחתי. אולם באשר למודוס אופרנדי של הסוכנים אפשר לזהות מספר דפוסים שכיחים. חלק גדול מהסוכנים בחרו ביוזמתם לפעול למען חזבאללה; מרבית הסוכנים בחרו לפעול מתוך מניע כספי, והמניע הבולט אחריו היה אידיאולוגי; מרבית הסוכנים נתפסו תוך זמן קצר מיום גיוסם – ייתכן שמפאת מיומנויות ריגול נמוכות והכשרות לקויות (לצד עליונות מודיעינית ישראלית); מרבית הסוכנים העבירו מידע צבאי על ישראל; והתקשורת בין הסוכנים לבין מפעיליהם התבססה בעיקר על תקשורת טלפונית ומפגשים ישירים.

אף כי הסוכנים נחשפו בתוך זמן קצר, הם הספיקו להעביר מידע צבאי ואזרחי לחזבאללה, שאת חומרת הנזק שלו טרם ניתן לקבוע באופן חד-משמעי.

הגיוס לחזבאללה בוצע במקרים רבים ביוזמת הסוכנים, בעיקר לאחר שאלו ביקשו לעסוק בסחר בסמים או לפעול מתוך עמדות אידיאולוגיות. גיוסים אחרים בוצעו ביוזמת חזבאללה – לרוב במסגרת מפגשים בחו"ל. עד שנת 2006 הצליח חזבאללה להפעיל רשתות ריגול שכללו מספר סוכנים, ואולם לאחר שנת 2006 פחת מספר רשתות הריגול וגודלן צומצם, וחזבאללה החל להפעיל סוכנים בודדים. ייתכן בהחלט כי השינויים שחלו לאחר מלחמת לבנון השנייה, בשל החלטת האו"ם שאסרה על נוכחותו של כוח צבאי בדרום לבנון (למעט צבא לבנון) (אתר צה"ל, 2018), הקשו על חזבאללה לפעול לצד גדר הגבול ולגייס רשתות ריגול גדולות, ולכן הארגון החל לעסוק בגיוס סוכנים בודדים. כמו כן חזבאללה מעולם לא זנח את הניסיונות לגייס ולהפעיל סוכנים בישראל, גם כאשר סוכנים שהפעיל נחשפו שוב ושוב. בסופו של דבר חזבאללה הצליח לגייס סוכנים בישראל, בין ברשתות גדולות ובין כיחידים. עשרות הסוכנים שחזבאללה הפעיל בישראל אפשרו לארגון להיחשף למידע צבאי, למידע סודי ולמידע אזרחי גלוי על ישראל.

המידע המודיעיני שהועבר לחזבאללה היה בעיקר בעל פוטנציאל לפגיעה ביטחונית עתידית בישראל.

- סיבובי, ג', כהן, ד' ורוטברט, א' (2013). איום ארגוני הטרור במרחב הסייבר. **צבא ואסטרטגיה**, 5(3), 25-3. <https://bit.ly/3ivIXpi>
- סיבובי, ג' וקרונפלד, ס' (2015). התפתחויות בלוחמת הסייבר של איראן – 2013-2014. בתוך ג' סיבובי (עורך), **מרחב הסייבר והביטחון הלאומי – מבחר מאמרים, קובץ שלישי** (עמ' 55-74). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3qCg9z0>
- קוליק, א' (2009). מלחמתו החשאית של חזבאללה בישראל. **עדכן אסטרטגי**, 12(3), 101-112. <https://bit.ly/352MR4K>
- שב"כ (2014, 13 בספטמבר). **פעילות חיזבאללה מול ערביי ישראל**. <https://bit.ly/36mSQIF>
- Bitton, R. (2019). Getting the right picture for the wrong reasons: Intelligence analysis by Hezbollah and Hamas. *Intelligence and National Security*, 34(7), 1027-1044. <https://doi.org/10.1080/02684527.2019.1668717>
- Gentry, J. A. (2016). Toward a theory of non-state actors' intelligence. *Intelligence and National Security*, 31(4), 465-489. <https://doi.org/10.1080/02684527.2015.1062320>
- Harber, J. R. (2009). Unconventional spies: The counterintelligence threat from non-state actors. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 22(2), 221-236. <https://doi.org/10.1080/08850600802698200>
- Levitt, M. (2020). Breaking Hezbollah's 'Golden Rule': An inside look at the modus operandi of Hezbollah's Islamic Jihad organization. *Perspectives on Terrorism*, 14(4), 21-42. <https://www.jstor.org/stable/26927662>
- Lillbacka, R. (2017). The social context as a predictor of ideological motives for espionage. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 30(1), 117-146. <https://doi.org/10.1080/08850607.2016.1230704>
- Pop, I., & Silber, M. D. (2021). Iran and Hezbollah's pre-operational modus operandi in the West. *Studies in Conflict & Terrorism*, 44(2), 156-179. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1759487>
- Riedel, B. (2011). Terrorist intelligence capabilities: Lessons from the battlefield. *Georgetown Journal of International Affairs*, 12(1), 26-33. <https://www.jstor.org/stable/43133861>
- Shapir, Y. S. (2017). Hezbollah as an Army. *Strategic Assessment*, 19(4), 67-77. <https://bit.ly/3iwRYNY>
- Strachan-Morris, D. (2019). Developing theory on the use of intelligence by non-state actors: Five case studies on insurgent intelligence. *Intelligence and National Security*, 34(7), 980-984. <https://doi.org/10.1080/02684527.2019.1672034>
- Thompson, T. J. (2014). Toward an updated understanding of espionage motivation. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 27(1), 58-72. <https://doi.org/10.1080/08850607.2014.842805>
- Tsichritzis, G. (2015). *Intelligence collection, analysis and reporting of terrorist Groups: A study on effectiveness*. Research Institute for European and American Studies. <https://bit.ly/3D2KgEG>
- Wege, C. A. (2016). Anticipatory Intelligence and the post-Syrian war Hezbollah intelligence apparatus. *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence*, 29(2), 236-259. <https://doi.org/10.1080/08850607.2016.1121039>

את עצמם בתפקידי לחימה ופעילויות מבצעיות. סוכנים אחדים עסקו בסחר בסמים וראו את עיסוקם המרכזי בהברחת סמים ונשק ולא בהכרח בריגול, ואילו אחרים גויסו באופן מקרי (כחלק מטיוול בחו"ל) ומייד נדרשו לפעול עבור חזבאללה.

הפעלת סוכנים היא תהליך מורכב וממושך, אך נדמה כי לעיתים חזבאללה מיהר בהפעלתם של הסוכנים ולא הכשיר והפעיל אותם באופן מקצועי וראוי. גיוס הסוכנים והפעלתם ברמה מקצועית לא נאותה לצד עליונות מודיעינית ישראלית אפשרו לישראל לחשוף את מרבית הסוכנים בזמן קצר יחסית. אף על פי שישראל הצליחה לחשוף שוב ושוב סוכנים של חזבאללה, הארגון לא התייאש מהחשיפות המהירות והמשיך לעסוק ללא הרף בגיוס סוכני מודיעין בישראל. הדבר מדגיש עד כמה חזבאללה רואה חשיבות עליונה בגיוס סוכנים בישראל, והוא מנסה לעשות זאת שוב ושוב.

גיל ריזה הוא בעל תואר הנדסאי תעשייה וניהול ממכללת רופין (2002-2004), תואר ראשון במדע המדינה ויחסים בינלאומיים מהאוניברסיטה הפתוחה (2005-2008) ותואר שני במלחמה בטרור מאוניברסיטת מונש באוסטרליה (2010-2012). סיים התמחות במשרד ראש הממשלה והקבינט בוויקטוריה, אוסטרליה, במחלקת ביטחון ומצבי חירום (2012). כיום הוא חוקר עצמאי בתחום הטרור. giliriza@yahoo.com

מקורות

- אתר צה"ל (2018, 22 באוקטובר). **צה"ל חושף עמדה נוספת של ארגון הטרור חיזבאללה**. <https://bit.ly/3un4yEY>
- בוחבוט, א' (2015, 14 באוגוסט). **קרב המוחות של השב"כ מול יחידת המרגלים של חיזבאללה**. וואלה! <https://news.walla.co.il/item/2881262>
- בוחבוט, א' (2016, 21 בינואר). **כישלון רודף כישלון: כך חיזבאללה מנסה להחדיר סוכנים לישראל כבר 20 שנה**. וואלה! <https://news.walla.co.il/item/2927362>
- זיתון, י' רובינשטיין, ר', מורג, ג' וקוריאלי, א' (2021, 16 בדצמבר). **התחזות לשליח וצילום כיפת ברזל: תושב יפו וסוחר עזתי מואשמים בריגול לחמאס**. YNET. <https://www.ynet.co.il/news/article/r1jvgodqk>
- חוק העונשין תשל"ז-1977**. נבו. <https://bit.ly/3twQ0TS>
- מבקר המדינה (2021). **ההערכות הלאומיות להגנה מפני איום הרחפנים – מעקב מורחב**. דוח שנתי 71ב, התשפ"א-2021. <https://bit.ly/3lrMkqQ>
- מיכאל, ק' ודוסטרי, ע' (2018). ההתעצמות הצבאית של חמאס. בתוך ע' קורץ, א' דקלוב' ברטי. (עורכים), **משבר רצועת עזה: מענה לאתגר** (עמ' 41-49). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3iw8L3r>
- סא"ל ח' רס"ן בר גיל ורס"ן (מיל') ת' (2021, 3 באוקטובר). **פריצה לצורך השפעה – חוסן ככלי התמודדות עם לוחמת הסייבר של איראן**. מרכז דדו. <https://bit.ly/3tvYpqz>

נספח א' – רשימת פסקי הדין לפי תאריך

(חלק מפסקי הדין כללו מספר נאשמים)

- [מחוזי] ת"פ 00/408 מדינת ישראל נ' סלים בן סעיד עבד אל-ראזק (חיפה), 13 ביוני 2001
- [עליון] ת"פ 04/224 מדינת ישראל נ' ג'מאל בן נאאף רחאל, 13 בינואר 2004
- [מחוזי] ת"פ 03/36 מדינת ישראל נ' סעד בן ג'מיל קהמוז (נצרת), 15 ביולי 2007
- [צבאי] מ"פ 02/3 התובע הצבאי נ' עומר אל-הייב, 27 באפריל 2006
- [מחוזי] ת"פ 08-08-1625 מדינת ישראל נ' חאלד קשקוש (מרכז), 7 בינואר 2009
- [מחוזי] ב"ש 04/001009 מדינת ישראל נ' מחמד בן עבדו שמאלי (נצרת), 14 בינואר 2004
- [מחוזי] ת"פ 07/4041 מדינת ישראל נ' מנאר ג'בארין (חיפה), 28 בנובמבר 2007
- [מחוזי] ב"ש 06/1234 מדינת ישראל נ' ג'מיל בן סלאח אבו סלאח (חיפה), 26 במארס 2006
- [מחוזי] פ"ח 06/536 מדינת ישראל נ' ר.ב.מ. (נצרת), 21 במאי 2007
- [שלום] ב"ש 07/1837 היועמ"ש נ' עזמי בשארה (פתח-תקווה), 25 באפריל 2007
- [מחוזי] ת"פ 10-05-43935 מדינת ישראל נ' אמיר מחול (חיפה), 30 בינואר 2011
- [עליון] ב"ש 13/4664 זאהר יוספין נ' מדינת ישראל, 8 ביולי 2013
- [מחוזי] ת"פ 12-10-2551 מדינת ישראל נ' מילאד חטיב (חיפה), 9 באפריל 2013

- [עליון] ב"ש 10/120 מדינת ישראל, ראוי סולטאני 24 בפברואר 2010
- [מחוזי] ת"פ 09/652 מ.י. פרקליטות מחוז ירושלים נ' עמאר חשימה (ירושלים), 22 במארס 2010
- [מחוזי] מ"ת 10-07-1390 מדינת ישראל נ' אוסאמה ואכד (נצרת), 7 באוקטובר 2010
- [צבאי] ערעור (מחוזי) 11/73 והיב סלמאן נ' התובע הצבאי הראשי, 25 בנובמבר 2012
- [מחוזי] ת"פ 12-11-45296 מדינת ישראל נ' עסאם משארה (ירושלים), 21 באוקטובר 2013
- [עליון] ב"ש 20/8177 מדינת ישראל נ' יאסמין גאבר, 26 בנובמבר 2020
- [מחוזי] ת"פ 19-03-51606 מדינת ישראל נ' מחמוד ג'בארין (חיפה), 8 במארס 2021
- [מחוזי] ת"פ 20-03-52144 מדינת ישראל נ' מאי-בת מסארה (מרכז), 1 בדצמבר 2021

הערות

- 1 יודגש כי חזבאללה ניסה מספר פעמים להפעיל סוכנים בישראל למטרות מבצעיות כמו פיגועים, הנחת מטענים, חטיפה, הברחת אמצעי לחימה ועוד. אולם מכיוון שפעילויות אלו לא תמיד כללו גם העברת מודיעין, הן לא הופיעו במסגרת מקרי המבחן של המחקר. מקרים נוספים של הפעלת סוכני חזבאללה בישראל לצורך פעולות מבצעיות מופיעים באתר השב"כ (שב"כ, 2017; או באתר האינטרנט: <https://www.shabak.gov.il/publications/Pages/shotef080812.aspx>).

Ukrainian Presidency via ABACAPRESS.COM

כיצד הניסיון להנהיג ליברליזציה בעולם ערער את היציבות הבינלאומית?

בני מילר

אוניברסיטת חיפה

לאחר המלחמה הקרה פעלה ארצות הברית למען קידום השלום במערכת הבינלאומית באמצעות הפצת הליברליזם בעולם. למרות מספר הצלחות, האסטרטגיה הזאת לא נשאה פרי ואף סייעה באופן בלתי מכוון להפיכת הזירה הבינלאומית לקונפליקטואלית יותר וליברלית פחות, לעומת המצב שהיה עם סיום המלחמה הקרה. ההסבר העיקרי לכך נעוץ בהשפעתה של הלאומיות, אף שגם להיחלשותה של החד־קוטביות היה חלק משמעותי בכך. הלאומיות, ובייחוד הלאומיות האתנית, מספקת הסבר לאופיים של הסכסוכים העיקריים במערכת הבינלאומית וכן לאפקט הבומרנג הבלתי מכוון של מדיניות קידום השלום, שהסתמכה על הפצת הדמוקרטיה והליברליזם בעולם. התוצאה היא שהמערכת הבינלאומית נאלצת להתמודד כיום עם כמה עימותים בולטים. האיומים העיקריים על שלום העולם הם הסכסוכים בין רוסיה לאוקראינה ובין סין לטייוואן, ולכך אפשר להוסיף גם את מלחמות האזרחים במדינות כושלות. זאת ועוד, באחדות מהמדינות המובילות במערב ובייחוד בארצות הברית יש קיטוב ופילוג חברתי עמוק. הדבר נובע, לפחות באופן חלקי, מהתוצאות הבלתי מכוונות של הניסיונות להפוך את העולם לליברלי. המאמר מציע דרכים לשילוב בין לאומיות וליברליזם בעולם ובישראל, למרות הקשיים הרבים הכרוכים בכך.

מילות מפתח: ליברליזם, לאומיות, שלום, ארצות הברית, סין, רוסיה, סכסוכים בינלאומיים, קיטוב.

מבוא

המלחמה המסלימה באוקראינה מעלה כמה שאלות קשות בדבר הציפיות המקוריות לשקט וליציבות בעולם בעידן שלאחר המלחמה הקרה. ברית המועצות התפרקה לפני שלושים שנה, המלחמה הקרה הסתיימה בסופו של דבר ונראה היה שהעולם עובר לעידן של שלום ושיתוף פעולה. ואולם אנו נמצאים כעת בעיצומו של העימות החמוש הנרחב ביותר באירופה מאז מלחמת העולם השנייה.

האסטרטגיה של קידום שלום באמצעות ליברליזציה נכשלה, והעולם של היום מתמודד עם כמה עימותים גדולים.

קידום שלום באמצעות ליברליזציה

עם סיום המלחמה הקרה ניסתה ארצות הברית להשכיח שלום בעולם באמצעות ליברליזציה. למרות הצלחות אחדות הניסיון הזה נכשל בסופו של דבר, ואף הפך את העולם למועד יותר לעימותים וליברלי פחות ממה שהיה זמן קצר לאחר תום המלחמה הקרה. ההסבר לכישלון מתמקד בכוחה של הלאומיות, אף שגם לדעיכת החד־קוטביות היה תפקיד חשוב בכך. הלאומיות, ובייחוד הלאומיות האתנית, מסבירה הן את המהות של העימותים המרכזיים המאיימים על שלום העולם והן את אפקט הבומרנג הבלתי מכוון של פעולות השכנת שלום שהסתמכו על ליברליזציה.

רעיון השלום באמצעות ליברליזציה נשען על שלושה עקרונות מרכזיים. ראשית, הדומיננטיות הצבאית והכלכלית של ארצות הברית לאחר תום המלחמה הקרה הגבירה במידה ניכרת את חופש הפעולה שלה ואת יכולתה לעצב התפתחויות בזירה הבינלאומית. תוצאות המלחמה הקרה חיזקו את הביטחון העצמי של האמריקאים ביכולתם לעצב את הדינמיקה העולמית. שנית, ליברלים מאמינים שמנגנונים ליברליים יכולים לקדם שלום באמצעות דמוקרטיה, סחר חופשי ומוסדות בינלאומיים.

שלישית, ליברלים רבים מעריכים שהעקרונות הליברליים הם אוניברסליים ונכונים לכל אזור ותרבות, לא רק למערב. לכן ההנחה היא שעמים אחרים יקבלו בברכה את המאמצים האמריקאיים לקדם דמוקרטיה, גם אם במקרים קיצוניים הדבר יהיה כרוך בשימוש בכוח. זאת משום שארצות הברית תדיח מכיסאם עריצים שנואים ותשחרר את האזרחים הסובלים משלטון דיקטטורי אכזרי. זה היה ההיגיון מאחורי "אג'נדת החירות" לאחר פיוועי ה-11 בספטמבר ושינויי המשטר שנכפו באפגניסטן, בעיראק ובלוב.

קידום הדמוקרטיה, בין בדרכי שלום ובין בכוח, היה מנגנון מרכזי של רעיון השלום באמצעות ליברליזציה. מנגנון נוסף היה גלובליזציה באמצעות הרחבת הסחר והשקעות זרות ישירות, בייחוד מול סין. מדיניות זו הגיעה לשיאה עם הצטרפותה של סין לארגון הסחר העולמי ב-2001, מה שאכן הגביר את המעורבות הכלכלית העולמית של סין וגם סייע לצמיחת הכלכלה הסינית. ארצות הברית גם הובילה את הרחבת המוסדות הבינלאומיים באופן שיאפשר להם לטפל בבעיות גלובליות שונות באמצעות משא ומתן רב־צדדי.

האסטרטגיה של קידום שלום באמצעות ליברליזציה נכשלה, והעולם של היום מתמודד עם כמה עימותים גדולים. הסכנות הגדולות ביותר לשלום העולם הן העימותים בין רוסיה לאוקראינה ובין סין לטייוואן, וכן הסכסוכים הימיים על השליטה בים סין הדרומי והמזרחי, שבהם מעורבת סין. אפשר למנות גם את מלחמות האזרחים במדינות כושלות כמו תימן, סוריה, לוב, סומליה, מיאנמר, אתיופיה ומדינות נוספות. מעצמות אזוריות, ולפעמים גם מעצמות עולמיות, מנצלות את הכאוס במקומות הללו ומתערבות שם למען קידום האינטרסים שלהן. ולבסוף, במדינות המערב ובייחוד בארצות הברית קיים פילוג וקוטב עמוק.

אחד ההסברים הבולטים לכישלון השגת השלום הוא מאזן הכוחות העולמי המשתנה. הירידה היחסית בכוחה של ארצות הברית, במקביל לעלייה בכוחן של מעצמות אחרות, מגבירה את האילוצים לגבי חופש הפעולה של ארצות הברית ויכולתה לעצב את העולם בדמותה. מאזן הכוחות המשתנה מוביל גם לתביעות גדולות מצידן של המעצמות העולות, בהתאם לעלייה ביכולות שלהן, כמו התביעה הרוסית והסינית למרחבי השפעה באזוריהן. באופן כללי, ככל שמעצמה עולה מתחזקת כך היא מעיזה יותר לאתגר את ההגמוניה האמריקאית הנשחקת ואת הסדר הבינלאומי הליברלי שהיא יצרה בעידן שלאחר המלחמה הקרה. ואולם גם ריאליזם פוליטי כזה, המבוסס על הערכת שינויים בעוצמה היחסית של המעצמות הגדולות, אינו מסביר מה עומד בלב העימותים העכשוויים ולא כיצד אסטרטגיית השלום באמצעות ליברליזציה הובילה אליהם באופן בלתי מכוון. לשם כך עלינו לבחון את ההשפעות של הלאומיות ובפרט את הגרסה האתנית שלה.

הלאומיות והשפעותיה

למלחמה הרוסית באוקראינה ולשאיפות הסיניות לשלוט שוב על טייוואן, לרבות על ידי שימוש בכוח, יש מרכיב ביטחוני של הרחקת מעצמות יריבות מגבולותיהן, אולם אי אפשר להסביר את הרגשות העממיים מאחורי

מקרה רמת הדמוקרטיה האמריקאית ואיכותה נמצאת בהידרדרות מסוכנת ביותר. לבסוף, הלאומיות עשויה להסביר את אפקט הבומרנג שהיה לשלום באמצעות ליברליזציה, אשר הוביל להתעצמות העימותים.

ערעור היציבות הבינלאומית

התחזקות התוקפנות מצד המעצמות האוטוריטריות, הרוויזיוניסטיות (סין ורוסיה) הייתה, לפחות בחלקה, תגובה לניסיונות האמריקאיים להנהיג בהן ליברליזציה, גם אם ניסיונות אלה היו רק באמצעי שלום כמו מעורבות כלכלית (סין) וסיוע כספי לקידום הדמוקרטיה (רוסיה). לאומנים רואים בניסיונות כאלה התערבות בלתי נסבלת של כוח זר בענייניהם הפנימיים וניסיון לשנות את המשטר שלהם. לאומנים גם מתנגדים למה שהם תופסים ככיתור מולדתם מכל הכיוונים על ידי כוחות ליברליים. במקרה של רוסיה הכוונה היא להתרחבות נאט"ו מזרחה ולמעורבות של המערב ב"מהפכות הצבע" הדמוקרטיות באזור הפוסט־סובייטי הסמוך לרוסיה. במקרה של סין מדובר בבריתות אמריקאיות עם מדינות הקרובות לסין, בעיקר טיוואן ומדינות בולטות נוספות (יפן, קוריאה הדרומית ואוסטרליה, ובאופן חלקי גם הודו), וכן בנוכחות המתמשכת של הצי האמריקאי בקרבת חופי סין, בימים שלטענת הסינים היו שייכים לאימפריה הסינית בתור הזהב שלה (ים סין הדרומי והמזרחי).

התקוות של הליברלים שסין תהפוך לשוחרת שלום, לא כל שכן דמוקרטיה, באמצעות מעורבות כלכלית והשתלבות במוסדות בינלאומיים – לא התממשו. אף כי סין הפכה למדינת סחר מובילה ולחברה מרכזית במוסדות בינלאומיים גדולים, היא נעשתה אוטוריטרית יותר בעשור האחרון ואף תוקפנית יותר במחלוקות הימיות שלה עם שכנותיה וכן בפרובוקציות כלפי טיוואן. גם הסיוע האמריקאי לבניית דמוקרטיה ברוסיה בשנות ה־90 לא נשא פרי. תחת שלטון פוטין רוסיה נעשתה אוטוריטרית יותר ותוקפנית יותר כלפי שכנותיה הפוסט־סובייטיות (קודם כול אוקראינה וכן גאורגיה), והיא גם מנהלת לוחמת סייבר אינטנסיבית נגד הדמוקרטיות המערביות. כמה מהמקרים הבולטים לאחרונה של מדינות כושלות הם תוצאה של **התערבויות אמריקאיות לשם קידום דמוקרטיה**: אפגניסטן (2001), עיראק (2003), לוב (2011), ובמידה פחותה גם סוריה אחרי 2011. בולט במיוחד המקרה של עיראק, שבו הפלישה האמריקאית והכיבוש הרסו את המוסדות המעטים ששמרו בעבר על חוק וסדר, גם אם באופן שרירותי – הצבא, מפלגת הבעת' והביוורוקרטיה של המדינה. בכך הם הרסו את המדינה העיראקית ואפשרו (כמובן בניגוד גמור לתוכניות האמריקאיות) את החדירה האיראנית לפוליטיקה

התביעות הללו רק באמצעות ריאליזם פוליטי. אלה תביעות העולות מתוך שאיפות לאומיות לאחד את האומה, ויש להן מרכיב דמוגרפי והיסטורי. מנהיגים כוחניים עלולים לנצל רגשות לאומיים אלו כדי לנסות להחזיר את האומה ל"ימי הזהר של גדולתה ההיסטורית" (האמיתית או המדומינת). פוטין טוען שהאוקראינים והרוסים הם **אומה אחת שהופרדה באופן שרירותי** לאחר התמוטטות ברית המועצות בתום המלחמה הקרה. באופן דומה, **הסינים טוענים שהטייוואנים שייכים לאומה הסינית**. יתרה מכך, הן רוסיה והן סין טוענות כי השטחים המדוברים (אוקראינה וטייוואן, בהתאמה) שייכים להן מבחינה היסטורית, וכי האימפריאליזם המערבי הוא שקרע אותם ממולדתם הטבעית במטרה להחליש את רוסיה ואת סין.

במדינות הכושלות הבעיה היא הפוכה. במדינות אלו לא קיימת זהות לאומית משותפת. במקום זאת, לקבוצות שונות בתוכן יש זהות אתנית/עדתית/דתית חזקה משלהן. כאשר מוסדות המדינה חלשים, היעדר זהות אזרחית משותפת עלול להוביל למלחמות אזרחים בין הקבוצות השונות. יתרה מכך, באזורים כמו המזרח התיכון, אפריקה ודרום אסיה יש זהויות משותפות חזקות וחוצות גבולות הגולשות מעבר לגבולות לאומיים, ומעצמות אזוריות עלולות לנצל זאת למען האינטרסים שלהן. דוגמה בולטת היא איראן, המשתמשת ב**זהות השיעית המשותפת וחוצת הגבולות שלה** כדי להתערב בפוליטיקה הפנימית של מדינות ערב השכנות כמו עיראק, סוריה, לבנון ותימן. באופן דומה, טורקיה משתמשת בקלף הזהות הסונית כדי לגייס מיליציות סוניות לטובת המעורבות שלה בסוריה ובלוב.

המערב הליברלי האמין שחלוקות אתניות מבוססות זהות כגון אלה אינן רלוונטיות מבחינה פוליטית במערב עצמו. אולם בעשור האחרון התגלעו בכמה מדינות מערביות **מחלוקות עמוקות בין קואליציות ליברליות רב-אתניות לבין קבוצות נוצרים לבנים לא-ליברליים**. קבוצות מסוימות של נוצרים לבנים קיצוניים טוענות שאליטות "גלובליסטיות" ליברליות רוצות להחליף אותן בקבוצות צבעוניות על ידי עידוד ההגירה מהעולם השלישי. תחושה זו הייתה מניע מרכזי לעליית הפופוליזם הלאומני באירופה ובארצות הברית בשנים האחרונות. נראה כי אמונות ופחדים גזעניים כאלה מסבירים לפחות חלקית את התמיכה המתמשכת בטרמפיזם ובטענתו השקרית של טראמפ שהבחירות לנשיאות ארצות הברית זויפו ב־2020. מכיוון שטענה זו קוראת תיגר על העיקרון הבסיסי ביותר של הדמוקרטיה – חילופי שלטון בדרכי שלום – יש פרשנים ומומחים החוששים שארצות הברית ניצבת על סף מלחמת אזרחים חדשה, ושכל

ליברלי המאיים על הליברליזם אפילו במעוזיו המסורתיים באירופה ובארצות הברית, והדבר מעורר ספקות לגבי עתידו של הסדר הבינלאומי הליברלי.

במלחמת אוקראינה אנו עדים להתנגשות בין שתי תפיסות לאומיות: התקפית והגנתית. הלאומיות הרוסית ההתקפית שואפת להפריד לכל הפחות את האזורים דוברי הרוסית משאר חלקי אוקראינה, על בסיס קשרים אתניים-לשוניים למקומות אלה. בגרסתה המקסימליסטית הלאומיות הרוסית של פוטין שואפת לשלוט באוקראינה כולה, בהתבסס על הטענות שמבחינה היסטורית השטח האוקראיני תמיד היה שייך לרוסיה, והאוקראינים הם בעצם חלק מהאומה הרוסית ולא אומה עצמאית. המניעים להתנגדות האוקראינית ההרואית לפלישה הרוסית מבוססים על לאומיות הגנתית: אהבה לאוקראינה ורצון להגן על האומה האוקראינית ועל שלמותה הטריטוריאלית. ההתנגדות האוקראינית העזה לכיבוש הרוסי מוכיחה שהלאומיות נותרה הכוח העיקרי בפוליטיקה העולמית. עם זאת, המאבק האוקראיני גם מוכיח שלאומיות היא לא תמיד כוח בשירות הרשע. מדינות המערב הליברליות יצטרכו ללמוד להתחשב בלאומיות ולעבוד איתה, אם הן רוצות לחזק את השלום בעולם.

ולבסוף, שאלה מהותית קשה ומורכבת היא כיצד אפשר לשלב בין לאומיות וליברליזם. למרבה הצער קשה למצוא תשובות קלות. תחום שבו קל יחסית לעשות זאת הוא החומרי: בתחום הכלכלי – מדינה יכולה להשקיע יותר בייצור ובאספקה המקומית ולהפחית במידה כזו או אחרת את התלות בקווי אספקה גלובליים. זה עלול להיות יקר, אבל מגפות ומלחמות יכולות לגרום לכך שדרך זו תהיה סבירה והגיונית. עוד בתחום הקל יחסית, מדינות יכולות לצמצם העברה של סמכויות ריבוניות למוסדות בינלאומיים, גם אם העברה כזו הייתה מייעלת מטרות רבות של שיתוף פעולה בינלאומי רצוי ביותר. בנוגע להגירה, במקביל לשמירה על שערים פתוחים, מדינות המערב יכולות להחליט להחיל הגבלות מסוימות, גם אם מנקודת מבט כלכלית והומניטרית הגירה היא בסופו של דבר תהליך חיובי ביותר.

השאלה הקשה ביותר היא בנושא הזהות. הליברליזם הקלאסי מקדם מאוד זהות אזרחית הרואה בכל האזרחים חברים שווים באומה, וזאת חרף העובדה שבשנים האחרונות היינו עדים להתנגשויות מרות על רקע זהות (בין קבוצות נוצריות לבנות לא-ליברליות לבין ליברלים ומיעוטים אתניים וגזעיים) בכמה ממעוזי המפתח של הליברליזם המערבי כמו בריטניה, צרפת וארצות הברית. הדרך האידיאלית היא לבנות פטריוטיות משותפת וגאווה משותפת במולדת. זו הסיבה שלמרות

הפנימית העיראקית ואת עלייתם של גורמי טרור קיצוניים ביותר ובראשם המדינה האסלאמית.

ולבסוף, הקיטוב בחברות מערביות, בעיקר בארצות הברית, הושפע גם הוא קשות מניסיונות הליברליזציה שנעשו מחוץ למערב. ההתערבויות הצבאיות של ארצות הברית לשינוי משטר במזרח התיכון – שלא רק עלו בדם ובכסף אלא גם נכשלו בהשגת דמוקרטיה יציבה – הובילו להתפכחות של הציבור האמריקאי מאשליית "המלחמות הנצחיות" וממעורבות זרה בכלל. גישה זו התגלתה כמכרה זהב לפופוליסטים בדלניים כמו טראמפ, שמגלים ספקנות רבה כלפי המחויבויות הגלובליות של ארצות הברית, כולל הבריתות שלה. מנהיגים פופוליסטים גם השתמשו בהגירה ובטרור שהגיעו מהמדינות הכושלות כדי להגביר את התמיכה בהם.

האופטימיות שלאחר המלחמה הקרה והניסיונות בהובלת ארצות הברית להשכין שלום בעולם באמצעות ליברליזציה נתקלו בשורה של מכשולים בסין, ברוסיה ובעולם המוסלמי.

זאת ועוד, המדיניות הליברלית של קידום הגלובליזציה, שזכתה להצלחה גדולה מול סין, הביאה לעלייה עצומה ביבוא מסין ובכך לאבטלה גוברת ולהקפאת השכר של רבים מעובדי הצווארון הכחול במערב, ואלה החלו לתמוך בפופוליסטים. כמו כן, בעוד שליברלים תמכו בהגירה והאמינו בהשתלבותם של מהגרים בחברות מערביות, חלקים ניכרים בחברות האירופיות והאמריקאיות מתנגדים למהגרים ממוצא לא-אירופי, וקבוצות מתנגדות הגירה כאלה מצאו "נותני חסות" בדמות מנהיגים פופוליסטים לא-ליברלים כמו טראמפ בארצות הברית ובוריס ג'ונסון בבריטניה. גם תמיכת הליברלים במוסדות בינלאומיים רב-צדדיים עוררה התנגדות מצד לאומנים, שטענו כי הם מגינים על הריבונות הלאומית מפני התערבות "זרים" בענייני הפנים של מדינותיהם. באירופה הובילה סוגיה זו להתגברות ההתנגדות לאיחוד האירופי, שהגיעה לשיאה בברקזיט.

סיכום ומסקנות

הלאומיות מציבה אתגר קשה לליברליזם, הן בזירה הבינלאומית והן מבית. האופטימיות שלאחר המלחמה הקרה והניסיונות בהובלת ארצות הברית להשכין שלום בעולם באמצעות ליברליזציה נתקלו בשורה של מכשולים בסין, ברוסיה ובעולם המוסלמי. לחלק מניסיונות הליברליזציה היה אפילו אפקט בומרנג על המערב עצמו, שתרם לעליית הפופוליסם הלאומי הלא-

לחלוטין של כל משאבי המדינה, בכל מרחב ותחום. דרך זו עשויה להעצים את ההזדהות של כלל האזרחים עם מדינתם.

בנימין (בני) מילר הוא פרופסור ליחסים בינלאומיים בבית הספר למדעי המדינה ומנהל המרכז לחקר הביטחון הלאומי באוניברסיטת חיפה. בשנים 2021-2022 מילר הוא חוקר אורח (Visiting Scholar) באוניברסיטת הרווארד ובשנת 2020 זכה בפרס הרקטור (The Provost Prize) לחוקר בכיר מצטיין 2020. ספרו האחרון של מילר Grand Strategy from Truman to Trump מתמקד בהסברת השינויים באסטרטגיית-העל של ארצות הברית (הוצאת אוניברסיטת שיקגו, 2020). מילר הוא בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת קליפורניה בברקלי וקיבל מלגות מחקר מאוניברסיטת הרווארד, MIT, אוניברסיטת פרינסטון (המרכז ללימודים בינלאומיים), אוניברסיטת מקגיל ומכון פרינסטון ללימודים בינלאומיים ואזוריים (PIIRS). הוא לימד באוניברסיטה העברית בירושלים, באוניברסיטת דיוק, באוניברסיטת קולורדו, באוניברסיטת פרינסטון ובדרטמות' קולג'. כמו כן כיהן במשך שנים רבות כנשיא העמותה הישראלית ללימודים בינלאומיים (IAIS). bmiller@poli.haifa.ac.il

המגוון האתני של אוקראינה, אנו עדים כיום לפטריוטיות ההרואית של כל העם האוקראיני נגד כיבוש זר, למעט חלקים מצומצמים של קבוצות אתניות אחדות עם זיקה אתנית רוסית, המשתפות פעולה עם הפולשים הרוסים. נושא הזהות המשותפת בישראל מאתגר במיוחד. מדינת ישראל הוקמה כמולדת העם היהודי ובשל כך זכתה בלגיטימיות בינלאומית כמממשת את זכות ההגדרה העצמית של האומה היהודית במולדתה ההיסטורית וכמקלט בטוח בעקבות הרדיפות והסבל הרב של היהודים בגולה. עם זאת, כ־20 אחוזים מאזרחיה הם ערבים הגאים כמובן בזכותם ובמורשתם. כשם שלישאליים היהודים קשר הדוק עם יהדות העולם, כך לאזרחי ישראל הערבים יש באופן טבעי קשרי תרבות והזדהות משלהם עם העולם הערבי והקהילה הפלסטינית. אחת הדרכים להתגבר על הבדלים כאלה היא השקעת מאמץ רב ומשאבים רבים בעידוד שוויון מלא בין האזרחים היהודים והערבים והפיכת השוויון הזה לחלק מכל חקיקה והקצאת משאבים רלוונטיות. ישראל ואזרחיה צריכים לפעול במלוא המרץ כדי לגרום לכל האזרחים – ללא קשר למוצאם האתני – לקחת חלק שווה בהישגי המדינה וליהנות מהקצאה שוויונית

Belarus MOD/EYEPRESS

מלחמת רוסיה-אוקראינה והשלכותיה

צבי מגן וסופי קובזנצב

המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) – אוניברסיטת תל אביב

פלישתה של רוסיה לאוקראינה, שכנתה ממערב, החלה לפני חודשים אחדים ונמצאת בעיצומה. מטרת המלחמה של המשטר הרוסי הייתה להוביל לשינוי הסדר העולמי ולמיצובה של רוסיה כמעצמה עולמית רבת השפעה. בין שהמלחמה תימשך ותתפתח לכדי מלחמת התשה ארוכה או לחלופין, תגיע לסיומה בהסדר כזה או אחר, ניתן לטעון כבר בשלב זה כי כללי המשחק השתנו, ובהתאם לכך רצוי למנות את המשמעויות וההשלכות שיש למלחמה זו על הסדר העולמי.

מילות מפתח: מערב, נאט"ו, אוקראינה, רוסיה, משא ומתן, סנקציות, אנרגיה, סוריה, המזרח התיכון

מבוא

מלחמת רוסיה-אוקראינה, המתנהלת זה חודשים מספר, עודנה בעיצומה. אומנם סיומה של המערכה באמצעות הכרעה צבאית או הסכמה מקובלת על שני הצדדים במשא ומתן לא נראה באופק, אולם אפשר ורצוי בשלב זה לגזור משמעויות באשר להשלכותיה של מלחמה זו. מבחינת הרוסים המלחמה אינה מתרחשת רק בזירה האוקראינית כי אם, כפי שחוזר ומצהיר המשטר הרוסי, **זוהי מלחמה המתנהלת מול נאט"ו והמערב בכללותו**. מטרת המלחמה היא שינוי הסדר העולמי ומיצובה של רוסיה כמעצמה עולמית רבת השפעה. כמו כן **טוענת רוסיה** שיצאה למאבק בשל איום מצד נאט"ו על ביטחונה ומעמדה המעצמתי, בעקבות התפשטות נאט"ו מזרחה, לרבות הניסיון לכלול את אוקראינה במגמה זו. בהנחה שמלחמה זו תגיע לסיומה, נראה שהיא משנה את כללי המשחק בזירה הבינלאומית, ובסופו של דבר תשפיע על עיצובו של סדר עולמי חדש.

מהלך המלחמה ומאפייניה

כניסתה של רוסיה לעימות צבאי עם אוקראינה החלה מתוך שאיפתה לא להסתבך במערכה צבאית ממושכת ולהביא להחלפת הממשל באוקראינה, או לפחות להרחיק את אוקראינה מהמערב באמצעות מבצע קצר. המאמץ הרוסי להשגת יעדים אלו בעומק השטח האוקראיני נבלם בהתנגדות אוקראינית אפקטיבית **תוך אבדות כבדות לרוסיה**. התנגדות אפקטיבית זו הושגה בין היתר הודות לנאט"ו, שהכשירה את צבאה של אוקראינה וכן מסייעת לה **באספקת אמל"ח מתקדם**, בשיתוף מודיעיני ובלוחמה טכנולוגית מסיבית הכוללת שימוש במערכות חדישות ומתקדמות. לכך נוספו גם קשיים ואתגרים שבהם נתקל הצבא הרוסי, החל מבעיות לוגיסטיות, דרך אימונים לא מספקים וכלה בחוסר מוטיבציה של החיילים. כל אלה הביאו למערכה צבאית ממושכת, אשר נכון למועד כתיבת שורות אלה אינה קרובה לסיום.

לאחר כישלון המהלך הצבאי באזור קייב העתיקה רוסיה את מאמץ המלחמה לדרום אוקראינה ולמזרחה, וזאת בשאיפה להשיג יעדים אסטרטגיים משמעותיים. ההתקדמות הרוסית איטית מאוד גם בדרום אוקראינה ובמזרחה, ורוסיה מנסה לערער את המגננה האפקטיבית של אוקראינה על ידי פגיעה בערים בעומק השטח האוקראיני, **כדוגמת המתקפה על מרכז הקניות בקרמנצ'וק**, וזאת למטרת הרס תשתיות אזרחיות ושטחים בנויים, גרימת אבדות רבות ועידוד בריחת האוכלוסייה המקומית. כל זה מלווה **בפגיעה קשה באוכלוסייה האזרחית**. התנהלות זו נועדה, בין היתר,

ללחוץ על אוקראינה וגם לאותת למדינות השכנות ולכלל המדינות במרחב הפוסט-סובייטי בדבר היקף הנזק שרוסיה יכולה לחולל גם בשטחן, אם ינסו להתקרב או לחבור לנאט"ו ולמערב. כך למשל כאשר ליטא, שהיא חברה בנאט"ו, ביקשה לאחרונה לאכוף את הסנקציות של האיחוד האירופי על רוסיה ולמנוע מעבר סחורות מרוסיה גופא למובלעת קלינינגרד, רוסיה הגיבה כי היא שומרת לעצמה את הזכות להגיב על המהלך. בכך רוסיה מעלה שוב את רף האיומים על המערב, בהמשך לאיום הנשק הגרעיני באמצעות **העלאת הכוננות הגרעינית**. כל זה נעשה כחלק מכללי משחק חדשים שמקדמת רוסיה בזירה הבינלאומית.

כניסתה של רוסיה לעימות צבאי עם אוקראינה החלה מתוך שאיפתה לא להסתבך במערכה צבאית ממושכת ולהביא להחלפת הממשל באוקראינה, או לפחות להרחיק את אוקראינה מהמערב באמצעות מבצע קצר.

באשר למשא ומתן, כבר מהשבוע הראשון למלחמה הוא מתנהל ללא תוצאות, נכון לשעה זו. ככל שהמלחמה אינה מגיעה לסיומה והצדדים אינם דנים בתנאים לכך, נראה כי מדינות המערב ובראשן ארצות הברית, באמצעות הסיוע הצבאי והכלכלי שהן מעניקות לאוקראינה, מעוניינות לגרור את רוסיה למערכה ממושכת שתפעל לרעתה. זאת במקביל למאמץ התודעתי מול הציבור והמערכת השלטונית ברוסיה גופא. **יעד זה הוצהר בפומבי על ידי הנשיא ביידן**. ארצות הברית ומדינות נאט"ו מקפידות להימנע מכניסה לעימות ישיר עם רוסיה ומהיגרות לעימות כלל-עולמי. האינטרס של רוסיה הוא לסיים את המערכה הצבאית במהירות, בין בהישג צבאי משמעותי ובין בהסדרה הסכמית במשא ומתן. יודגש כי חלק מהיעדים האסטרטגיים שרוסיה הציבה לעצמה כמטרה היא אכן הצליחה לכבוש – ביניהם ניתן למנות את רוב אזור דונבאס, שעליו היא מנסה להשיג שליטה מלאה, וכן ערים כמו חרקוב ועיר הנמל מריופול, הנתפסת כעיר חשובה בשל גודלה ומיקומה האסטרטגי וכן עקב חשיבותה ברמה התודעתית. כיבוש רצועת החוף הדרומית מאפשר לרוסיה לנתק את אוקראינה מהים השחור, מה שעלול לפגוע במידה ניכרת ביצוא וביבוא לאוקראינה ובשרשראות האספקה. כיבוש רצועה זו גם יאפשר לרוסיה לחבור בעתיד לחבל טרנסניסטריה הבדלני במולדובה. הדבר יטיל איום על מולדובה – מדינה המצויה במרחב הפוסט-סובייטי, ועל חברות בנאט"ו

העימות בזירה העולמית

שאיפתה של רוסיה בשני העשורים האחרונים, מאז עלייתו של פוטין לשלטון, היא להוביל סדר עולמי חדש שבו היא מצליחה למצב את עצמה כמעצמה אסטרטגית עולמית. להבטחת ההשפעה הרוסית על המרחב הפוסט־סובייטי חשיבות ממעלה ראשונה, משום שהיא משמרת את כוחה של רוסיה כמעצמה אל מול אירופה והמערב בכלל, ורוסיה רואה בכך תנאי להישרדותה. ככל שהמלחמה בין רוסיה לאוקראינה הלכה והסלימה, כך מדינות שכנות שצפו מן הצד במתרחש הסיקו את המשמעויות הנובעות מכך ואת הצעדים שיש לבצע כדי לשמור על האינטרסים הלאומיים שלהן. הסכמים דו־צדדיים וערבויות בינלאומיות **כדוגמת הסכם בודפשט מ-1994** – שבמסגרתו ערבו הן רוסיה והן ארצות הברית לשלמותה של אוקראינה – הם דוגמה מצוינת לכרסום הניכר בטיבן של הבטחות וערבויות בינלאומיות, ושל יכולתן של המדינות המעניקות אותן לעמוד מאחוריהן. פלישתה של רוסיה לאוקראינה יצרה אפקט דומינו שבו נבחנים הסכמים וכללי משחק חדשים. אפקט זה מתבטא בצעדיהן של **מדינות כמו פינלנד ושוודיה**, אשר עד שלב מאוחר יחסית של המלחמה בין רוסיה לאוקראינה שמרו על נייטרליות וכעת מעוניינות להצטרף לברית נאט"ו. בכך גם גוברים היתרון והחשיבות של ברית נאט"ו, שבהיותה ברית צבאית מוכיחה את האפקטיביות שלה בהענקת ביטחון למדינות החברות בה, הן ביכולת ההרתעה שלה והן ביכולתה לשנע כוחות צבאיים משמעותיים, **כדוגמת ההחלטה להעמיד כ-300 אלף חיילים במוכנות גבוהה במזרח אירופה**.

מעבר לכך, התרחשותם של קרבות עזים ועקובים מדם, וכן התנגשותם המחודשת של כוחות צבאיים על אדמת אירופה בעצימות שלא נראתה מאז מלחמת העולם השנייה, מעלים על נס את חשיבותה של עוצמה ביטחונית, וזאת בשילוב יכולת העמידה האפקטיבית של אוקראינה אל מול כוחות רוסיה בזכות האמל"ח המערבי המתקדם. כל אלה מעודדים מדינות נוספות לפעול למען העצמת ביטחונן בדרך של חיזוק **התעשיות הצבאיות**, הגדלת תקציבי הביטחון והכשרת כוחות צבא לאומיים באופן המתקדם ביותר.

אי־הצלחתה של רוסיה בהכרעה של המערכה באוקראינה מאותתת לאזורים נוספים במרחב ההשפעה הפוסט־סובייטי, ובכלל זה ניתן למנות את קזחסטן והעומד בראשה, הנשיא קוטאייב. על אף הסיוע שהעניקה רוסיה לממשלת קזחסטן בניסיון ההפיכה האחרון בינואר 2022, נראה כי מדינה זו מנסה לשדר עצמאות, ויש להניח כי כוונתה ליצור בריתות אחרות ואפקטיביות יותר עבורה כדי לשמור על האינטרסים שלה.

השכנות לה. יצוין כי כחלק מהמאמץ להשיג שליטה מלאה באזורים שרוסיה כבשה, היא פועלת במקביל על מנת לחייב מתן אזרחות לתושבים המקומיים או לבצע חילופי אוכלוסין.

כאמור, הסכמותיה החוזרות ונשנות של רוסיה לדון עם אוקראינה והמערב מדגישות עוד יותר את המוטיבציה הרוסית הגוברת לסיים מערכה זו. המשך המערכה הצבאית מגביר את הלחצים הפנימיים במוסקבה מצד המתנגדים להמשך המלחמה ומאיים על הישגות השלטון הנוכחי. ככל שהמערכה מתארכת גובר האיום מבית ומתגברים החיכוכים הפנימיים בקרב גורמי השלטון. במכלול החלופות העומדות בפני רוסיה, מלחמת התשה היא האפשרות הגרועה ביותר, בשל האיום הרציני הנובע מכך להמשך שלטונו של פוטין. אפשר היה להצביע על מאבקי כוח בקרב האליטה השלטונית כבר בשבועות המתוחים בטרם הפלישה, כדוגמת **מכתב ארגון הקצינים הרוסים** לפוטין שהתפרסם בתקשורת, ובו דרישה נחרצת מהממשל הרוסי שלא לפלוש לאוקראינה. קולות דומים בצמרת השלטון גברו ככל שהסנקציות המערביות על רוסיה הלכו והחריפו, והביאו את המדינה לסיפוף של משבר כלכלי חמור עד כדי הגעה **למצב של חדלות פירעון** (משבר שנראה כי לעת עתה רוסיה מצליחה להכילו). מלחמת הירושה סביב פוטין נמשכת ומתגברת ככל שהמלחמה אינה מסתיימת, ולאחרונה אף **נשמעה ביקורת חריפה מצד דמויות מובילות בשירות הביטחון הפדרלי כלפי הצבא והמערכה הצבאית באוקראינה**, בהובלת שר ההגנה סרגיי שויגו. כל אלה מחריפים את המצב ומקרבים אותו למשבר במוקדי הכוח הרוסיים.

יודגש כי במהלך כל חודשי המלחמה באוקראינה ונכון למועד כתיבת שורות אלה, רוסיה מצליחה להכיל את האיום על היציבות השלטונית ולהתגבר על האופוזיציה. בין השאר, בהסתמך על צעדי אכיפה והסברה נמרצים נעצרו ונשלחו לכלא עשרות אלפי מפגינים נגד המלחמה ואנשי אופוזיציה, במספר ערים הופעל עוצר וכן נסגרו ערוצי תקשורת רבים הנחשבים חופשיים. עם זאת, כאמור, האיום עודנו קיים והוא צפוי להתגבר ככל שרוסיה והממשל הקיים יתקדמו לעבר בחירות אפשריות ב־2024. נכון להיום, על פי החוקה הרוסית הבחירות לנשיאות הפדרציה הרוסית צפויות להתקיים בחודש מארס 2024, אם הנשיא פוטין לא ישנה את החוקה.

אם כך, שאיפתה של רוסיה היא לסיים את המלחמה בתנאים סבירים, שיאפשרו לה להציג הישג צבאי ואולי אף הקלה בסנקציות. המערב מצידו נחוש לגרור את רוסיה למלחמת התשה, שתכרסם בלגיטימיות של השלטון ותגביר את הלחצים ואת מאבקי הכוח מבית.

לתנאים שהציבה רוסיה, ובכללם המשך מסחר עימה ברובל. לא מן הנמנע כי רוסיה תגביר את לחצייה לקראת תקופת החורף הקרבה – שבה תגבר התלות האירופית במקורות האנרגיה הרוסיים.

נוסף על משבר האנרגיה החמור הפוקד את אירופה, מלחמת רוסיה-אוקראינה החריפה את משבר המזון העולמי ופגעה ביכולתה של אוקראינה לייצא חיטה ודגנים למדינות העולם. כעשירית מיבוא החיטה העולמי מגיעה מאוקראינה, מה שהביא לכך שהמלחמה גרמה לעליית מחירים חדה בכל העולם. זאת ועוד, הדבר הוביל למשבר חמור ולעליית מחירים קיצונית במדינות **המזרח התיכון ואפריקה**, אשר צורכות כ-40 אחוזים מהחיטה שמספקות רוסיה ואוקראינה – דבר שעלול לערער עוד יותר את יציבותן הפנימית של המדינות באזורים הללו ולחולל משברים אזוריים. לא מן הנמנע כי רוסיה שואפת להעמיק גם בהקשר זה את התלות בה באספקת החיטה, ולגדוע תלות כזו באוקראינה מצד מדינות שונות.

בנקודת הזמן הנוכחית, למערכה הכלכלית מספר השלכות חשובות הן עבור רוסיה והן עבור מדינות העולם. ראשית, ככל שהתארכה המלחמה באוקראינה, הלחץ הכלכלי מינף את היכולת של המערב לדחוק ברוסיה לשבת למשא ומתן עם אוקראינה ולהגיע להבנות. מטרתן של הסנקציות המערביות הייתה בין השאר הפעלת לחץ ציבורי על המשטר. כאמור, נראה כי בטווח הקצר מצליחה רוסיה להכיל את הסנקציות הכלכליות ולהתגבר עליהן. עם זאת, לאורך זמן הלחץ הכלכלי עלול להשפיע על רוסיה ועל הציבור. רוסיה מצידה תשאף למצוא דרכים חלופיות לעקוף את הסנקציות. נותרת השאלה אם בטווח הזמן הקצר המערב ישיג את התוצאות הרצויות.

שנית, **התבטאויות הנשיא פוטין בפורומים כלכליים בינלאומיים** מלמדות כי רוסיה רואה בלחץ הכלכלי שמופעל עליה ובהשפעה הנגדית שיש לכך על אירופה והמערב "אפקט בומרנג" – כלי נוסף שמשמש אותה לשינוי הסדר העולמי. כלומר, האינפלציה הגואה ברחבי המערב, הנטל הכלכלי על האזרחים כתוצאה מהעלייה במחירים ובעיות בשרשרת האספקה – כל אלה בראיית רוסיה יביאו לשינויים פוליטיים פנימיים ולעלייתן של אליטות חדשות במדינות המערב, וכן לערעור היציבות הפנימית באזורים נוספים כמו המזרח התיכון ואפריקה, אשר ישחקו לידיה במסגרת עיצוב הסדר העולמי החדש.

לבסוף, **משבר האנרגיה ברחבי אירופה** משליך בעקיפין גם על ישראל, ומאגרי הגז הטבעי שלה הופכים אותה לשחקנית חשובה בתחום האנרגיה, הן בשוק האזורי – המזרח התיכון – והן בשוק האירופי,

לא מן הנמנע כי מגמת ההתרחקות של קזחסטן מרוסיה נובעת מהשפעתה הגוברת של סין באסיה.

לכך מצטרפים תהליכים בולטים נוספים באירופה, כמו ההתקרבות המתוקשרת בין אוקראינה לפולין **והאפשרות לחתימת הסכם בין שתי המדינות**. בתגובה לכך וכחלק מפעולות החתרנות מצד רוסיה, נעשה ניסיון לעורר קולות המתנגדים לשיתוף פעולה כזה. באופן דומה, בהונגריה שעד כה הפגינה מדיניות ניטרלית ביחס למדיניות האירופית באשר להטלת הסנקציות על רוסיה, נעשה ניסיון מצד רוסיה לעורר שיח בדבר החזרת שטחים באוקראינה שהונגריה טוענת כי היו בעבר תחת שליטתה, כגון אזור **זקרפטיה**. בכך למעשה פועלת רוסיה, במסגרת קידום את הסדר העולמי החדש, לעיצוב עתידה הטריטוריאלי של אוקראינה.

יודגש כי חרף הדרמה המתחוללת בחודשים האחרונים, ההרתעה הגרעינית ההדדית נשמרת. גם לכך יש השלכות, ומתגבשת ההבנה כי התחמשות גרעינית תאפשר למדינות להגן על האינטרסים הביטחוניים שלהן. רוסיה, שהייתה שותפה לכללי המשחק שנקבעו בעידן הגרעין של המלחמה הקרה, ממשיכה לשמור על כללי ההרתעה הגרעינית על אף **האיומים**, ולשחק לפיהם. לאור זאת, לא מן הנמנע שיהיה בכך כדי להגביר את המוטיבציה של שחקנים באזורנו ובאזורים נוספים בעולם להתחמשות גרעינית.

גם להיבט הכלכלי השלכות כבדות משקל על הסדר העולמי. **הסנקציות החריפות** שהטילו מדינות המערב הביאו ללחצים כלכליים כבדים בתוך רוסיה, אך למרות הציפיות הצליחה רוסיה להכיל את האתגר הכלכלי ואף להתגבר עליו, לעת עתה. התמונה המצטיירת כיום על ידי מוסקבה היא שרוסיה **הצליחה לייצב את כלכלתה** ולהבטיח אורך נשימה עבור השלטון והמערכה הצבאית. הידוק הקשרים עם סין, איראן, הודו ומדינות נוספות באזור אסיה והמזרח התיכון, לצד הישענות על הרזרבות שתוכננו מבעוד מועד, מאפשרים לרוסיה להגביר את הלחץ על אוקראינה ולהתמיד במאבק נגד המערב במישור האנרגיה, בין היתר על בסיס ההבנה כי **למערב אירופה אין בשלב זה חלופות אפקטיביות לשוק הגז והנפט הרוסי**. הגם **שמדינות** באירופה ינסו להסתמך על חלופות, בין השאר באמצעות ניסיון לפנות למדינות במזרח התיכון **ולשראל**, החשש הוא שיתברר כי לאמברגו על רוסיה עלות גבוהה יותר עבור אירופה מאשר עבור רוסיה.

כמו כן, לחצייה ואיומיה של רוסיה על מדינות ועל שחקנים אזוריים המגלים תלות גבוהה במיוחד בנפט ובגז הרוסי, כי **תפסיק את אספקת האנרגיה**, הוכחו כמשתלמים לאור הסכמתם של חלק מהשחקנים

דברים אלו חוברים אל ניסיונותיה של רוסיה לעצב מחדש את המפה הבינלאומית ודוחפים אותה ליצור חלופות ובריתות חדשות מול ארצות הברית ובעלות בריתה. מהלכים אלו יאפשרו לה לשמור על מעמדה כמעצמה עולמית. הדבר משרת את רוסיה גם בטווח הקצר, וזאת על ידי יצירת דימוי של תהליכים והישגים במקום סטגנציה. הצגת הישגים בשלבים אלו של המלחמה מאפשרת למתן את הלחצים הפנימיים על השלטון.

מסקנות ולקחים

מלחמת רוסיה-אוקראינה מלמדת על מגמה לעיצובו של סדר עולמי חדש, ומהלכיה של רוסיה כופים מסגרת זו תחרות בין מדינות. הגם שהמלחמה טרם הסתיימה, כבר בשלב זה ניתן להפיק את ההשלכות והלקחים הראשוניים. מגמה זו מחייבת את מדינות המערב ומדינות אחרות לחשב מסלול מחדש ולגלות הבנה באשר להסכמים בינלאומיים עתידיים חדשים. בראש ובראשונה הדבר נוגע בפרט למדינות ברית המועצות לשעבר. הדברים נוגעים גם לישראל, שהפכה בנסיבות הללו לשחקנית בינלאומית חשובה, בין השאר בזכות ניסיונותיה לתווך בין רוסיה ואוקראינה. אף שמאמצי התיווך לא הביאו לתוצרים משמעותיים, הם העלו על נס את חשיבותה של ישראל בזירה הבינלאומית. בעיני רוסיה נתפסה ישראל כשחקנית המערבית היחידה שאינה שותפה לסנקציות המערביות, ועל כן היה ביכולתה לתמרן בין הצדדים ולשאוף להגיע להסכמות. עם זאת ועל אף מאמציה של ישראל לשמר מעמד בלתי תלוי בעימות המוצג לעיל, הדברים מתחילים להיות רלוונטיים גם לגביה כאשר לבחירת מסלולה העתידי, ועליה לבחון היטב את שיקוליה המערכתיים. בין השאר, ישראל תידרש לבחון מיהן שותפותיה האסטרטגיות בעיצוב הסדר העולמי ומהם התנאים לשמירה על שותפויות ובריתות אלו. כך למשל, במערך השיקולים שבו ארצות הברית היא בעלת הברית האסטרטגית והחשובה ביותר, לא מן הנמנע כי תגיע השעה שבה ישראל תיאלץ להכריע באשר למדיניותה כלפי סין. כמו כן, על ישראל להביא בחשבון את מקורות האנרגיה הטבעיים שלה ואת השפעתם על המערכה הבינלאומית בכלל, והאזורית בפרט.

זאת ועוד, במערכה זו ישנם לקחים גם במישור הצבאי הישיר, הנוגעים לתורת הלחימה, ובהם שאלת האפקטיביות של התמרון הצבאי בשדה הקרב; עניין וצורך בהשקעה במערכות נשק מתקדמות ובפיתוחן; עניין של מלחמות תודעה ועוד. על ישראל להפיק את המשמעותיות האסטרטגיות, הטקטיות והטכנולוגיות הרלוונטיות עברה, הנובעות מהמלחמה המוזכרת לעיל.

ויש לציין את נכונותה של הנציבות האירופית לקידום מהלכים לרכישת הגז הטבעי מישראל. כמו כן, ההסכם הנרקם לטובת העברת הגז מישראל ללבנון דרך צינור העובר בירדן ובסוריה הוא חסר תקדים ובעל יכולת השפעה אזורית. הגם שעסקה זו החלה עוד בטרם פרצה המלחמה בין רוסיה לאוקראינה, המשך התקדמותן של ישראל ולבנון לכיוון זה מלמד גם הוא שישראל הופכת לשחקנית חשובה בתחום האנרגיה הן במזרח התיכון והן בעבור אירופה.

רוסיה, המזרח התיכון וישראל

באשר לישראל, מתחילתה של המלחמה מזהה סדרת צעדים רוסיים המכוונת נגד ישראל, לרבות טיסות מאתגרות באזור הגבול הסורי, ביקורת פומבית ובוטה כלפי ישראל על יחסיה עם הפלסטינים סביב ירושלים, קשרים ישירים עם חמאס והרשות הפלסטינית, ביקורת בנימה אנטישמית (מפי שר החוץ הרוסי) וביקורת גלויה על תקיפות ישראליות בסוריה נגד יעדים איראניים. הצעד החריף ביותר הוא סביב תקיפה של שדה התעופה בדמשק, לרבות נזיפה של השגריר הרוסי ופנייה למועצת הביטחון של האו"ם. כל זה יכול להצביע על עניינה של רוסיה לשמור על מעמדה האזורי כמעצמה אזורית מול סוריה, איראן ואחרות, לכל הפחות, שהרי מעמדה של רוסיה נפגע גם באזור זה בעקבות המלחמה. בעיני הרוסים, הדומיננטיות שלהם בסוריה היא אינטרס חיוני. זאת בין השאר מכיוון שהדבר מאפשר דריסת רגל משמעותית במזרח התיכון, הנמל שלהם בטרטוס מעניק גישה אסטרטגית לים התיכון – "הבטן הרכה" של נאט"ו – וכן בגלל קרבתה של סוריה לאזורים אסטרטגיים עבור הרוסים בקווקז.

מלחמת רוסיה-אוקראינה מלמדת על מגמה לעיצובו של סדר עולמי חדש, ומהלכיה של רוסיה כופים מסגרת זו תחרות בין מדינות.

הדבר יכול לשקף גם את עניינה של רוסיה להתניע משבר אזורי סביב ישראל, במישרין או בעקיפין, שיציב את רוסיה כמעצמה אל מול ארצות הברית ובעלות בריתה ויסייע לביסוס מעמדה באזור. לא מן הנמנע כי הסיבה היא הרצון להסיט את תשומת הלב הבינלאומית מנושאים הקשורים באוקראינה לנושאים אחרים. הגם שרוסיה רואה חשיבות רבה בשמירת היציבות של סוריה ובדחיקת רגליהם של האיראנים מהתבססות בסוריה, מוסקבה מעוניינת לכל הפחות לאותת לסורים ולאיראנים כי היא דואגת להם ונמצאת לצידם.

ולהפניית משאבים לצורך התמודדות עם אירועים הרסניים מהסוג המתואר לעיל. כל הפסקה של המלחמה פירושה משא ומתן בתנאים כאלה ואחרים. בשלב זה קשה לקבוע את תוצאות המלחמה, אך מהלך האירועים מלמד על ההשלכות והתרחישים האפשריים שהוצגו במאמר.

צבי מגן הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. הצטרף לסגל המחקר של המכון ביולי 2009 לאחר יותר מעשרים שנות כהונה בתפקידים שונים בשירות החוץ של ישראל. מ־1993 ועד 1997 כיהן כשגריר ישראל באוקראינה; בשנים 1998-1999 שימש שגריר ישראל ברוסיה. מ־1999 עד 2006 עמד בראש ארגון 'נתיב'. מ־2006 עד 2009 עמד בראש המכון ללימודי אירואסיה במרכז הבינתחומי בהרצליה. צבי מגן שירת באגף המודיעין בצה"ל וסיים את שירותו בדרגת סגן־אלוף. zvim@inss.org.il

סופי קובזנצב היא עוזרת מחקר בתוכנית רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי. בעבר הייתה יועצת פרלמנטרית ויועצת תקשורת בכנסת. בין היתר עבדה עם יו"ר וחברי ועדת החוץ והביטחון בכנסת, וכן הייתה חוקרת במרכז למחקר מדיני של משרד החוץ והתמקדה במחקר כלכלי ומדיני של גוש אירואסיה. סופי היא סרן (מיל') ביחידה 8200 ובוגרת תואר שני מחקרי במדע המדינה ויחסים בינלאומיים מהאוניברסיטה העברית, שם גם התמקדה במלחמה בין רוסיה לאוקראינה סביב סיפוח חצי האי קרים ב־2014 ובהשפעות על המרחב הפוסט־סובייטי. sophiek@inss.org.il

לסיכום, עדיין קשה לקבוע את מועד סיום המלחמה, אך בנקודת הזמן הנוכחית ניתן לראות מספר תרחישים אפשריים. רוסיה אומנם מתקדמת בצעדים איטיים אל עבר יעדים אסטרטגיים במזרח אוקראינה ובדרומה, אך מהלך הדברים מלמד על מלחמת התשה אפשרית שתימשך עד שיקרה אחד מן השלושה:

- מדינות המערב ובראשן ארצות הברית יובילו את רוסיה ואוקראינה להסכמות ולסיום המלחמה. המוטיבציה מצד המערב לגרום לסיום המלחמה יכולה לנבוע מאילוצים ולחצים מצידה של אוקראינה, אשר ספגה אבדות רבות, וכן מן ההבנה כי לרוסיה אזלו הקלפים המשמשים אותה למינוף הלחץ על המערב, וכעת היא תסכים לשחק לפי כללי המשחק המערביים.
- רוסיה תגלה מוטיבציה להפסקת המלחמה ולמציאת פתרון להסדרה מול אוקראינה. תרחיש כזה יכול להתממש בהנחה שמערך השיקולים הפנימיים של רוסיה יצביע על כך שמכלול הלחצים מבית והחשש מפני ערעור היציבות, האיום על השלטון וקושי כלכלי יהוו מחיר גבוה מדי עבור המשטר הרוסי, בהנחה שהיא תיכנס למלחמת התשה ממושכת. במקרה כזה רוסיה תציג הישגים כמי שהצליחה להתניע תהליך של ערעור ועיצוב מחדש של הסדר העולמי, יצירת איום וחשש בקרב מדינות ברית המועצות לשעבר וקבלת התנאי של אי־הצטרפות לנאט"ו על ידי אוקראינה.
- עצירת המלחמה מצד רוסיה בעקבות קריסת המשטר ואובדן היציבות. שינוי המשטר עקב לחץ מערבי או לחץ פנימי עלול להביא את רוסיה לעצירת המלחמה

Erez Simon/Port of Haifa

סין ותשתיות לאומיות בישראל: השיא מאחורינו

גליה לביא

המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) – אוניברסיטת תל אביב

מעורבותן של חברות סיניות במכרזי תשתיות לאומיות בישראל עוררה בשנים האחרונות דאגה בקרב גורמי ממשל בארצות הברית ובישראל. מחקר זה בחן את המעורבות של חברות סיניות במכרזי תשתיות שונים בהשוואה לחברות זרות אחרות, בהתפלגות לתחומים ועל ציר הזמן, ומצא כי ההשתתפות הסינית במכרזים היא אכן גבוהה, אך נובעת בעיקר מחוסר עניין של מדינות זרות אחרות בהם. נמצא גם שחברות סיניות זכו בעיקר במכרזי הקמת תשתיות ופחות במכרזי תפעול. זכייתן במכרזים עלתה באופן מיוחד בשנים 2015 ו-2019, אך מאז תחילת עבודתה של הוועדה המייעצת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות בישראל ב־2020 נעצרו לחלוטין זכויותיהן במכרזי תפעול.

מילות מפתח: סין, תשתיות, הוועדה המייעצת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות, הרכבת הקלה בתל אביב, הקו האדום

מבוא

גורמי ביטחון העלו חששות מפני סיכונים ביטחוניים הכרוכים במעורבות סינית בתשתיות לאומיות. כך למשל, ראש השב"כ היוצא נדב ארגמן טען בינואר 2019 כי "ההשפעה הסינית בישראל מסוכנת במיוחד בכל הקשור לתשתיות אסטרטגיות וחברות גדולות במשק".

המתודולוגיה

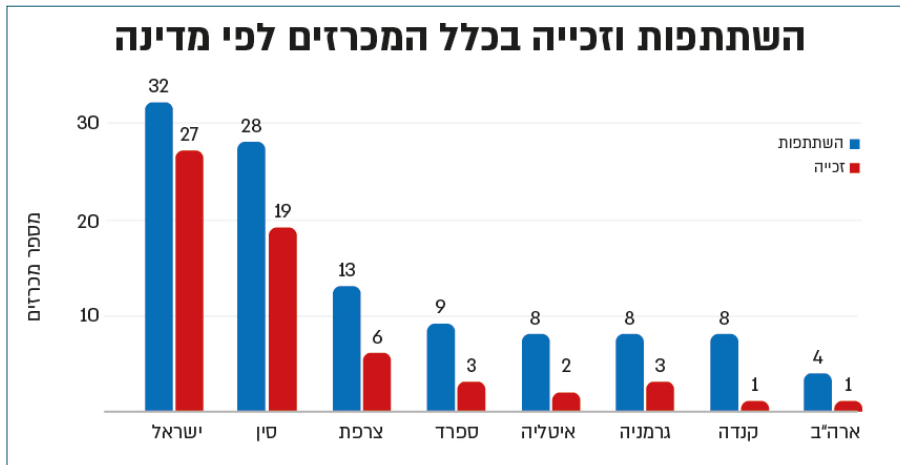
בהיעדר מאגר מידע ממשלתי המתעד את פרטי מכרזי התשתיות בענפים השונים, נאסף מידע על מכרזי תשתיות מאתרי האינטרנט של החברות הממשלתיות הישראליות נת"ע, נתיבי ישראל, חנ"י, רשות החשמל, רשות המים ורכבת ישראל; מאתרי החברות הסיניות מדוחות כנסת ישראל; ומפרסומים בעיתונות הישראלית והזרה. על בסיס זה נבנה מאגר נתונים ראשוני. מתוך 72 המכרזים במאגר נבחרו 46 מכרזים משנת 2001 ועד יוני 2022 שהיקפם מעל 100 מיליון ש"ח, אשר עסקו בתשתיות של נמלים, רכבות בין-עירוניות, המטרו במטרופולין דן והרכבת הקלה בתל אביב, לרבות אספקת קרונות וקטרים; תחנות כוח, מתקני התפלת מים וסלילת כבישים (לא נכללו מכרזים שהיו סגורים בפני חברות זרות, או מכרזים שאינם עבור תשתיות לאומיות). עבור כל מכרז תועדו תחום התשתית, תכולתו, החברות שהתחרו בשלב הסופי, החברות שזכו ומועד סיומו. הספירה התבצעה לפי מכרז ולא לפי חברה, כך שבמקרים שבהם מספר חברות מאותה מדינה התחרו או זכו באותו מכרז, הם נספרו פעם אחת בלבד.

אחת ממגבלות המחקר נובעת ממידע חלקי הקיים במקורות המידע. המקורות הרשמיים אינם מפרטים על אודות המשתתפים במכרזים אלא מציינים רק את הזוכה. העיתונות אף היא מסקרת לעיתים רק את הזכייה ולא את תולדות המכרז. כפועל יוצא, המידע על המשתתפים בשלבים השונים של המכרזים אינו מלא. כדי להתגבר על מגבלה זו התמקד המחקר בשלב האחרון של המכרזים ובזוכים בהם.

מעורבות זרה בתשתיות לאומיות בישראל

על פי נתוני המחקר, לצד חברות מישראל השתתפו במכרזי התשתיות שנבחנו חברות מ-17 מדינות זרות. תרשים מס' 1 מציג את מספר המכרזים שבהם השתתפו וזכו חברות מהמדינות המובילות וביניהן, בסדר יורד, חברות מסין, צרפת, ספרד, איטליה, גרמניה, קנדה וארצות הברית.

חברות מסין מקימות ומתפעלות תשתיות לאומיות בישראל משנת 2006, אך מעורבותן בנושא שנויה במחלוקת. המצדדים בה, בהם אנשי משרד האוצר, טוענים שחברות סיניות מקימות במהירות וביעילות תשתיות נדרשות, שעצם השתתפותן במכרזים גורמת להוזלת כלל הצעות המחיר, וגם אם אינן זוכות הן מניבות חיסכון לקופת המדינה. מנגד, גורמי ביטחון העלו חששות מפני סיכונים ביטחוניים הכרוכים במעורבות סינית בתשתיות לאומיות. כך למשל, ראש השב"כ היוצא **נדב ארגמן** טען בינואר 2019 כי "ההשפעה הסינית בישראל מסוכנת במיוחד בכל הקשור לתשתיות אסטרטגיות וחברות גדולות במשק". הדברים נאמרו בזמן שבירושלים עסקו בגיבושה של **הוועדה המייעצת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות**, על רקע אזהרות חוזרות ונשנות מצד גורמים בממשל טראמפ מפני הסיכונים הכרוכים בהשקעות סיניות בישראל, ביניהם פעילות ריגול, השבתת תשתיות ויצירת מנופי לחץ על הממשלה. אומנם וושינגטון מודאגת בעיקר מההשקעות בחברות טכנולוגיה בישראל, אולם מעורבות בתשתיות היא גלויה לעין ולכן נוחה לביקורת. נוסף על החשש מסיכונים ביטחון, **התאחדות הקבלנים בוני הארץ** טוענת כי כל החברות הסיניות הפועלות בישראל הן 'קבוצת מחזיקים' אחת בבעלות ממשלת סין, ולכן היא זו שמשתלטת על שוק התשתיות בישראל. אומנם בג"ץ **פסל** טענה זו, אך לפי ההתאחדות "ממשלת סין מנהלת תחרות לא הוגנת בשוק התשתיות, שמסכנת מאות חברות ישראליות המעסיקות עשרות אלפי עובדים". חשש נוסף וחמור במיוחד הוא מפני סיכון יחסיה המיוחדים של ישראל עם ארצות הברית. אולם הקמת הוועדה המייעצת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות לא סיפקה את ממשל טראמפ והתחרות האסטרטגית בין המעצמות לא דעכה עם חילופי השלטון בווינגטון. ממשל ביידן אולי פועל באמצעים שונים משל קודמו והמסרים שמעבירים בכיריו מנומסים ורהוטים יותר, אך אין לטעות – האסטרטגיה, הרואה בסין יריבה המאתגרת את הסדר העולמי ומסכנת את מקומה של ארצות הברית בראשותו, נותרה זהה. לפיכך, המשך מעורבות סינית במכרזי תשתיות לאומיות במדינה ודאי יגביר את המתח בין ישראל לידידתה הקרובה. דווקא בשל כך חשוב מאוד להבין את המעורבות הסינית בתשתיות הלאומיות בישראל. מחקר זה מבקש לשרטט תמונת מצב עדכנית ומפורטת של מעורבות זו, לנתח את מאפייניה ולהמליץ על מדיניות רלוונטית.

תרשים 1: השתתפות וזכייה בכלל המכרזים לפי מדינה

המעורבות הסינית בתשתיות לאומיות בישראל

מעורבות סינית בנמלי ישראל וברכבת הקלה בתל אביב היא המוכרת והמדוברת ביותר בתקשורת הישראלית, ויש הקושרים אותה ל"יוזמת החגורה והדרך" (יח"ד – BRI) – ראו למשל במאמרו של מרדכי חזיזה בגיליון זה), שעליה הכריז נשיא סין שי ג'ין-פינג ב־2013. מדובר באסטרטגיה לפיתוח ימי ויבשתי של דרכי סחר מסין, היצואנית הגדולה בעולם, דרך מדינות מרכז אסיה והמזרח התיכון הזקוקות לתשתיות חדשות, ועד לשווקים בארצות אירופה העשירות ולאפריקה, המספקת חומרי גלם חשובים לסין. באמצעות היוזמה חותרת סין לגוון את דרכי הסחר שלה, למנף את היכולות העודפות של חברות סיניות בתחום התשתיות, לחזק את קשריה עם המדינות לאורך הדרכים ואת השפעתה בהן ולהציג עצמה לעולם כמעצמה אחראית שדואגת לפיתוח העולמי. אומנם עוד לפני ההכרזה על יוזמת החגורה והדרך חברות סיניות כבר היו מעורבות במיזמי תשתית שונים ברחבי העולם, כולל בישראל, אך יח"ד סיפקה את המסגרת הרעיונית, שקיבלה ביטוי גם בתמיכה מדינית וכלכלית מצד ממשלת סין.

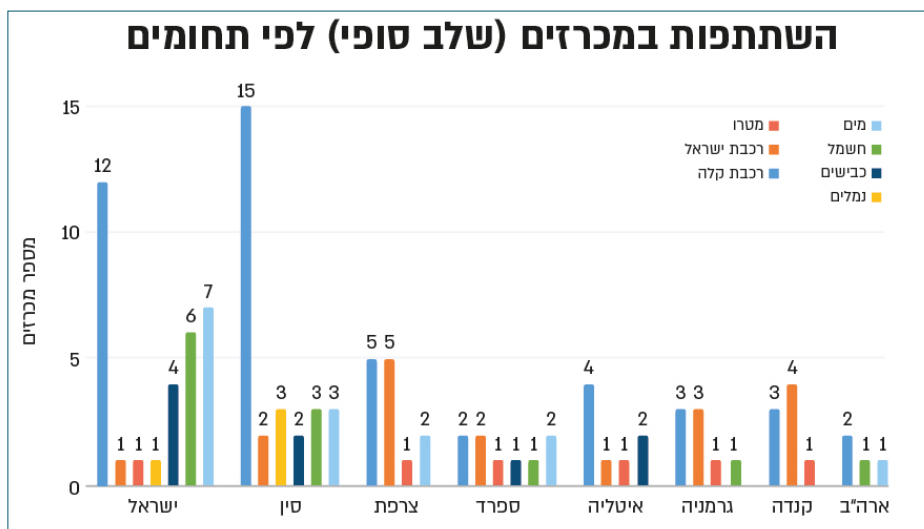
נראה שמעורבותן של חברות סיניות בישראל אינה קשורה ישירות ליח"ד, והיא חורגת מתחומי התחבורה אל רוב תחומי התשתיות. חברות מסין (וגם מספרד) השתתפו במכרזים בשישה מתוך שבעת התחומים שנבדקו, להבדיל מחברות ממדינות אחרות שהתמקדו במספר מצומצם של תחומים (ראו תרשים 2). חברות סיניות השתתפו במכרזי הרכבת הקלה והנמלים, אך גם בתחומי החשמל והמים. מנגד, השתתפותן במכרזי רכבת ישראל דלילה למדי.

תרשים מס' 3 מציג את מעורבות החברות הסיניות במכרזים על ציר הזמן. כפי שניתן לראות, לרוב זכו

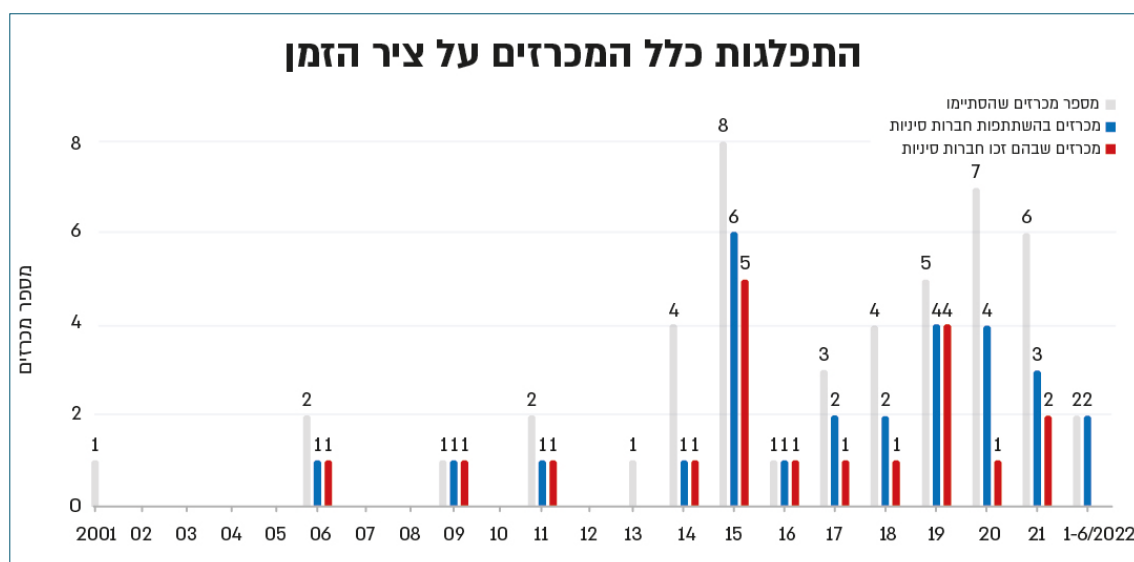
חשוב לציין שמורכבות הפרויקטים דורשת מהמשתתפים להתאגד לקבוצות שבהן מספר חברות. כך למשל, במכרז לניהול המטרו במטרופולין דן, בקבוצה אחת חברו יחד חברות מישראל, צרפת וקנדה, ובאחרת התקבצו חברות מישראל, צרפת ואיטליה. כך במכרז אחד חברות מאותה מדינה התמודדו זו מול זו.

כמו כן, לעיתים חברה אחת מצטרפת לחברה אחרת במכרז מסוים, ובמכרז אחר אפשר שהן יתחרו זו בזו. למשל, חברת China Civil Engineering Construction Corporation (CCECC) מסין התמודדה במכרז אחד כחלק מקבוצה לצד חברת מנרב הנדסה הישראלית, ובמכרז אחר התמודדו שתי החברות הללו זו מול זו. המורכבות הזו מקשה על ניתוח הנתונים לפי מדינה, אך מהתפלגות הנתונים בתרשים מס' 1 ניתן לראות בבירור שחברות סיניות השתתפו וזכו ביותר מכרזים מחברות זרות אחרות. שיעור ההשתתפות של חברות סיניות עמד על כ־61 אחוזים מכלל המכרזים (28 מתוך 46), לעומת שיעור ההשתתפות של חברות מצרפת, המדינה השנייה בגודלה בהיבט זה, שעמד על כ־28 אחוזים בלבד. חברות זרות בולטות נוספות הן מאיטליה, ספרד, גרמניה וקנדה. חברות מארצות הברית נמצאות במקום השביעי בלבד מבין החברות הזרות, עם שיעור השתתפות של כ־8.7 אחוזים מכלל המכרזים.

גם התפלגות הזכייה במכרזים מציגה יתרון לחברות מסין, אולם במידה פחותה. שיעור הזכייה שלהן עומד על כ־68 אחוזים מהמכרזים שבהם התחרו (19 מתוך 28), לעומת כ־46 אחוזי זכייה של חברות מצרפת ו־25 אחוזים של חברות מארצות הברית. שיעור הזכייה של החברות הסיניות נמוך בהשוואה לזה של חברות ישראליות, שזכו ב־84 אחוזים מכלל המכרזים שבהם התחרו, אך יש לזכור כי ברוב המכרזים מדובר בקבוצות שכוללות חברות ישראליות וסיניות גם יחד.

תרשים 2: השתתפות במכרזים (שלב סופי) לפי תחומים

תרשים 3: התפלגות כלל המכרזים על ציר הזמן

דאז ישראל כץ, וחתם על הסכם לשיתוף פעולה בין שתי המדינות בתחומי התחבורה והתשתיות. ב־2013 ביקר בסין גם ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו ונפגש, בין היתר, עם נשיא הבנק לפיתוח סין (CDB), שעניינו מתן הלוואות למיזמי תשתית בסין ומחוצה לה. ביקורים והסכמות אלו השפיעו גם על החלטות ממשלת ישראל, ומכאן גם שיעור הזכייה הגבוה במכרזים שבהם התחרו החברות הסיניות.

גם שנת 2019 הייתה חריגה במובן זה והסתיימו בה חמישה מכרזים, מתוכם חברות מסין זכו בכל ארבעת המכרזים שבהם התחרו, כלומר שיעור של 100 אחוזים. עלייה זו מפתיעה משתי סיבות. ראשית, היא עומדת בסתירה להגבלות שהטילה ממשלת סין באמצע 2018

חברות סיניות במכרז יחיד בכל שנה, ללא תלות במספר המכרזים שהסתיימו באותה שנה. כך למשל, בשנים 2014 ו־2016 הסתיימו ארבעה מכרזים ומכרז אחד, בהתאמה, אך בשתי השנים הללו חברות סיניות התחרו במכרז אחד וזכו בו.

בשנים מסוימות הייתה חריגה מדפוס זכייה זה. בשנת 2015 הסתיימו מספר שיא של שמונה מכרזים, שמחציתם מכרזי הקו האדום של הרכבת הקלה בתל אביב. חברות סיניות זכו בחמישה מתוך ששת המכרזים שבהם התחרו – שיעור זכייה של כ־83 אחוזים. למרות הפיתוי להסביר את העלייה הזו ביציאת החברות הסיניות אל מחוץ לסין בעקבות יח"ד, הסבר טוב יותר טמון באירוע נקודתי. ביולי 2012 ביקר בסין שר התחבורה

אם כן, התפלגות שיעור הזכייה של החברות הסיניות במכרזים בשנים האחרונות משקפת היטב את ההשפעה האמריקאית על קבלת ההחלטות בישראל בדבר מיזמי תשתיות לאומיות. לאחר שיא בשנת 2019, שנת 2020 בולטת כשנת שפל בזכיית חברות סיניות במכרזים, עם שיעור זכייה של 25 אחוזים בלבד מכלל המכרזים שבהם התחרו. יצוין שבשנה זו הסתיימו מכרזי תחנת הכוח רמת חובב ומתקן ההתפלה שורק ב', לאחר שעוררו עניין תקשורתי ואף נדונו כנראה בעת ביקורו של מזכיר המדינה האמריקאי מייק פומפאו בישראל. בשני המכרזים הללו לא זכו החברות הסיניות שהתחרו בהם. בבחינת המכרזים שבהם זכו חברות סיניות לאחר 2019 מתברר שכל השלושה הם מכרזים קטנים בהיקפם, העוסקים בהקמת תשתיות. בשנת 2020 עסק המכרז שבו זכתה חברה סינית בהקמת גשר רוקח, וב־2021 חברות סיניות זכו בשני מכרזים שבהם התחרו – האחד להקמת גשר ולבניית תחנת פנחס רוזן של הרכבת הקלה, והשני לביצוע עבודות תשתית ראשוניות באזור כיכר רבין.

מכרזי המטרו והרכבת הקלה בתל אביב

הרכבת הקלה בתל אביב מורכבת מהקו האדום, המרכזי מבין שלושת הקווים, הקו הירוק והקו הסגול. הקו האדום מתמשך לאורך 24 ק"מ, מחציתם במנהרה תת־קרקעית, והוא כולל 34 תחנות, מהן 10 תת־קרקעיות. הפרויקט אדיר הממדים הזה כבר הוקם וצפוי להתחיל לפעול באופן סדיר בסוף שנת 2022, אך הקמתו הייתה כרוכה בקשיים ובעיכובים מרובים. המכרז הראשון הוכרע עוד ב־2006, אך קשיי מימון של הקבוצה הזוכה, שכללה גם את חברת CCECC הסינית, הובילו להלאמתו ב־2010. גם הקמת הקו הירוק לוותה בעיכובים רבים, עד שלבסוף החלו העבודות בו במחצית 2020, יחד עם הקו הסגול. הקמת כל הקווים נמצאת באחריות החברה הממשלתית נת"ע (נתיבי תחבורה עירוניים), המפקחת על הפרויקט כולו ומפרסמת מכרזים משני סוגים, שחשוב להבחין ביניהם: מכרזי הקמה ומכרזי תפעול. במכרזי ההקמה מועסקת הקבוצה הזוכה כקבלן, המבצע את עבודתו בפרק זמן מוגבל ומקבל תמורתה תשלום מהמדינה. הסיכונים במיזמי תשתית מסוג זה אינם כוללים סיכונים תלות והשבתה, ולכן כשמדובר בתשתיות שאינן רגישות, רמת הסיכון בהם נמוכה. לעומת זאת, במכרזי התפעול זוכה הקבוצה בחוזה ארוך טווח לניהול התשתית ומרוויחה מהפעלתה. מיזמי תשתית אלו חשופים יותר לכלל הסיכונים, ובייחוד לסיכונים תלות והשבתה.

על הוצאת הון אל מחוץ למדינה, מתוך מטרה לצמצם את הסיכונים לכלכלה המקומית הסינית. הגבלות אלו הובילו לירידה בכלל ההשקעות הסיניות בעולם וגם בישראל, ומכאן ההפתעה בעליית המעורבות בתשתיות המדינה. שנית, החל מ־2018 הופעל לחץ על ממשלת ישראל מצד ממשל טראמפ ומצד גורמים אחרים, שהתבטאו בתקשורת וקראו לצמצם את ההשקעות הסיניות בתשתיות. הללו יצאו בין היתר נגד מכרז נמל המפרץ, שבו זכתה החברה הסינית Shanghai International Port Group (SIPG) כבר בשנת 2015. אם כן, שיעור הזכייה הגבוה של חברות סיניות במכרזים ב־2019, ביניהם גם מכרז לרכישה ולתפעול תחנת הכוח אלון תבור, מצביע על כך שממשלת ישראל המשיכה באותה תקופה במדיניות שעודדה השתתפות חברות מסין, למרות שינוי המדיניות בווישינגטון והלחצים שהפעילה.

התפלגות שיעור הזכייה של החברות הסיניות במכרזים בשנים האחרונות משקפת היטב את ההשפעה האמריקאית על קבלת ההחלטות בישראל בדבר מיזמי תשתיות לאומיות.

שנת 2020 הייתה שנת מפנה בהקשר לדפוס הזכייה של חברות מסין, עם שבעה מכרזים שהסתיימו, מתוכם חברות סיניות זכו במכרז אחד מתוך ארבעת המכרזים שבהם התחרו. גם בשנת 2021 חברות סיניות זכו בשני מכרזים מתוך השלושה שבהם התחרו, אך שיעור הזכייה שלהן לא הצליח לשחזר את השיא של 2019 וירד לכ־66 אחוזים.

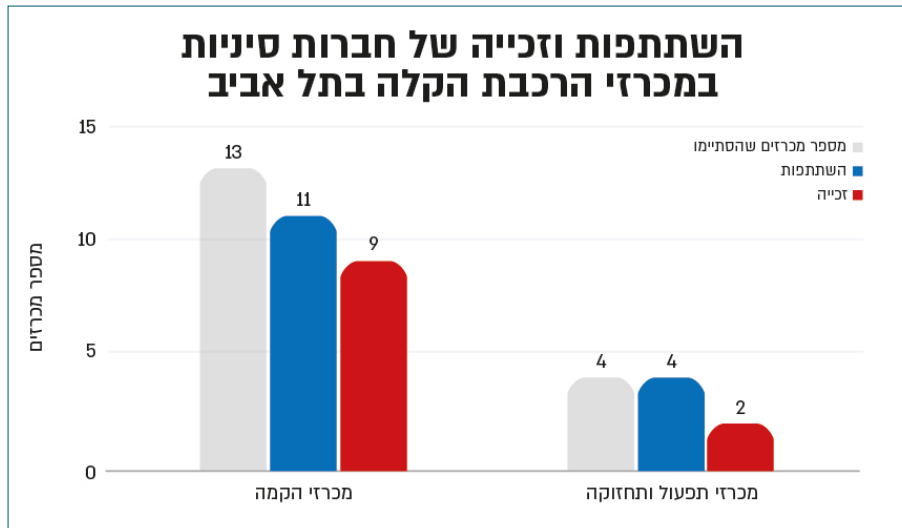
אפשר לייחס את הירידה בשיעור הזכייה של חברות סיניות לתחילת פעולתה של הוועדה המייעצת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות ב־2020. אומנם מדובר במנגנון וולונטרי עבור הרגולטורים והחלטותיו כביכול אינן מחייבות אותם, אולם בפועל הדיונים שהוא מקיים בנושא, לצד ההד התקשורתי המלווה את המכרזים, יוצרים אפקט מצנן. הוא פועל מצד אחד על הרגולטורים הישראלים, שחושבים פעמיים אם לאשר זכייה של חברה סינית במכרזים, מצד שני על החברות הסיניות, שבוחנות מחדש את כדאיות ההשתתפות שלהן, ומצד שלישי על החברות הישראליות והזרות, שאולי שוקלות כיצד תשפיע שותפות עם חברה מסין על סיכויי הזכייה. גם למגפת הקורונה אפשר שהייתה השפעה מסוימת על השתתפותן של חברות סיניות במכרזי תשתיות בישראל, אולם בשל משך הזמן בין פרסום המכרזים לסיומם, מוקדם עדיין לקבוע את מידתה. במחצית הראשונה של 2022 חברות מסין לא זכו באף אחד משני המכרזים שפורסמו ושהם התחרו.

מקור: נת"ע – נתיבי תחבורה עירוניים

אלו הקשורים בסיכונים ביטחוניים קלאסיים כמו ריגול. בתקופה הנבחנת פרסמה נת"ע 17 מכרזים, מתוכם 13 להקמה וארבעה לתפעול שלושת הקווים.

אך יש לסייג ולומר שבמיזמים מסוג זה החברה הזרה הזוכה משתמשת גם בחברות מקומיות כקבלניות משנה, דבר שמצמצם חלק מהסיכונים, ובפרט את

תרשים 4: השתתפות וזכייה של חברות סיניות במכרזי הרכבת הקלה בתל אביב

של קרונות, וכן חשמול מסילת הרכבת ושדרוג מערכת האיתות. סיבה אפשרית היא שהמכרזים כוללים דרישות שאינן מאפשרות השתתפות סינית. למשל, במכרז לאספקת 330 קרונות רכבת שהסתיימו ב-2017 **שינתה** רכבת ישראל את המפרט שהיה מקובל עד אז, והכניסה דרישה להנמכת הרציפים **בהתאם לתקן האירופי** – יכולת שחסרה לרוב החברות מסין.

מכרזים במעורבות חברות סיניות שזכו לתשומת לב גדולה הם מכרזים עבור נמלי ישראל. חברות סיניות ניגשו וזכו בכל שלושת המכרזים שפורסמו: חברת PMEC זכתה במכרזים להקמת נמל הדרום באשדוד ולשדרוג והעמקת רציף 21 בנמל אשדוד. חברת SIPG זכתה במכרז לתפעול נמל המפרץ בחיפה, שעדיין מוזכר בנשימה אחת עם רשימת **סיכונים ביטחוניים** הכרוכים בהשקעות סיניות בתשתיות. ייתכן שההד התקשורתי הגדול בנושא הוביל לכך שאף חברה סינית לא ניגשה **למכרז הפרטת נמל חיפה**, שפורסם ב-2020 וטרם הסתיים.

בארבעת המכרזים שפורסמו לסלילת כבישים זכו חברות סיניות במכרז אחד מתוך שני המכרזים שבהם התחרו – בניית מחלף אולגה בכביש 2.

מכרזי ענף האנרגיה

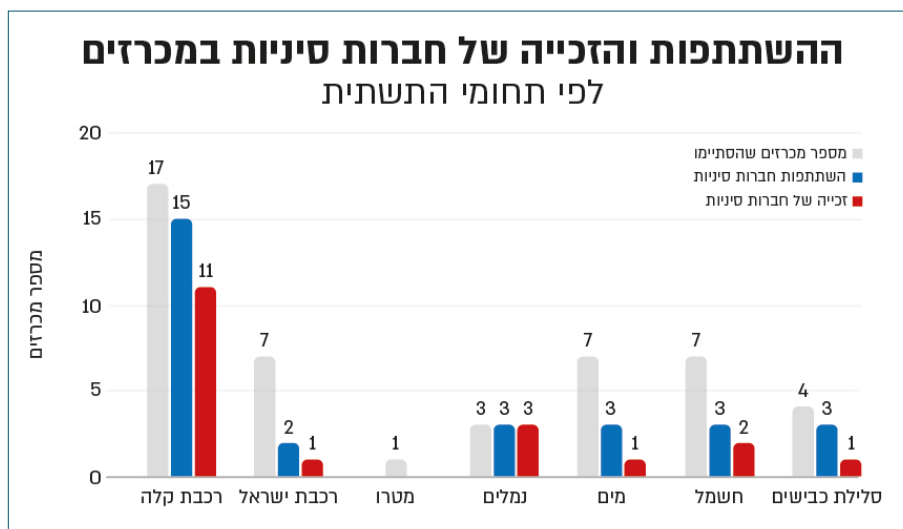
בסך הכול פורסמו 14 מכרזים בתחומי החשמל והמים בתקופה הנבדקת, שישה מהם בין השנים 2019-2021 – עובדה שיכולה להסביר חלק מהעלייה בהיצע המכרזים הכללי בשנים אלו. חברות סיניות זכו בשלושה מתוך ששת המכרזים שבהם התחרו: הקמת מתקן ההתפלה שורק א'; רכישת תחנת הכוח אלון תבור; ותפעול מתקן לאנרגיה שאובה בכוכב הירדן. הזכייה בתחנת הכוח אלון תבור נעשתה כחלק מקבוצת MRC, הכוללת את

חברות סיניות זכו בעיקר במכרזי הקמה, נומינלית ויחסית (ראו תרשים מס' 4). שיעור הזכייה שלהן במכרזים אלו גבוה ועומד על כ-82 אחוזים, לאחר שזכו בתשעה מכרזים מתוך ה-11 שבהם התחרו. לעומת זאת, שיעור הזכייה של חברות סיניות במכרזי תפעול עומד על 50 אחוזים בלבד, לאחר שזכו בשניים מתוך ארבעת המכרזים שבהם התחרו. במכרז הראשון, לתפעול הקו האדום, זכתה קבוצת תבל הכוללת את אגד הישראלית, שנג'ן מטרו ו-CCECC הסיניות. השני הוא מכרז לאספקת 90 קרונות לקו האדום ותחזוקתם במשך 16 שנים. בהקשר זה יש לציין ששני מכרזי התפעול שבהם לא זכתה אף קבוצה שכללה חברה סינית הם מכרזי הקו הירוק, שהוכרעו ב-2022. באחד מהם עתרה אחת הקבוצות **לבית המשפט** בטענה כי אי-זכייתה הייתה נגועה בשיקולים פוליטיים ונבעה מלחץ אמריקאי על ממשלת ישראל.

ייתכן שמיעוט הזכיות של חברות סיניות במכרזי תפעול הוביל לכך שחברות סיניות לא לקחו חלק במכרז היחידי שפורסם ב-2021 לניהול רשת המטרו במטרופולין דן.

מכרזים נוספים בענף התחבורה

בשונה מהמעורבות הענפה של חברות סיניות במכרזי הנמלים והרכבת הקלה בתל אביב, השתתפותן במכרזים הקשורים לרכבת ישראל מועטה מאוד. מתוך שבעה מכרזים ניגשו חברות סיניות לשניים – חפירת מנהרת הר גילון בתוואי קו הרכבת כרמיאל-עכו ואספקת קטרים. הן זכו במכרז הראשון בלבד. חברות סיניות הדירו רגליון מיתר המכרזים, למרות שהללו דורשים בדיוק את היכולות שיש להן – סלילת מסילות, תחזוקה ושדרוג

תרשים 5: השתתפות וזכייה של חברות סיניות במכרזים לפי תחומי תשתית

אך לא זכתה בו. זאת לאחר שמוקדם יותר **נפסלה** גם חברת PMEC הסינית, בשל "חוסר ניסיון". התפלגות הזכייה של חברות סיניות במכרזים בכלל תחומי התשתיות שנבדקו (ראו תרשים 5) מראה שחברות סיניות התחרו ב-28 (כ-61 אחוזים) מכלל המכרזים שפורסמו וזכו ב-19 (כ-68 אחוזים) מהמכרזים שבהם התחרו. מתוך 19 המכרזים הזוכים, 13 הם מכרזי הקמה

החברות הישראליות מבטח שמיר ורפק ואת החברה הסינית PMEC. האחרונה, בהתאם לדרישות המטה לביטחון לאומי, אינה בעלת שליטה בתאגיד הזוכה, ונשללה ממנה זכות הווטו בהחלטות. PMEC היא גם החברה הסינית שהקימה את נמל הדרום וביצעה עבודות העמקה ברציף 21 בנמל אשדוד, והיא שלוחתה בישראל של חברת China Harbor Engineering Company (CHEC), שהיא עצמה חברה בת של התאגיד China Communications Construction Company Limited (CCCC). עץ החברה המורכב הזה מצביע על אחד מהיתרונות, וגם החסרונות, של חברות סיניות. היתרון הוא שמדובר בחברות שהן חלק ממכלול חברות ענק בעלות ניסיון וידע במגוון תחומים. יתרון זה עלול להפוך לחיסרון כאשר אחת מחברות האם מסתבכת. למשל במקרה של PMEC, חברת האם CCCC הוכנסה באוגוסט 2020 לרשימה השחורה של ארצות הברית, בשל ביצוע עבודות שמסיעות למפלגה הקומוניסטית להתבסס בים סין הדרומי. עובדה זו העיבה על השתתפות PMEC במכרז לרכישת תחנת הכוח ברמת חובב, שבו לא זכתה לבסוף.

למעורבות הסינית בתשתיות המדינה יש יתרונות רבים לישראל, אך לצידם יש צורך לצמצם את החשיפה לסיכונים השונים ולהביא בחשבון גם את יחסי סין-ארצות הברית, שאינם צפויים להשתפר בעתיד הנראה לעין.

ושישה בלבד הם מכרזי תפעול: שניים בנמלים (כ-66 אחוזים), שניים בתחנות כוח (כ-28.5 אחוזים), אחד במתקני מים (כ-14 אחוזים) ואחד ברכבת הקלה בתל אביב (כ-6.6 אחוזים).

סיכום ומסקנות

מחקר זה בחן את מעורבות חברות סיניות בתשתיות הלאומיות בישראל בהשוואה לחברות ממדינות אחרות, בהתפלגות לתחומי התשתיות השונים ועל ציר הזמן. הממצאים מראים שחברות סיניות התחרו במכרזים רבים יותר ובמגוון רחב יותר של תחומי תשתית, בהשוואה לחברות ממדינות זרות אחרות. בהתאם, גם מספר המכרזים שבהם זכו חברות סיניות עלה בהרבה על מספר המכרזים שבהם זכו חברות זרות. אם כן ניתן להסיק שחברות סיניות זוכות במכרזי תשתית לא בהכרח בשל העדפתן על ידי ישראל, אלא בשל מיעוט

מעניין לציין שחברות סיניות לא גילו עניין בארבעת המכרזים שפורסמו להקמת תחנות כוח סולאריות, אך כן השתתפו וזכו במכרז להקמה ותפעול תחנת הכוח הירוקה בכוכב הירדן, שמופעלת באמצעות אנרגיה שאובה. עובדה זו מסבירה את עניינה במכרז של החברה הזוכה בתפעול התחנה, האצ'יסון מים הסינית מהונג קונג. החברה זכתה גם במכרז לתפעול מתקן ההתפלה שורק א', כחלק מקבוצה הכוללת גם את החברות הישראליות IDE ו-SDL טכנולוגיות. לעומת זאת, החברה ניגשה גם למכרז לתפעול מתקן ההתפלה שורק ב' ב-2020,

המייצעת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות תהיה תמונת מצב רוחבית של כלל המעורבות של חברות מאותה מדינה בישראל, כדי למנוע שליטה של ממשלה זרה על תשתיות לאומיות במדינה. לכן יש להקים מאגר מידע ממשלתי, שיאגד את כלל המידע על המכרזים בתחומי התשתיות השונים ויתעדכן באופן תדיר. נוסף על מתן תמונה רחבה של מעורבות חברות זרות במכרזי תשתית לאומית, המאגר גם יאפשר לזהות מגמות לאורך זמן ולבצע התאמות נדרשות.

שנית, עד כה השכילה ישראל לגדר את הסיכונים הטמונים בהשקעות זרות בדרכים שונות, כפי שנעשה בפרומת החשמל, שם השליטה על ניהול הרשת ועל הולכת החשמל נותרה בידי המדינה, ואילו חברות זרות הוגבלו לייצור חשמל בלבד, שאף עבורו הוצבה תקרה כמותית כדי למנוע יצירת ריכוזיות ותלות. באופן דומה גם הרפורמה בנמלים הותירה בידי המדינה את הניהול, האחזקה ופיתוח הנמלים, והיא מאפשרת את השכרתם לחברות הפעלה זרות. לפיכך מומלץ שממשלת ישראל תגבש נהלים דומים בכל תחומי החשמל, המים והתחבורה. הדבר יאפשר מעורבות זרה במכרזי הקמה שאינם בעלי רגישות ביטחונית, מחד גיסא, ויגביל חברות זרות לצורך מניעת שליטת יתר בתפעול תשתיות חיוניות, מאידך גיסא. לשם כך יהיה צורך לקבוע עבור כל סוג תשתית מהי המעורבות הזרה המרבית הרצויה.

שלישית, נוסף על סמכויותיה של הוועדה המייצעת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות לבחון השקעות מוצעות, חשוב שהיא תקיים שיח שוטף עם החברות הישראליות, תבהיר להן את הדרישות המדיניות לגבי שיתוף פעולה עם חברות זרות ותיתן להן אפשרות להתאים את עצמן. כל הפעולות הללו יאפשרו לישראל לצמצם את הסיכונים שבחשיפת תשתיותיה הלאומיות למעורבות חברות זרות, ובה בעת ליהנות מהיתרונות שהן יכולות להציע.

מתחרות ממדינות זרות אחרות. דוגמה קיצונית לכך ניתן לראות במכרז לתפעול נמל המפרץ, שאליו ניגשה חברה אחת בלבד – SIPG הסינית. כמו כן, ברבים ממכרזי הרכבת הקלה בתל אביב חברות סיניות משתתפות בכל הקבוצות שניגשות למכרז. במצב כזה אין ברירה אלא לאפשר לחברה סינית לזכות, כחלק מהקבוצה שלה. יתרה מכך, לאור העובדה שחברות ממדינות זרות אחרות אינן משתתפות במכרזים בכל תחומי התשתיות, היעדרות של חברות סיניות ממכרזים פירושה לעיתים שרק חברות ישראליות ישתתפו בהם. נוסף על חוסר בידע ובניסיון בתחומים מסוימים, המשמעות היא רמת תחרותיות נמוכה, חוסר בגיוון, עלויות גבוהות, ובמקרה של תפעול התשתית גם אפשרות של חזרה להתמודדות עם ועדי עובדים חזקים, דוגמת ועדי עובדי הנמלים ועובדי הרכבת.

ב־2015 חלה עלייה במספר הזכויות של חברות סיניות במכרזי התשתיות בישראל, כנראה בעקבות הידוק היחסים בין המדינות לאחר ביקוריהם של ראש הממשלה ושר התחבורה בסין. עלייה שנייה במספר הזכויות של חברות מסין חלה ב־2019 והיא משקפת את המשך המדיניות של ממשלת ישראל, המעודדת השתתפות של חברות סיניות למרות המסרים הנחרצים מוושגינגטון נגד מעורבות סינית בהשקעות ובתשתיות. שנת 2020 הייתה נקודת השפל בזכויות של חברות מסין, ולמרות שב־2021 שוב חלה עלייה בזכויות שלהן במכרזים, מדובר במכרזים בהיקף קטן. ניתן לייחס את הירידה בזכויות במכרזים מ־2020 לוועדה המייצעת לבחינת היבטי ביטחון לאומי בהשקעות זרות, שהחלה לפעול ב־1 בינואר 2020, וגם אם היא אינה דנה בכל המכרזים, הרי לעצם קיומה יש אפקט מצנן מבחינת השחקנים השונים. השפעת הוועדה ניכרת בייחוד במכרזי תפעול תשתיות, שכן 2019 הייתה השנה האחרונה שבה זכתה חברה סינית בתפעול תשתית כלשהי (תחנת הכוח אלון תבור), למרות שמשנת 2020 ועד יוני 2022 התחרו חברות סיניות בחמישה מכרזי תפעול.

למעורבות הסינית בתשתיות המדינה יש יתרונות רבים לישראל, אך לצידם יש צורך לצמצם את החשיפה לסיכונים השונים ולהביא בחשבון גם את יחסי סין-ארצות הברית, שאינם צפויים להשתפר בעתיד הנראה לעין. לפיכך מומלצות הפעולות הבאות לגורמים הרלוונטיים בממשלת ישראל:

ראשית, לצורך קבלת החלטות בדבר מעורבות של חברה זרה בפרויקט תשתית לאומי, חשוב שלוועדה

גליה לביא היא חוקרת סין במכון למחקרי ביטחון לאומי ותחומי המחקר העיקריים שלה הם יחסי ישראל-סין, תוך התמקדות בתשתיות; מדיניות החוץ של סין במזרח התיכון; יוזמת החגורה והדרך (BRI); ויחסי סין-ארצות הברית. גליה היא גם דוקטורנטית בבית הספר להיסטוריה של אוניברסיטת תל אביב ותחום מחקרה הוא ההיסטוריה של הטכנולוגיה בסין במאות ה־19 וה־20, תוך התמקדות בפיתוח הרכבות. היא בוגרת תואר ראשון ותואר שני בהצטיינות יתרה בלימודי מזרח אסיה באוניברסיטת תל אביב. galial@inss.org.il

Alaa Badarneh/Pool via Reuters

התנועה הלאומית הפלסטינית – לקראת חישוב מסלול מחדש

יוחנן צורף

המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) – אוניברסיטת תל אביב

טלטלה קשה עוברת על הזירה הפלסטינית בשנים האחרונות. ההנהגה ברמאללה איבדה במידה רבה את הלגיטימציה שלה בעיני הציבור, ותנועת חמאס השולטת ברצועת עזה אינה מצליחה, חרף גילויי הרענונות, היוזמה, הנקמה והגאווה הלאומית שהיא מעוררת, להתקבל בעיני הציבור כאלטרנטיבה מועדפת לאש"ף ולרשות הפלסטינית. התחושה הרווחת היא של אובדן דרך, של אין מוצא. דרך המשא ומתן המדיני שמוביל אש"ף מזה שנים בהנהגת אבו מאזן נכשלה, ודרך ההתנגדות המזוינת בהובלת חמאס גרמה במהלך יותר מ-35 שנות קיומה הרס רב ופירוד בתוך העם הפלסטיני. זהו משבר חסר תקדים המעמיד את התנועה הלאומית הפלסטינית בפני שוקת שבורה, אשר מרכיביו רעיוניים, מנהיגותיים וארגוניים. אחרי שנים ארוכות של נטישת הדרך הישנה של מאבק מזוין, של הכרזה פומבית על נטישת ה"חלום" של סילוק ישראל מן האזור, שטלטלה את העם הפלסטיני ויצרה שני מחנות, הרשות הפלסטינית מוכרזת ככושלת, הנהגתה נתפסת כנאחזת בשלטון כבקרנות המזבח והיא נדרשת על ידי הציבור להתפטר ולתת הזדמנות לטובים ממנה. חמאס, המודעת למגבלותיה כאלטרנטיבה, דורשת להיות חלק מכל הנהגה עתידית שתקום. מטרת מאמר זה היא לנתח את המציאות הפנים-פלסטינית הנוכחית ולעמוד על הסיבות שהובילו את התנועה הלאומית הפלסטינית לשפל זה ועל התמורות שהתחוללו בתפיסתה באשר לסכסוך לאורך השנים, ולנסות להפנות מבט אל העתיד. איזו הנהגה פלסטינית עתידה להתייצב בפנינו אחרי שהנהגה זו תפנה את מקומה, והאם אנו עומדים בפני תום העידן ההסדרי במתכונת שהכרנו מאז החתימה על הסכמי אוסלו?

מילות מפתח: פלסטינים, חמאס, אש"ף, ישראל, רצועת עזה, תהליך מדיני, ארצות הברית, בידול, פילוג

מבוא

העימות האחרון בין ישראל לחמאס – מבצע שומר החומות שהתרחש במאי 2021 – חשף באורח חד וגלוי את ההידרדרות החמורה במעמדם של הרשות הפלסטינית, אש"ף ותנועת פתח המובילה אותו. הם אינם משקפים עוד בקיומם ובעמדותיהם את רצון העם הפלסטיני. אם לפני העימות ניתן היה לומר שהמחנה הלאומי הפלסטיני מאבד מהלגיטימציה שלו, הרי אחרי העימות צריך לומר שהלגיטימציה צנחה אל התהום. הדבר דומה למסך שהורם מעל הרשות הפלסטינית, המובילה את המחנה הזה, וחשף לעיני כול את חדלונה ואת מערומיה. כך למשל בסקר של ח'ליל שקאקי שפורסם בספטמבר 2021 תמכו 80 אחוזים מהמשיבים בהתפטרות אבו מאזן. הרשות נתפסת ככושלת בדרכה המדינית, התנהלותה מושחתת והיא חסרת יכולת ומעוף לקדם רעיונות שיסייעו להיחלץ מן המצב הנוכחי. זהו משבר חסר תקדים משום השוקת השבורה שבפניה הוא מציב את העם הפלסטיני אחרי הכרזת העצמאות ב-1988, שהייתה פועל יוצא של האינתיפאדה הראשונה שהחלה ב-1987. הכרזה זו הייתה בפועל בסיס למדיניות שעיצבה מאז ועד היום את דרכם של אש"ף ושל הזרם הלאומי הפלסטיני, ועם הזמן גם של זרמים אחרים המתנגדים להכרזה זו.

זהו משבר רב-שכבתי. יש בו רובד מנהיגותי, רובד רעיוני ורובד ארגוני, וטמון בו חשש כבד מפני דעיכתה של הבעיה הפלסטינית וירידתה מסדר היום האזורי והבינלאומי. מנגד ניצבת דרכו של הזרם האסלאמי המתחרה, שאינו חדל לאתגר את הרשות הפלסטינית ואת המחנה הלאומי בכללותו. הוא קורא תיגר על התהליך המדיני שהחל עם החתימה על הסכמי אוסלו ומרבה לטעון שהתיאום הביטחוני הפקיע מידי הפלסטינים את כל קלפי המיקוח. עם זאת הוא לא הצליח עד כה להתקבל כאלטרנטיבה מועדפת לזרם הלאומי ולרעיון הלאומי בכללותו.

מלחמת ששת הימים (1967) חוללה שינוי משמעותי באופן התנהלותה ותפקודה של התנועה הלאומית הפלסטינית.

במאמר זה אבקש לאפיין את המשבר ולעמוד על ייחודיותו, על חלקם של כל השחקנים בהיווצרותו ועל הדילמה הקשה שהוא מציב בפני הפלסטינים, ואנסה לבחון את הכיוונים האפשריים שאליהם עשויה לצעוד הזירה הפלסטינית. לפני כן אעמוד על שלושה סימני דרך בהתפתחות הסכסוך הישראלי-פלסטיני מאז 1967, שחוללו תמורות בגישת התנועה הלאומית הפלסטינית

לישראל ולסכסוך עימה, ואשר יצרו למעשה את התנאים להתפתחות המציאות הפנים-פלסטינית הנוכחית.

סימני הדרך

מלחמת ששת הימים (1967) חוללה שינוי משמעותי באופן התנהלותה ותפקודה של התנועה הלאומית הפלסטינית. תבוסת הערבים חיזקה מאוד את הזהות הלאומית של הפלסטינים, הביאה אותם לידי מסקנה שאי אפשר לסמוך על צבאות ערב כמי שישחררו את פלסטין ויצרה הזדמנות להשתחרר מן החסות הרשמית "החונקת" של מדינות אלה. תחושת הזרות, הקיפוח וההזנחה שחשו רבים מהפלסטינים במדינות ערב הגבירה את הרצון לעצמאות. בפברואר 1969 ההשתחררות הזאת הייתה רשמית, יאסר ערפאת נבחר על ידי המועצה הלאומית הפלסטינית כיושב ראש אש"ף וכעבור שנים אחדות, ב-1974, הכירה הפסגה הערבית באש"ף כנציג הבלעדי של העם הפלסטיני.

שלושה סימני דרך מעצבים את דרכה של התנועה הלאומית הפלסטינית מאז החלה לפעול באורח עצמאי, ללא החסות המגבילה של מדינות ערב. הראשון הוא סילוק הנוכחות הפלסטינית מירדן ב-1970 – תנועת פתח על כל יחידותיה וארגוני שמאל פלסטיניים. אירוע זה מוגדר בהיסטוריוגרפיה הפלסטינית כ"ספטמבר השחור", על שום המהלומה הקשה שהנחית עליהם חוסיין מלך ירדן. המלך ביקש לשים קץ לפעולות הטרור שביצעו הפלסטינים מירדן נגד ישראל ויעדים ישראלים ברחבי העולם, שבמהלכם חטפו מטוסים נוסעים והנחיתו אותם בשדה התעופה ברבת עמון, ואחד מהם אף פוצץ בשדה. פעולות אלה ערערו מאוד את יציבות הממלכה וחייבו את המלך לשים קץ לנוכחותם של הארגונים הפלסטיניים בשטח ירדן. משם הם עברו ללבנון, אולם הגירוש מירדן, חרף הילת הגבורה שהעניקו להם פעולות הטרור "הנועזות" נגד ישראל וחטיפות המטוסים שביצעו משטחה, לימד את הפלסטינים כי יש גבול לחופש הפעולה שהם יכולים ליטול לעצמם בפעילותם נגד ישראל מתוך שטחן של המדינות הערביות.

סימן הדרך השני הוא גירוש אש"ף על כל פלגיו וכוחו הצבאי והארגוני במלחמת לבנון הראשונה ב-1982. לבנון, שלא יכלה למנוע את חדירת הפלסטינים לשטחה, שילמה מחיר כבד. הפלסטינים השתלטו על מחנות הפליטים, ביצעו פעולות נגד ישראל ועשו בלבנון כבתוך שלהם. הגירוש שיצא לפועל באוגוסט 1982 היה כרוך במשבר פלסטיני כבד, משום שאחריו כבר לא נמצאה מדינה ערבית שהייתה מוכנה לארח את אש"ף, וכל יחידותיו ומפקדותיו פוזרו ברחבי המזרח התיכון. מהלך זה שיקף גם את הזעם שהצטבר בקרב מדינות ערביות

הפילוג הוא למעשה המשטר שעל פיו מתנהלת מאז מערכת היחסים בתוך הזירה הפלסטינית. הגושפנקה הרשמית שהוא קיבל בבחירות 2006 הפכה אותו עם השנים מפער אידיאולוגי המשקף תפיסת עולם שונה ביחס לישראל ולסכסוך עימה לפער החודר אל תחומי חיים רבים, חוצה משפחות, מגזרים וסוגיות ומקשה מאוד על קבלת החלטות בקונצנזוס רחב. פוליטיקת הזהויות יוצרת שני מחנות שהחיבור ביניהם קשה ביותר.

ייחודיות המשבר הנוכחי

ייחודיות המשבר הנוכחי נובעת מהיותו חסר תקדים ביחס למשברים הרבים שידעה התנועה הלאומית הפלסטינית בעבר. אחרי שנים של חיכוך מרכיביה זה עם זה וכל אחד בדרכו עם מדינת ישראל, הגיעה התנועה הפלסטינית אל הנקודה שבה היא נדרשת לתת דין וחשבון. זאת כי הלכה למעשה נכשלה דרכה של התנועה הלאומית הפלסטינית והיא חדלה להוות בית לכל פלסטיני.

חמאס זוכה להערכה מצד הציבור בשל היוזמה שהיא מגלה והחיכוך שהיא יוצרת מדי פעם עם ישראל, בניגוד לרשות הפלסטינית – הנציגה המובהקת של הזרם הלאומי המונעת לרוב חיכוכים מהסוג הזה.

חמאס לעומת זאת זוכה להערכה מצד הציבור בשל היוזמה שהיא מגלה והחיכוך שהיא יוצרת מדי פעם עם ישראל, בניגוד לרשות הפלסטינית – הנציגה המובהקת של הזרם הלאומי המונעת לרוב חיכוכים מהסוג הזה. אבו מאזן קיבל עם בחירתו ב-2005 אשראי רב לפעולה, בכלל זה תיאום ביטחוני ואזרחי, אלא שזה היה מותנה בקיומו של תהליך מדיני. הסכמי אוסלו נכשלו זה מכבר ואין עוד טעם להמשיך לדבוק בהם – זוהי טענה המושמעת תדיר על ידי חמאס ורבים אחרים, ואינה זוכה למענה הולם מצד הרשות הפלסטינית. גם הפיוס הפנים-פלסטיני, שלפרק זמן קצר בשלהי עידן הנשיא טראמפ נראה היה שיש לו סיכוי מה, התמוסס מהר מאוד. עם ניצחון ביידין בבחירות בנובמבר 2020 עצר אבו מאזן את תהליך ההתקרבות בין שני הפלגים, ונתפס למעשה כסרבן הפיוס.

חלקה של חמאס במשבר

חמאס מציעה לבני עמה אותנטיות. השילוב שהיא מביאה של דתיות ולאומיות מחזק את הזהות של כל אחד ומרחיב את המכנים המשותפים שעליהם מנסים לכוון את האחדות הפלסטינית. אחרי כישלון ניסיונות הפיוס הרבים ומשהתברר כי אבו מאזן הוא החסם העיקרי בפני הפיוס,

רבות מן ההתנהלות של אש"ף בלבנון. התוצאה היא פיזור והתבדרות, היעדר ריכוז כוח וחוסר יכולת להפעיל כוח. אש"ף שמפקדתו התמקמה בתוניסיה נותר מבודד, סבל מנטישה של חברים, התקשה לכנס את מוסדותיו ואיבד הרבה מזוהרו כארגון שחרור. מוקד הפעילות עבר אל תוך שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה שבשליטת ישראל. סימן הדרך השלישי, המאיץ המרכזי לתמורות שהתחוללו בעמדת אש"ף כלפי הסכסוך, היה האינתיפאדה הראשונה שפרצה בשלהי שנת 1987. הרעיון, שיישומו זכה להיענות רבה בעקבות תאונת דרכים שבה פגע נהג משאית ישראלי בארבעה פלסטינים וגרם למותם, היה לעודד יציאת המונים לרחוב על מנת להפגין את הסלידה מהמשך ה"כיבוש", לעורר את דעת הקהל הבינלאומית ולגייסה לטובת ההמון המפגין את רצונו בעצמאות. המפגינים שבו והדגישו שלושה מסרים: האחד – "איננו רוצים מדינה במקום ישראל אלא מדינה לצד ישראל"; השני – "אנחנו עם" ואל לישראל להתכחש לזה; והשלישי – "איננו רוצים" להיות חלק מישראל (פרידמן, 1990, עמ' 313-315). מסרים אלה זכו לתשומת לב רבה בתקשורת, בקהילה הבינלאומית ובקרב ארגוני השלום הישראליים, שפתחו בדיאלוג נרחב עם מנהיגי האינתיפאדה.

אש"ף, שהיה מחוץ לתמונה בחודשים הראשונים, הביט בעיניים כלות על המתרחש וחשש מאוד מפני אובדן מעמדו לטובת הנהגת הפנים, אך אימץ את דרכה משהובהר לו כי אין כוונה לעוקפו. כך הנהגת אש"ף התעוררה מחדש לחיים, כשתושבי השטחים נשאו אותה למעשה על כפיים והשיבו אותה אל הזירה המדינית והבינלאומית. זו גם התשתית שעליה נשענה הכרזת העצמאות הפלסטינית באלג'יר בנובמבר 1988, שבה קיבל אש"ף את תוכנית החלוקה 181 של האו"ם ואת עקרון שתי המדינות לשני עמים, ובהמשך גם את קווי 1967 כקווי הגבול של המדינה הפלסטינית. זהו מהלך ששינה את פני הסכסוך והפך אותו מסכסוך קיומי לסכסוך על גבולות. ללא הכרזה זו ספק רב אם ניתן היה לחתום על הסכמי אוסלו. בתוך הזירה הפלסטינית יצר המהלך שבר עמוק ביותר, בשל ההתנגדות הרבה שהוא עורר בקרב גורמים אסלאמיים ומתנגדי ההסדרה עם ישראל. זהו למעשה ראשית הפילוג הפנים-פלסטיני בין חמאס לבין פתח, הנותן את אותותיו עד ימינו אלה. עם השנים גם בחמאס הפנימו את משמעותה של הכרזה זו והתאימו את מצעם למציאות הכמעט בלתי הפיכה שהיא יצרה. בין היתר פרסמה תנועת חמאס במאי 2017 מצע מדיני חדש, שבו הבהירה כי היא מסכימה לכינון מדינה פלסטינית בקווי 1967 עם הקונצנזוס הפלסטיני, אך לא תכיר בישראל ולא תנהל עימה משא ומתן לשלום.

מדוע לא הושג הסכם, או מה עוד נדרש כדי שהתהליך המדיני שהתקיים בין 2007 ל-2009, הידוע כהתהליך אנאפוליס, יוכתר בהצלחה. היה זה כזכור ערב הבחירות הגורליות לכנסת ישראל ב-2009. למעשה אבו מאזן פגע באורח קשה במה שמוגדר כמחנה השלום הישראלי ותרם לנתק המתמשך בין ממשלות הימין שקמו מאז בישראל לבין הרשות הפלסטינית.

חלקה של ישראל במשבר

נתק זה אינו נובע רק מהתנהלותו של אבו מאזן בתום המשא ומתן המדיני, הוא גם תולדה של חוסר עניין של ישראל מאז 2009 להיכנס לתהליך מדיני עם הצד הפלסטיני.¹ כשנכנסה לכך, כמו בעת יוזמת מזכיר המדינה ג'ון קרי, היא עשתה זאת מתוך אילוץ. ההרכבים הקואליציוניים של ממשלות ישראל מבוססים מאז במידה רבה על העיקרון של "שמירה על ארץ ישראל" – עיקרון שטבעו מפלגות הימין הדתיות, שעליהן עיקר משענתן של ממשלות אלה, ואשר הפך לקריטריון שעל פיו יזכו את מועמדן לראשות הממשלה בתמיכתן. המשמעות היא **איום על שלמות** אם יתפתח תהליך כזה ותחל הידרדרות עם הצד הפלסטיני. האתגר שמציב אבו מאזן – שמחד גיסא מקפיד לשמר תיאום ביטחוני אפקטיבי הזוכה להערכה של מערכות הביטחון הישראליות, ומאידך גיסא מקדם מאבק נגד מדינת ישראל בזירה הבינלאומית והמשפטית – אינו קל. ישראל הנדרשת להגן על תדמיתה בזירה זו מתקשה להשלים עם הביקורת נגדה שמאבק זה יוצר ולהסביר את מדיניותה, בהיעדר תהליך מדיני. התוצאה היא נתק ממושך. למעלה מ-12 שנים לא נפגש ראש ממשלה ישראלי עם יו"ר הרשות הפלסטינית, וכן מתנהל בישראל שיח המפנה זעם כלפי אבו מאזן, מייחל להסתלקותו ועושה דמוניזציה לפלסטינים.

גם השיח הפנימי הישראלי, שאחריו עוקבים הפלסטינים בתדירות יום-יומית, השתנה באורח ניכר. הוא התאפיין בעבר בחיוב החתירה לתהליך מדיני וכיום מתגלים **אדישות וחוסר אמון** כלפיו. בעבור אבו מאזן, הדבק באורח עקבי בתיאום הביטחוני ואף הידק אותו לאחר כישלון המשא ומתן ב-2009, שיח זה הוא זרז נוסף בתהליך אובדן הרלוונטיות שלו בעיני הציבור הפלסטיני. וכאשר הממשלים האמריקאיים מתקשים להשפיע על השיח בישראל, נוסף עוד נדבך לחוסר הרלוונטיות של אבו מאזן ושלטונו.

האפקט של ממשל טראמפ

ממשל טראמפ הנחית על אבו מאזן ועל הרשות הפלסטינית את המהלומה הקשה ביותר. לאורך שנים נחשבו הממשלים האמריקאיים בעיני הפלסטינים לפרו-

יש לאוטנטיות שמציעה חמאס יתרון רב. תנועת האחים המוסלמים שחמאס היא חלק ממנה נדחתה בכל מדינה ערבית ואפילו במצרים, שם ניצחה בבחירות 2012, היא הודחה מהשלטון כעבור שנה. במקרה הפלסטיני חמאס לא רק מביאה אותנטיות אלא גם מפגינה הלכה למעשה עשייה, מוכיחה שאפילו ישראל נאלצת להתחשב בה ונותנת מענה לרצון הנקמה שיש לרבים נוכח המהלומות הבלתי פוסקות שמנחיתה עליהם ישראל.

ואולם לחמאס חולשות מובנות. היא מודעת למגבלות מרחב התמרון שיש לה כתנועה אסלאמית המעוניינת לתקשר עם **הקהילה הבינלאומית**. היא מודעת לקושי הרב לחדור לליבו של רוב הציבור הפלסטיני שאינו מוכן לקבל שלטון אסלאמי, מה גם שביצועיה ברצועת עזה מאז ההפיכה ב-2007 והשתלטותה עליה אינם מלמדים על יכולת ממשית בפתרון בעיות הרצועה. נהפוך הוא, ההרס שנגרם לרצועה גבר לאחר כל סבב עימות עם ישראל והותיר את תושביה מותשים, מצולקים וממורמרים. לכן חמאס אינה ממהרת והיא מבהירה, ולו ברמה ההצהרתית, שאין ברצונה ליטול את השלטון מידי אש"ף אלא להיות שותפה לו.

המשבר המנהיגותי

החתימה לעצמאות אש"ף הייתה כרוכה במאבק עם מדינות ערב. השגת ההכרה בהיותו הנציג הבלעדי הייתה חשובה מאין כמוה לתהליך של התגבשות תנועה לאומית. עד הופעת חמאס, איש לא העלה על דעתו שמתוך הבית הפלסטיני יקום ארגון שיערער באורח כה יעיל על בלעדיות אש"ף כנציגו של העם הפלסטיני. שני המנהיגים שהובילו את אש"ף מאז 1969 עמדו על חשיבות השמירה על בלעדיות הייצוג כעל בבת העין הפלסטינית. כל גוף או ארגון שרצה להשפיע נדרש להיכנס תחת המטרייה של אש"ף ולקבל עליו את כל ההתחייבויות שאש"ף קיבל על עצמו. היו גם מי שבנימת חרטה אף **ביקרו את אש"ף** על הקפדתו לדרוש גם בחתימה על הסכם אוסלו את ההכרה בו כנציג הבלעדי של העם הפלסטיני, במקום לדרוש את זכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני.

אלא שאין די בכך להסברת השבר המנהיגותי. ערפאת, שקדם לאבו מאזן, היה הרסני בדרכו למימוש השאיפות הלאומיות בשל חוסר אמינותו ועניינו לשמר אופציה צבאית, בניגוד להסכמים שעליהם חתם, ובכך גרם למשבר אמון עם הצד הישראלי. ואילו מחליפו אבו מאזן המתון יותר, אמין יותר ומחויב יותר להסכמים, התברר כהרסני למימוש השאיפות הלאומיות בשל חוסר ההחלטיות שלו. הוא לא הפגין ביטחון ולא התייצב אל מול הציבור הישראלי והפלסטיני כדי להסביר בזמן הנכון

שאפשרות הפיוס מתקדמת, אך הכיוון השתנה מייד עם תבוסתו של טראמפ בבחירות לנשיאות בנובמבר 2020. התקוות הגדולות שלפיהן הקהילה הבינלאומית תכפה בסופו של דבר פתרון על ישראל נמוגו. אבו מאזן היה האיש שספג את עיקר הביקורת מבית, הטענות נגדו החריפו והאשימו אותו בנקיטת מדיניות פייסנית ובלתי אלימה, שהעניקה לישראל מרחב בטוח של שקט והותירה את הפלסטינים ללא קלפי מיקוח. התוצאה היא שאבו מאזן עודנו יו"ר אש"ף, יו"ר הרשות הפלסטינית ויו"ר פתח, אבל בפועל אש"ף כבר אינו "הנציג הבלעדי של העם הפלסטיני", הרשות הפלסטינית נתונה לביקורת פנימית קשה ומאבדת לגיטימציה ותנועת פתח מפולגת ליותר משלוש קבוצות, ששתיים מהן דורשות במפגיע את פיטוריו של אבו מאזן.

הפלסטינים על קרני הדילמה

מציאות זו מציבה בפני הפלסטינים דילמה קשה בנוגע לזכות הקיום של אש"ף, שכארגון אינו מצליח זה שנים לממש את האסטרטגיה שלו שהתקבלה ב־1988 והייתה מאז לבסיס שעליו נשענת מדיניות החוץ שלו. מצד אחד – מה הרלוונטיות של תנועת פתח המובילה את הארגון, וכן מדוע להמשיך לדבוק בהסכמי אוסלו גם כאשר ברור לכל בר בי רב שהם נכשלו ואינם מספקים את היעדים שלשמם נחתמו? אבל מנגד עולה גם השאלה אם נכון לוותר על ההישגים שהושגו מאז אוסלו: כינון ישות לאומית, בניית מוסדות ויצירת מרקם חיים יציב, המספק תעסוקה יציבה לרבים ומבטיח הכנסה. האם נכון לנטוש את כל אלה כאשר הבעיה הפלסטינית מאבדת את מעמדה כבעיית העולם הערבי, כאשר ההתעלמות הישראלית, הערבית והבינלאומית ניכרים בעיני כול? ומעל לכול מרחפת ברמאללה השאלה אם מהלך כזה אינו פותח פתח להעברת השליטה בגדה המערבית לידי חמאס.

אבו מאזן נהנה עדיין ממעמד של נשיא נבחר, חרף הביקורת עליו והעובדה שיותר מ־17 שנה חלפו מאז בחירתו, מה גם שאין במדינות ערב דוגמאות של נשיאים נבחרים היכולים לטעון נגדו טענות של חוסר לגיטימציה. גם חמאס השולטת ברצועת עזה לא עמדה במבחן הבחירות מאז 2006, ובזירה הציבורית אין בעוצמת הקריאות להתפטרותו של אבו מאזן כדי להשתוות למה שראינו בעיצומו של 'האביב הערבי' כלפי נשיאים כמו מובארכ ובן עלי.

הקלפים שנותרו בידי הפלסטינים, כל עוד אבו מאזן חי וממשיך לייצג אותם, מועטים. יש בהם **איומים** שאם יתממשו יש בחלקם כדי לאתגר את ישראל, כגון: ביטול ההכרה במדינת ישראל; ביטול ההסכמה למדינה

ישראלים, אך הם סמכו על הגינותם בעת המשא ומתן. כשהכריזו הפלסטינים על עצמאותם ב־1988 ופתחו את הפתח להידברות, הם נשענו בין היתר על ההכרה בחשיבותה של הקהילה הבינלאומית בראשות ארצות הברית. ממשל טראמפ החל את מגעיו עם ישראל ועם הפלסטינים בראשית 2017, תוך **יומרה של מי שיכול להצליח** במקום שבו רבים אחרים נכשלו. כבר במגעים הראשונים התברר לפלסטינים שאין מדובר בממשל אמריקאי השומר על כללי האיזון כמו קודמיו, אלא כזה המנסה לכפות עליהם הסדר שעם הזמן התברר שאין להם **שום יכולת לקבלו**. הטענה הראשונה שהשמיעו הפלסטינים עם תחילת המגעים לגיבוש מה שהוגדר בסוף כ"עסקת המאה" הייתה שהממשל **אימץ למעשה את העמדה של הימין הישראלי** ואינו פועל כמתווך, אלא כמי שמסייע לצד אחד על חשבון הצד האחר. מגעים אלה היו מלווים במתח רב. הדחייה הפלסטינית קוממה מאוד את טראמפ ואנשיו, ולכן הוא נקט סדרת צעדי ענישה כמו הקפאת התקציבים המועברים כסיוע לרשות הפלסטינית, הפסקת הסיוע לאונר"א, סגירת משרדי אש"ף בווינגטון ואפילו חקיקה המתירה לאזרחים אמריקאים שנפגעו בפעולות טרור לתבוע פיצויים מכל ישות בינלאומית המקבלת סיוע מארצות הברית, שפגעה מאוד בפלסטינים ובדימוי הבינלאומי שלהם. זאת בניגוד למדיניותם של הממשלים האמריקאיים הקודמים. כשהתגבשה עסקת המאה ופורסמה, התברר לפלסטינים שאין מדובר בפועל במדינה אלא בישות אוטונומית שהשליטה על הטריטוריה שלה תמשיך להיות בידי ישראל, עקב האחריות הביטחונית שהיא מותירה בידיה על כל השטח בין הירדן לים ובשל אופי הישות המוצעת, המורכבת ממובלעות סגורות שרצועות צרות מחברות ביניהן כדי לשמור על הרצף הטריטוריאלי.

כלל לא ברור כיצד העלו המומחים והיועצים של טראמפ בדעתם שניתן לקבל הסכמה פלסטינית לתוכנית כה דרקונית מבחינתם, וייתכן שהייתה כאן כוונה מראש לכפות עליהם הצעה שלא יוכלו לקבל, על מנת לשוב ולהושיב אותם על ספסל הנאשמים. מכל מקום העסקה לא זכתה לתמיכה רשמית של אף מדינה ערבית. האמריקאים הזועמים קידמו, כתחליף ואולי כהענשה של הפלסטינים, את הסכמי הנורמליזציה בין ישראל לאיחוד האמירויות ובחריין, ובשלב מאוחר יותר עם מרוקו וסודאן. הסכמים אלה יצרו מציאות אזורית חדשה, ששדרגה את מעמדה האזורי של ישראל במרחב, ופתחו בפניה אופציות וערוצי פעילות מסחרית ובינלאומית רחבים.

הפלסטינים שנותרו מבודדים ומנוודים הסיקו שיש צורך באיחוד השורות. לפרק זמן מסוים נראה היה

בתנועת פתח, גם אם ינקטו מדיניות נוקשה יותר כלפי ישראל, ירצו לשמור על יציבות הזירה הפלסטינית, אך לא יוכלו להתעלם מדרישות אלה. הם יצפו להבנה ישראלית, להידברות או להתקרבות – אם תיווצר עם חמאס – אך יתקשו לתבוע את פירוק חמאס מנשקה כדרישת אבו מאזן בעת שהתנה בכך את הפיוס עימם. בהנחה שהלחץ של הציבור לאחדות לאומית יגבר ביום שאחרי אבו מאזן ויביא לאיחוד שורות בתוך פתח ולהתקרבות בינה לבין חמאס, או אפילו במצב שבו לא יצליחו שני הצדדים להתקרב ופתח תיוותר לבדה חרף כל הקשיים הללו, ספק רב אם תוכל להמשיך באותה מתכונת כמו בימי אבו מאזן:

- בתיאום הביטחוני – שהלגיטימציה להמשכו נמצאת בירידה מתמדת. ממשיכי דרכו ידרשו לשנותו או לצמצם את היקפו, למנוע כניסת כוחות צה"ל לאזורי A, לצמצם את פעילותו בשטחי B ועוד דרישות שתכליתן להימנע מתדמית של שכיר חרב ישראלי.
 - בחתירה למשא ומתן ולפתרון הסדרי – שהגיע זה מכבר למבוי סתום, לדעת מרבית הפלסטינים, בשל האסימטריה המובנית במערכת היחסים עם ישראל. הכוונה היא, להבדיל מאבו מאזן, להתייצב מאוחדים תחת קורת גג פלסטינית אחת ולדרוש את שינוי כללי המשחק.
 - בבידול בין הגדה לרצועה – שהקריאה לביטול ולחיבור הגדה עם הרצועה הייתה לקונצנזוס לאומי. עם הסתלקות אבו מאזן יוסר גם אחד החסמים לכך.
- ספק רב אם ישראל תוכל להתעלם מהשינויים הצפויים בגישה של הזירה הפלסטינית ומהתנהלותה כלפי ישראל ובסכסוך עימה אחרי עידן אבו מאזן. ישראל תידרש להיערך מחדש מבחינה רעיונית, תפיסתית ומבצעית אל מול זירה פלסטינית משתנה.

סיכום

הזירה הפלסטינית מתמודדת עם המשבר הקשה ביותר בתולדותיה, שביטוי העיקרי הוא אובדן דרך וכישלון – כישלון המאבק המזוין, שלא הצליח עד כה למרות הצורות השונות שלבש עם השנים, וכישלון הדרך המדינית, שמאז 1988 מנחה את דרכה של התנועה הלאומית הפלסטינית ועם הזמן אימצו גם מתנגדיה חלקים ממנה, בהבינם שזהו למעשה הקונצנזוס הפלסטיני. השאלה לאן הולכים מכאן ניצבת לפתחם של כל הפלסטינים. היא רוויה בחששות מפני ירידת בעייתם מסדר היום הבינלאומי והאזורי. ביום שאחרי אבו מאזן עשויים לעמוד לפתחה של ישראל אתגרים רבים שהיא תידרש להתמודד

פלסטינית בקווי 1967; דרישה לחזור לתוכנית החלוקה 181; וכן ביטול הסכמי אוסלו ואיומים בדרישה למדינה אחת שוויונית בין הירדן לים. גם הפיוס הלאומי עולה מדי פעם כאיום, משום ההבנה שעצם העלאתו מגבירה את הדאגה בישראל. דא עקא, איומי אבו מאזן איבדו ממשקלם מכיוון שהרבה לאיים ולא מימש את איומיו. האתגר המורכב יותר יעמוד לפתחה של ישראל ביום שאחרי אבו מאזן. הוא ככל הנראה לא יפרוש מרצונו ולא יפנה באורח מסודר את כיסאו לטובת אישיות מוסכמת שתהיה מקובלת על כולם. פתח, תנועתו הרואה עצמה כמפלגת שלטון, תתקש לשמור על המאחז הזה. מותו עשוי לאחד אותה משום שרבים רואים בו את הסיבה להתפלגותה, אולם בהיעדר מנגנון מוסכם לבחירת המחליף, כפי שהיה ביום שאחרי ערפאת, צפויים להתפתח מאבקי כוח בין מספר דמויות הרואות עצמן ראויים לרשת אותו.

לאחרונה מינה אבו מאזן את השר המופקד על הקשר עם ישראל חוסיין א־שיח' למזכ"ל הוועד הפועל של אש"ף, במקום צא'אב עריקאת שנפטר. מינוי זה מציב את א־שיח' בעמדת זינוק נוחה יותר מאחרים לתפקיד הנשיאות, אלא שהדבר מעורר **כעסים רבים**, מגביר את הביקורת על אבו מאזן ועלול להגביר את המאבקים בתוך התנועה ולהחלישה. סביב אישיותו של א־שיח' ניצבים **סימני שאלה רבים** הקשורים לכישוריו, לטוהר מידותיו ולרמתו המוסרית, מה שמעורר ספק באשר לסיכוייו לרשת את אבו מאזן. חילופי הגברי ביום שאחרי אבו מאזן יחייבו בחינה מחודשת של כל סוגיית התיאום הביטחוני, משום שאבו מאזן רכש לעצמו את הסמכות הלגיטימית בתחום זה לאחר הגושפנקה שנתן לו הציבור לכך בבחירות 2005. כל מי שיבוא אחריו יתקשה להתייצב כמוהו ולגונן על התיאום הביטחוני בטענה שהוא מקודש.

הזירה הפלסטינית מתמודדת עם המשבר הקשה ביותר בתולדותיה, שביטוי העיקרי הוא אובדן דרך וכישלון.

מנגד ניצבת גם חמאס בעמדה שלא הייתה בה ביום שאחרי ערפאת. היא תובעת את חלקה בשלטון וטוענת שאש"ף והרשות הפלסטינית ללא חמאס אינם עוד הנציגים הבלעדיים של העם הפלסטיני. חמאס מייצגת רבים מתושבי הרצועה והגדה המערבית הרואים עצמם חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני, ולכן דורשים ראשיה להיות מיוצגים בכל מוסדות אש"ף ובכל פורום שבו מתקבלות החלטות. מבחינת חמאס זהו עידן חדש שבו יש לערבב מחדש את הקלפים. יורשי אבו מאזן

מקורות

פרידמן, ת' (1990). **מבטירות לירושלים** [נ' פרידמן, מתרגם]. מעריב – הד ארצי.

הערות

1 נאום בר־אילן שנשא ראש הממשלה נתניהו ב־2009, ובו קיבל את עקרון שתי המדינות אם יסכימו הפלסטינים לתנאים שהציב, הוצג על ידי אביו פרופ' בן ציון נתניהו, חודשים אחדים לאחר הנאום, כמהלך טקטי שכוון מראש לאי־הסכמה הפלסטינית. <https://www.mako.co.il/news-military/politics/Article-77cd5b4ae4b5221006.htm>

איתם, כמו זירה פלסטינית משתנה שתביעותיה מִישראל עשויות להיות נוקשות יותר; תיאום ביטחוני במתכונת שונה; הפסקת הבידול בין הרצועה לגדה המערבית; ואולי היא תיאלץ גם לחדול מן החתירה למשא ומתן ולהסדר מדיני על הבסיס הא־סימטרי שהיה עד כה.

יוחנן צורף הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומתמקד בסוגיה הפלסטינית. תחומי המחקר שלו הם יחסי ישראל-פלסטינים, החברה הפלסטינית, זיקתה לישראל ולהתנחלויות וכן המערכת הבין־ארגונית הפלסטינית. yohanant@inss.org.il

לנחלת הכלל, ובמקביל לתהליכי הגלובליזציה, תרומתו לקדמה האנושית והפוטנציאל הגלום בו עדיין רחוקים מלהיות מובנים או מיושמים במלואם. למרות דחיסות האירועים המעצבים במהלך ההיסטוריה הקצרה יחסית של התפתחות הסייבר־דיגטליות, המחברים התמקדו במספר מקרים בולטים שמדגישים את ביטויי המהפכה על סכנותיה, התמודדות ההנהגה הביטחונית עימה והאופן שבו הניסיון והידע הישראליים יצרו תעשיית היי־טק משגשגת ובעלת מוניטין עולמי.

המחברים מתארים את רצף ההתפתחויות האובייקטיביות של טכנולוגיות הסייבר ואת הגורמים המעצבים שנתנו דחיפה למימוש המהפכה, בהם העלייה בכוח המחשוב, ביכולות התקשורת והעברת המידע ובחיבוריות הגבוהה ששינתה את התרבות האנושית במרבית תחומי החיים. מתניה ורפפורט שוזרים בספר את נקודת מבטו של מתניה דרך סיפור החוויה האישית שלו, אשר עליו הוטלה המשימה להקים מטה סייבר לאומי ולאחר מכן להרחיבו למערך הסייבר הלאומי, ובכך למעשה להיות אחראי על מאמצי ההגנה על מרחב הסייבר והשתיות החיוניות של ישראל.

הספר כולל שבעה פרקים ופותח בתיאור חזונו משנת 2010 של ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו על החיבור המשולש בין האקדמיה, התעשייה והממשלה עם מערכת הביטחון, שיהפוך את ישראל למובילה עולמית בסייבר. כלכלה יציבה, לפיכך, מאפשרת ביטחון, וידע אקדמי מאפשר טכנולוגיה, וגורמים אלו הם גם נקודת המוצא המשותפת שמלווה את הסיפור הישראלי בפרקים הבאים. הספר ממשיך בתיאור ההזדמנויות והאיומים שנוצרו במרחב ואשר הביאו לצמיחתו של תחום חברות אבטחת הסייבר בישראל באמצעות חברות כמו 'צ'ק פוינט', 'סאיוטה' ו'סייבר ארק', אשר תרמו למיצוב מעמדה של ישראל כמרכז עולמי לידע ולחדשנות (עמ' 23-53).

בהמשך ניתן דגש לממד הביטחוני של הסייבר, למודיעין ולעניינים צבאיים ולפוטנציאל לפגיעה אסטרטגית שאפשר להשיג באמצעות תקיפות סייבר. הפרק הבא מתאר את התפתחות החשיבה על הגנת סייבר בישראל מ־2014, עם הקמתו של המיזם הקיברנטי הלאומי ועיצוב תפיסת ההגנה. הוא ממשיך בפרשת הסחיטה המקוונת של חברת לאומי קארד, שממחישה את המורכבויות ואת מעגלי ההשפעה שאירוע סייבר יכול ליצור ברמה המדינית. המחשה זו מובילה לפרק הבא, שעוסק בהכרעת השאלה שעמדה לפתחו של ראש הממשלה לגבי האחריות הממסדית על הגנת הסייבר במגזר האזרחי בישראל והרחבת מטה הסייבר לכדי מערך לאומי. הפרק שלאחר מכן עוסק במאמץ של

מחזון למציאות: ישראל ומהפכת הסייבר

ניר חסיד

אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **סייבר מאניה – איך הפכה ישראל לכוח עולמי בזירה שמעצבת את עתיד האנושות**

מאת: אביתר מתניה ועמיר רפפורט

הוצאה: כנרת־זמורה־דביר

שנה: 2021

מס' עמודים: 240

ספרם של אביתר מתניה ועמיר רפפורט הוא מסמך מרתק ועכשווי, המגולל את סיפורה של מהפכת הסייבר־דיגטל בישראל ואת חלון ההזדמנויות שישראל השכילה לנצל לקיבוע מעמדה כמובילה עולמית במדע ובטכנולוגיה ולפיתוח תפיסת ביטחון להגנה על מרחב הסייבר הלאומי. משנות ה־90 של המאה ה־20, תקופה שבה הסייבר "התאזרח" והפך

ספרם של אביתר מתניה ועמיר רפפורט הוא מסמך מרתק ועכשווי, המגולל את סיפורה של מהפכת הסייבר־דיגטל בישראל.

ההתפתחות והשפעות הסייבר בתחומים מובחנים דוגמת אתיקה, פוליטיקה, יחסים בינלאומיים ועוד. בנוף ספרותי זה תפקידה המרכזי של ישראל בעיצוב ממד הסייבר אומנם נחקר מבחינה אקדמית, לרבות החשיבה על ביטחון סייבר, אך לא הובא אל קדמת הבמה כנרטיב, למעט שני חריגים מרכזיים. הראשון הוא ספרם של דן סינור ושאל זינגר 'מדינת הסטארט-אפ' (Senor & Singer, 2011) (תורגם לעברית), המספר כיצד הפכה ישראל למרכז של חדשנות וטכנולוגיה. ספר זה זכה להדהוד בינלאומי נרחב שתרם למיתוגה של ישראל בעולם כזירה מובילה לתרבות יזמית. חריג נוסף הוא ספרם של ליאור טבנסקי ויצחק בן-ישראל 'ביטחון סייבר בישראל' (Tabansky & Ben Israel, 2015) (לא תורגם לעברית), המספר על התפתחות החשיבה על ביטחון סייבר בישראל וקושר בין מדיניות הממשלה לצמצום הסיכונים במרחב, לצד מינוף ההזדמנויות שהפכו את ישראל למעצמת סייבר. 'סייבר מאניה', לעומתם, מציג את הסיפור הישראלי מנקודת מבט שמשלבת את הממד האישי-הפסיכולוגי של מתניה בעת עיצוב החלטות הממשלה, כולל פרק חשוב בנושא שטרם נכתב עליו קודם לכן – ההתפתחויות שלאחר אמצע העשור הקודם החל מ-2015 – ומכאן תרומתו הייחודית.

העדות של מתניה מלמדת על צומת הדרכים החשוב לא רק לעתיד ביטחונה של ישראל ודמותו של הממסד הביטחוני אלא גם לשמירת ערכיה הדמוקרטיים, שמאותגרים על ידי הצורך בהגנת סייבר.

תיאור ההיסטוריה הקצרה של מהפכת הסייבר מנקודת מבט ביטחונית מותיר גם שאלות פתוחות נוספות שעמן מתמודדים המחקרים, על עתידו של עידן הסייבר, על השינויים הצפויים עם הטמעתן של מערכות מבוססות בינה מלאכותית, על אופי המלחמות המשתנה וההיערכות אליהן. המסקנה המתבקשת היא כי לא לעולם חוסן, ובעוד ישראל השתלבה כמובילה עולמית בסייבר, יכולתה לעמוד באתגרים אלה תלויה במידה רבה בשילובם של נכסי העוצמה שלה, בשיתוף פעולה בין-מגזרי, ביכולתה לזהות שינויים ולהסתגל אליהם ובמינוף הצלחותיה להישגים שימתנו את איומי הסייבר. כתולדה של שילוב נסיבות, סיפור הסייבר הישראלי מראה עד כמה האתוס הלאומי של תעוזה, חשיבה מקורית והתמדה רלוונטי מתמיד לשימור היתרון היחסי האיכותי שביסוד תפיסת הביטחון הישראלית. 'סייבר מאניה' הוא אומנם ספר על העתיד, אך עיקר מהותו בהצגת פרק חשוב ונסתר בהיסטוריה העכשווית של

המערך הלאומי להגן על מרחב הסייבר המדינתי במקביל לניצול חלון ההזדמנויות הגלובלי, שיצר ביקוש למוצרים ולפתרונות של אבטחת סייבר בעולם. בהמשך מתוארות ההשפעות הגלובליות של מתקפות סייבר משמעותיות (וונקריי, נוטפטיה) וביסוס פעולת המערך הלאומי. לסיום מציגים המחקרים נקודות למחשבה על אתגרי הסייבר בעתיד, בעידן הבינה המלאכותית ומלחמות העתיד. הדוגמאות שמביאים המחקרים ממחישות היטב את כל אותן התפתחויות גלובליות ומקומיות בסייבר, שמהן אפשר ללמוד על המשמעות לעתיד. אירוע הסחיטה המקוונת של חברת לאומי קארד מ-2014 המתואר בספר (עמ' 91-113) ממחיש כאמור את ההשלכות של אירוע סייבר ברמה המדינית. אירוע זה (שבדיעבד התברר כי היה על רקע פלילי) טופל ברמה המדינית לאור החשש מקריסת הבנק, ומתניה משתף את הקוראים בקבלת ההחלטות שאליהן נדרש באותם רגעי אי-ודאות. שיתוף ההחלטות והשיקולים של מתניה לצד תחושת כובד האחריות הם עדות מרתקת על הלך הרוח בקרב מקבלי ההחלטות, שהביאו לגיבושה של תפיסת הגנת סייבר מלוכדת יותר.

העדות של מתניה על האירועים המקדימים ומתוך הישיבה שעסקה בהכרעה על הקמת רשות להגנה מבצעית בסייבר מלמדת על צומת הדרכים החשוב לא רק לעתיד ביטחונה של ישראל ודמותו של הממסד הביטחוני אלא גם לשמירת ערכיה הדמוקרטיים, שמאותגרים על ידי הצורך בהגנת סייבר (עמ' 114-128). הכרעתו של ראש הממשלה לטובת הקמתו של גוף סייבר אזרחי ייעודי ובלתי תלוי, לעומת האפשרות של מתן האחריות לגופי הממסד הביטחוני הקיימים, מלמדת גם על הפתיחות המחשבתית של ראש הממשלה דאז נתניהו, שהבין את הצורך באימוץ תפיסה ייחודית שתאפשר את אותו איזון בין שמירה על ערכי היסוד, הפחתת חסמים לפעילות כלכלית והביטחון הלאומי. החלטות מסוג זה הן אלו שאפשרו לישראל לא לאבד יתרון חשוב עם התגברותן והשתכללותן של תקיפות הסייבר כיום בהיבטים ביטחוניים, פליליים, ביטחון מידע וכיוצא באלה. ישיבה מכרעת זאת מלמדת גם על יחסי האמון שנוצרו בין ראש הממשלה למתניה החל מהיכרותם ב-2011 (עמ' 61) ועד אותם רגעי הכרעה בספטמבר 2014, עת מתניה פעל כראש מטה הסייבר הלאומי. מתניה הבין את גודל השעה והצליח לבסוף לשכנע את ראש הממשלה ש"בעולם חדש, מתארגנים עם כוחות חדשים", כפי שהתבטא נתניהו עצמו בפתח ישיבת הממשלה שנערכה לאחר ההכרעה (עמ' 121). מרבית הספרות בנושא הסייבר-דיגיטל התמקדה עד כה במידע מקצועי על אבטחת סייבר, על מגמות

מקורות

- Senor, D., & Singer, S. (2011). *Start-up nation: The story of Israel's economic miracle*. Random House Digital, Inc.
- Tabansky, L., & Ben Israel, I. (2015). *Cybersecurity in Israel*. Springer International Publishing AG.

פיתוח המפעל הציוני, שמהווה כיום נדבך מרכזי ובלתי נפרד מהביטחון הלאומי של ישראל.

ד"ר ניר חסיד הוא חוקר פוסט־דוקטורט בבית הספר למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל אביב. ד"ר חסיד מרצה בתכנית הסייבר פוליטיקה וממשל בבית הספר ובתכנית ללימודי ביטחון. תחומי המחקר שלו כוללים גיאופוליטיקה של סייבר וביטחון בינלאומי. הוא בוגר תואר שלישי מהמחלקה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים. nirhass@tauex.tau.ac.il

הכוח: על ידי הרמטכ"ל בסיוע אגפי המטה שלו – ובעיקר המבצעים, האסטרטגיה והתכנון – ומול מומחי התוכן האופרטיביים ובראשם חיל האוויר.

לאחר הפתיחה סוקר הספר את התחנות העיקריות בהתפתחות ובהשתנות של חיל האוויר – מגיבוש מבצע מוקד¹ דרך ההתמודדות עם האתגר של טילי קרקע-אוויר (טק"א) במלחמת יום הכיפורים ובמבצע שלום הגליל, המעבר מלחימה בצבאות סדירים ללחימה בארגונים תת-מדינתיים, הקמת המערכים של כלי הטיס הבלתי מאוישים וההגנה האווירית, המעבר ללוחמה רשתית, ועד עידן המערכה בין המלחמות (מב"ם) ושיתופי הפעולה הבינלאומיים.

הספר ענייני, מכיר במורכבות הדברים ואינו חותר ללמד סנגוריה או קטגוריה על חיל האוויר. את הדרך לכישלון ההתמודדות עם תותחי הנ"מ והטק"א במלחמת יום הכיפורים, למשל, הוא אינו מנתח רק בחוכמת הבדיעבד אלא גם מתוך הפרספקטיבה של המפקדה שהכינה בזמנה את חיל האוויר למלחמה. המחבר מחדש לקוראיו וסוקר כיצד רכיבים מתוך המענה שהכין חיל האוויר לאיום הטק"א הופעלו בהצלחה, ולו חלקית, בשלבים המאוחרים של מלחמת יום הכיפורים. למשל, כיצד הפעלה משולבת של כלי טיס בלתי מאויש, מוץ² לוחמה אלקטרונית (ל"א) מסיבית וטילי 'אגרוף'³ ב-22 באוקטובר 1973 הניבה השמדה של חמש סוללות טק"א, וזאת מבלי לאבד אף מטוס (עמ' 108). סקירה זו מותירה שאלה פתוחה – האם התוכניות שהכינה מפקדת חיל האוויר היו מסוגלות להניב תוצאה מוצלחת יותר אילו נוהלו אירועי ה-6 באוקטובר 1973 באופן סדור ועקבי, וללא החלפה תכופה של זירות ומשימות.

המחבר מרחיב בניתוח כמה מהמתחים המגדירים את הפעלת חיל האוויר בעבר אך גם כיום, ואשר אמורים להעסיק את ההנהגה הנוכחית של חיל האוויר.

המחבר מרחיב בניתוח כמה מהמתחים המגדירים את הפעלת חיל האוויר בעבר אך גם כיום, ואשר אמורים להעסיק את ההנהגה הנוכחית של חיל האוויר. מתח ראשון הוא בין ההכרח להכין את המלחמה מראש ובין הצורך להסתגל לנסיבות המשתנות ולעיתים המפתיעות של מלחמה. אחד ממפתחות ההצלחה של חיל האוויר טמון בהכנות בשנים שקודמות למלחמה: הגדרה נכונה של האתגר העתידי, פיתוח תפיסה מתאימה של מענה לאתגר, פיתוח תורת הלחימה, פיתוח אמצעי לחימה וכמובן שנים של אימונים. הצורך בהכנה מוקדמת רק מתחדד בעידן שבו חיל האוויר מתעתד לתקוף אלפי

מפקדת חיל האוויר

רון טירה

חוקר עצמאי

שם הספר: מפקדת חיל האוויר – תהליכי בניין הכוח ופיתוח התוכניות להפעלתו

מאת: תת-אלוף (מיל') ד"ר מאיר פינקל

הוצאה: מודן הוצאה לאור, משרד הביטחון –

ההוצאה לאור

שנה: 2022

מס' עמודים: 272

ספרו של תת-אלוף (מיל') ד"ר מאיר פינקל **מפקדת חיל האוויר – תהליכי בניין הכוח ופיתוח התוכניות להפעלתו** מעניק תרומה ייחודית לקוראיו. בעוד מרבית הספרות העוסקת בחיל האוויר מתמקדת בסיפור אישי, במורשת קרב או בניתוח אירוע מסוים, ספרו של פינקל מספק מבט רחב על פעולת חיל האוויר הן כמערכת של בניין כוח, תכנון וביצוע והן לאורך השנים.

הספר נפתח בסקירת האופי התרבותי הייחודי של מפקדת חיל האוויר ונוגע ביחסי הגומלין שלה עם המטה הכללי, ובכך הוא משלים את התמונה המצטיירת משני ספריו הקודמים של פינקל, על הרמטכ"ל ועל המטכ"ל. הטריטוריה מציגה תמונה שלמה על הדרך שבה מתקבלות ההחלטות בצה"ל ועל אופן הפעלת

בין היתר בדיסוננס המתואר על ידי פינקל בתום מלחמת לבנון השנייה, כאשר חיל האוויר "מנצח" בעוד צה"ל יוצא "חבול" (עמ' 48-49). ואכן, חיל האוויר יצא שבע רצון מאחדות מן המערכות האחרונות, מאחר שביצוע התוכנית הטקטית היה מצוין ותוך אי־הדגשת התפוקה האסטרטגיה הנמוכה של אותה תוכנית. במידת מה המטכ"ל מעודד דיסוננס זה, שכן במערכות המוגבלות המטכ"ל נוהג כמעין מפקד מערכה בפועל ונוטה לדבר עם חיל האוויר בשפה של רשימת מטרות לתקיפה. גם מערכות המידע החדשות יוצרות את הרושם השגוי שניתן לנהל את האש מהמטכ"ל. לכן חיל האוויר נוטה לבחון את ביצועיו העצמיים באותה שפה – האם הפצצות פגעו בנקודת הציון (נ"צ), בזמ"מ⁶ ועם מרעום מתאים – במקום בשפת התפוקה האסטרטגית. תקיפת מנהרות הלחימה של חמאס במבצע שומר החומות היא רק הדוגמה האחרונה לכך.

דבר זה בולט גם במב"ם, כאשר המחבר מתאר את המצוינות הטקטית של חיל האוויר, הגמישות, הקצב המהיר ולעיתים הטיסה בלב מערך ההגנה האווירית הסורי הצפוף. ואולם במבחן התפוקה האסטרטגית חזבאללה הצליח בסופו של דבר לרכוש לפחות חלק מהיכולות שהמב"ם נועד למנוע ממנו, כמו למשל הקמת מערכי נשק מדויק וטק"א. אם חיל האוויר מעוניין להצטיין לא רק במבחן התשומה הטקטית אלא גם במבחן התפוקה האסטרטגית, עליו לחזק את יכולות התכנון והניהול המערכתי שיגשרו בין שני המבחנים הללו, ולהתעקש מול המטכ"ל על קיומה של "קומה מערכתית" בחיל האוויר. ניהול פרטני אינו הצורה המיטבית להפעלה מטכ"לית של כוח אווירי, ומפקדת חיל האוויר צריכה לבצע עבודת מטה שתבטיח קוהרנטיות בין התכלית האסטרטגית, מחיר המלחמה המאושר על ידי מקבל ההחלטות והתוכנית האווירית המערכתית. חיל האוויר אינו אמור לעסוק רק בשאלה הטקטית "כיצד עושים" אלא גם בשאלה המערכתית "מה עושים".

מתח שלישי המתואר על ידי פינקל הוא בין האתוס ההתקפי של חיל האוויר לבין הוספת רגל ההגנה לתפיסת הביטחון של ישראל, הבאה לידי ביטוי במשקל ההולך וגדל של מערך ההגנה האווירית. מלכתחילה חיל האוויר לא רצה בטילי קרקע־אוויר נגד מטוסים או רקטות ודגל במענה ההתקפי והוורסטיילי לאיומים אלה. פינקל מתאר כיצד נכפו על חיל האוויר טילי ההוק, החץ, הפטריוט וכיפת ברזל, בעוד החיל חושש הן לתקציב ההצטיידות בנשק התקפי והן למעמד הדוקטרינה ההתקפית. ואולם בסופו של דבר, מפקדת חיל האוויר הכירה בערכו ובחיוניותו של מערך ההגנה האווירית ואף העניקה לו עדיפות גבוהה בהקצאת משאבי אנוש ומשאבים כספיים.

מטרות ביממת לחימה, שכן מפקדת חיל האוויר אינה מסוגלת "לייצר" מספר כזה של מטרות בזמן אמת, וגודלו ואיכותו של בנק המטרות המוכן לפני המלחמה חיוניים להצלחה של הפעלת הכוח בלחימה.

ספרו של פינקל מספק תרומה חדשה ונרחבת להבנת חיל האוויר.

ואולם בכך טמונים גם סיכונים רבים, וייתכן שהנחות העבודה של התוכנית לא יתקיימו: המלחמה עלולה להתגלות כשונה מהמתוכנן. קיים סיכון לאי־הבנה נכונה של האתגר העתידי או לקושי ביישום התוכנית שהוכנה מראש, בשל ההקשר והאילוצים הייחודיים של המלחמה שבסופו של דבר פורצת. לדוגמה, המחבר מצטט אמירה של מפקד חיל האוויר לשעבר אלוף (מיל) אמיר אשל בעניין המלחמה העתידיה בחזבאללה: "בתים שגרים בהם אזרחים ייפגעו וההיקפים יהיו עצומים" (עמ' 212-213). אך כמו במקרה של המכה המקדימה במלחמת יום הכיפורים (עמ' 92), האילוץ המדיני עלול לא לאפשר זאת.

המחבר גם מציג את הטענה ש"מצב הצבירה" של האויב עלול להיות שונה מזה שבתכנון המוקדם, ושתהליך המעבר של האויב משגרה לחירום עלול להביא להפעלה לא יעילה של התוכנית. דברים אלה מחייבים את חיל האוויר לפתיחות מחשבתית בעת אפיון האתגר העתידי, להזמין ביקורת על תפיסות ולעודד הקמת "צוות אדום" ופורומי חשיבה. כמו כן, בעת שמתרחשת הידרדרות העלולה להוביל למלחמה, על מפקדת חיל האוויר להיות קשובה לנסיבות הייחודיות שלה ולזהות פערים בין הנחות היסוד לתכנון ובין ההקשר המתגבש בזמן אמת.

מתח שני שפינקל מתאר הוא בין היותו של חיל האוויר אמון על "תשומות טקטיות" ובין שאיפתו להיות אמון גם על "תפוקות אסטרטגיות". המחבר מיטיב לתאר את חיל האוויר כארגון מעשי שבו המטה "קרוב" לשדה, ואשר מצטיין בטכנו־מבצעים. בהתאם, מהלך הפתיחה העוצמתי בנוסח מבצע מוקד הפך לטענת פינקל לאתוס בחיל האוויר, והוא שואף לבצע מהלך כזה בכל עימות. מאפיינים אלה ממקדים את התכנון של חיל האוויר ברמה הטקטית ובשלב הפתיחה.

מנגד, המחבר מתאר כיצד הצלחת המערכה מהאוויר במלחמת קוסובו, ה־RMA⁵, והזינוק בהישג האפשרי כתוצאה מכניסת האש האווירית המדויקת, לצד קבלת האחריות על חלק מתת־המערכות המתנהלות במסגרת המב"ם, עוררו את השאיפה שחיל האוויר יהיה יותר מ"קבלן פיצוצים". מתח זה אינו פתור והוא מתבטא

אלוף־משנה (מיל") רון טירה משרת במילואים בתחום תכנון המערכה של חיל האוויר. הוא חבר בצוות המערכת המייעצת של Military Strategy Magazine ופרסם שורה של ספרים, מחקרים ומאמרים במכון למחקרי ביטחון לאומי, מכון הובר באוניברסיטת סטנפורד, Institut Français des Relations Internationales הצרפתי, War on the Rocks ועוד. ron@milestones.co.il

מקורות

בר־יוסף, א' (2021). **מלחמה משלו – חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים**. כנרת זמורה־ביתן.

הערות

- 1 המבצע לתקיפת שדות התעופה המצריים שפתח את מלחמת ששת הימים.
- 2 אמצעי שיבוש או הטעיית מכ"ם.
- 3 טיל המתביית על הקרינה של מכ"ם ההגנה האווירית.
- 4 צוות שאינו מעורב בגיבוש התוכנית, ומטרתו לבחון את הנחות היסוד הגלויות והסמויות שלה, וכן לגלות סתירות פנימיות ופגמים בתוכנית.
- 5 Revolution in Military Affairs – תפיסה הטוענת שהחיבור בין טכנולוגיות חדשות בתחומי הסנסורים, הנשק המדויק ועיבוד המידע והתקשורת מאפשרת צורת לחימה חדשה ויעילה הרבה יותר.
- 6 זמן מעל מטרה, הזמן שבו התקיפה מתוכננת להתבצע.

עם זאת, התפתחות האיום מחייבת את המשך פיתוחו של מערך ההגנה האווירית. הצטיידות חזבאללה ואיראן בנשק מדויק מעלה במדרגה שלמה את האיום על ישראל, והיא עלולה לאיים על הרציפות התפקודית של צה"ל והעורף האזרחי ולגרום נזק במיליארדי דולרים. הצטיידות של איראן וחזבאללה בטילי שיוט ובכלי טיס בלתי מאוישים תוקפים מגוונת את פרופיל האיום על ישראל – כלי נשק אלה עלולים לחדור לשטח ישראל בגובה נמוך ומכל כיוון. כמו במקרים של טיל ה־SA-6 לפני מלחמת יום הכיפורים והרקטות קצרות הטווח לפני מלחמת לבנון השנייה הנסקרים בספר, קיימת סכנה של הכרת איום הנשק המדויק וטילי השיוט מהבחינה הטכנית, אך אי־הפנמת משמעותו המערכתית. ואכן, התפתחות האיום מחייבת להמשיך לפתח את מענה ההגנה האווירית האינטגרטיבי, ועל מנת למנוע הפתעה מענה זה צריך להיות זמין גם בשגרה.

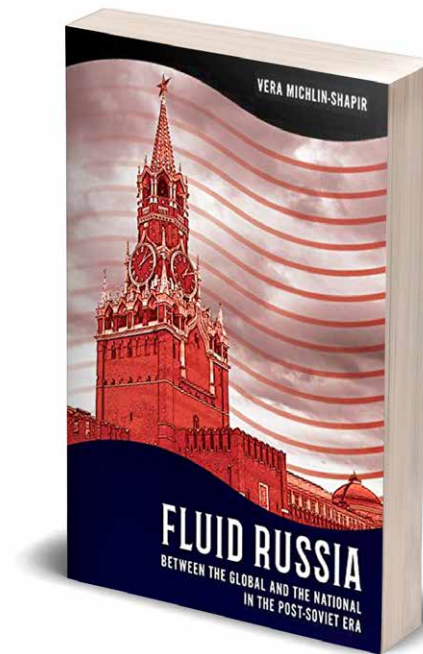
ספרו של פינקל מספק תרומה חדשה ונרחבת להבנת חיל האוויר. ספרים כמו 'מלחמה משלו' (בר־יוסף, 2021) מנתחים אירוע בודד בנקודת זמן אחת, ותוך התבססות על מידע ותובנות חלקיות. אולם קשה מאוד להבין אירוע כמו מלחמת יום הכיפורים, מושא 'מלחמה משלו', בלי הפרספקטיבה של התרבות הארגונית, ההתפתחות התפיסתית במהלך העשורים שקדמו למלחמה, בניין הכוח לאורך השנים, תוכניות המלחמה והדינמיקה עם המטכ"ל, ובכך תרומתו של פינקל בספר זה ייחודית.

למחרת הפרסום התפטר במפתיע הנשיא בוריס ילצין והצהיר כי הוא רואה כיוורשו את פוטין, שגם הפך בו ביום לנשיא בפועל, מתוקף החוקה. המאמר התברר כתחבולה שנועדה להכין מראש מענה לשאלה מהן עמדותיו של הנשיא החדש, שקודם לכן נתפס כדמות טכנוקרטית ולא מוכרת. התבוננות במאמר מנקודת הזמן הנוכחית, לאחר 22 שנות שלטון פוטין והפלישה הרוסית לאוקראינה בפברואר 2022, מגלה כי בנייתה של הזהות הרוסית החדשה היא בבחינת מפעל חיים עבור פוטין, ושמבלי לעסוק בה קשה להבין את מניעיו ומהלכיו בתחום מדיניות החוץ. כיצד ייתכן שהעם האוקראיני מתואר על ידי פוטין כחלק בלתי נפרד מהעם הרוסי, ובה בעת כ"תינוק שנשבה" בידי "נאצינציס"?

ספרה של ורה מיכלין-שפיר "רוסיה הנזילה" מנסה לתת מענה לשאלה זו ולשאלות דומות לה. הספר התפרסם בשלהי 2021 והוא תמצות של עבודת הדוקטור של מיכלין-שפיר, שנכתבה באמצע העשור הקודם באוניברסיטת תל אביב בהנחייתן של ד"ר ורה קפלן ופרופ' איריס רחמימוב. הרקע למחקר הוא חוסר הנוחות של מיכלין-שפיר ביחס להסברים המקובלים לגבי משבר הזהות הלאומית ברוסיה בעידן הפוסט־סובייטי והעיסוק הכפייתי של האליטה הרוסית בהגדרתה.

בראיתיה של מיכלין-שפיר, תהליך גיבושה של הזהות הרוסית ב־30 השנים האחרונות הוא תופעה "נורמלית" המאפיינת את כל החברות בעולם, אך יש לה גם מאפיינים ייחודיים של ההיסטוריה והתרבות של רוסיה. בכך מיכלין-שפיר מבדלת את עצמה ממרבית החוקרים, שמבקשים להסביר את עמימותה של הזהות הלאומית הרוסית או את היסוד השלילי האנטי־מערבי בה באמצעות שבירת הרצף ההיסטורי בעקבות התפרקות ברית המועצות. עבורם זהו מעין "סינדרום פוסט־אימפריאלי", תגובה להשפלה לאומית ולקושי כלכלי שחשו הרוסים בעקבות היחלשות ארצם, בדומה להשפלה הלאומית שחשו הגרמנים לאחר התבוסה במלחמת העולם הראשונה, שהובילה לצמיחת הנאציזם (עמ' 2-4).

הספר מציג פרדיגמה ניתוחית חלופית להבנת צמיחתה של הזהות הלאומית הרוסית בעידן הפוסט־סובייטי, שמיכלין-שפיר קוראת לה "רוסיה הנזילה". באמצעותה מבקשת המחברת להבין את התהליכים שהובילו לעלייתו שלטון פוטין, שבעיניה הוא פני הדור — המנהיג שיכול היה לפרוח בתנאים של הגלובליזציה והחדשנות של התקשורת הדיגיטלית המודרנית, לזהות את כמיהתו של העם הרוסי לשיקום הגאווה הלאומית והיציבות ולספק לה מענה.

מה נזיל בזהות הרוסית?

דניאל ראקוב

מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון

שם הספר: **Fluid Russia: Between the Global and the National in the Post-Soviet Era**

מאת: Vera Michlin-Shapir

הוצאה: Northern Illinois University Press

שנה: 2021

מס' עמודים: 248

ב־30 בדצמבר 1999 התפרסם מאמר בשם "רוסיה על סף המילניום", פרי עטו של ראש ממשלת רוסיה דאז ולדימיר פוטין. במאמר ניתח פוטין את אתגריה של רוסיה, שהתרחשו בה זעזועים פוליטיים, כלכליים וחברתיים בעקבות התפרקות ברית המועצות, ופרס את חזונו עבורה לשנים הקרובות. במקום הראשון הציב פוטין את ליכודה של החברה על בסיס "רעיון רוסי" חדש, שעקרונותיו הבולטים הם הפטריוטיזם, המעצמותיות (Derzhavnost), והעוצמתיות של המדינה (Gosudarstvennichestvo). פוטין הציע לשלב ב"רעיון הרוסי" עקרונות מסורתיים אלה עם ערכים אוניברסליים כגון חירויות הפרט, אך גם הטיל ספק בכך שהמודל הליברלי המערבי יוכל אי פעם להכות שורשים ברוסיה (Putin, 1999).

קבוצות אתניות לא־רוסיות בפדרציה הרוסית התחדד בממשלתה החשש לקבוע שהשתייכות ללאום הרוסי תהפוך קריטריון לזכאות לאזרחות ולקבלת זכויות אזרח. במקביל, הרצון להתאים את החברה והכלכלה ברוסיה לצרכים המודרניים של חופש תנועה, כניסה ויציאה של מהגרים, נתקל בחששות מצד הציבור הרוסי מפני כניסת זרים שאינם רוסים אתניים, ובפרט ביחס למוסלמים דוברי רוסית מהמרחב הפוסט־סובייטי, וכן באינרציה ביורוקרטית, שהציבה חסמים בפני הגירה וההתאזרחות (עמ' 15-64).

בראייתה של מיכלין־שפיר, תהליך גיבושה של הזהות הרוסית ב־30 השנים האחרונות הוא תופעה "נורמלית" המאפיינת את כל החברות בעולם, אך יש לה גם מאפיינים ייחודיים של ההיסטוריה והתרבות של רוסיה.

השער השני עוסק בשיח התקשורתי ברוסיה על זהות ובניית רעיון לאומי חדש. העשור של שנות ה־90 זוכה ליחס שלילי בהיסטוריוגרפיה הרוסית בשל ריבוי הקשיים שיצר: היחלשות עוצמתה הבינלאומית של רוסיה; משבר כלכלי; מצוקות חברתיות; ותחושה כללית של דיס־אוריינטציה. דורו של ילצין ניסה לבדל את רוסיה החדשה מהעבר הסובייטי, התחבט לגבי התכנים החיוביים שניתן לצקת לרעיון הלאומי החדש, וכן הקפיד שהמדינה לא תנסה שוב לקדם אידיאולוגיה חובקת עולם, בדומה לתקופה הקומוניסטית (עמ' 78-83).

בתקופת פוטין התעצב מנגנון תעמולתי משוכלל לקידום נרטיבים בוני זהות ברמה הלאומית, תוך עמעום משמעותם של מושגים או סילופם. מנגנון התעמולה הפוטני סייע להנחיל מסרים נוחים למשטר על ידי טשטוש הסתירות, אך גם טמן מטעני נפץ עם מנגנון פעולה מושהה. מיכלין־שפיר מפנה את הזרקור בייחוד למדיום הטלוויזיוני, שהיה (ועודנו) חיוני להנחלת הנרטיבים מטעם המשטר בקרב הציבור הרוסי, ובראיית המחברת מסייע להגיש לאזרח את המיליטריזם של משטר פוטין בעטיפה מושכת של תרבות הפופ (עמ' 99-104).

כבר בתקופת ילצין התבלט בקרב האליטה הרוסית חשש כבד מהגדרתה של רוסיה כאומתם של הרוסים, פן יביא הדבר לניכור של הקבוצות האתניות הלא־רוסיות הנרחבות. המונח המכיל "פטריוטיות" החל לזכות לקונוטציה חיובית במוסקבה בעוד הלאומנות נתפסה כשלילית, וכך החתירה למימוש השאיפות הלאומיות במסגרת הרפובליקות הפוסט־סובייטיות הפכה בהדרגה למושא לניגוחן על ידי רוסיה (עמ' 83; 105-111).

מיכלין־שפיר מציעה לראות בטלטלה שעברה על הזהות הרוסית לאחר התפרקות ברית המועצות מקרה פרטי של תופעה אוניברסלית המאפיינת את "המודרניות המאוחרת" (התקופה הנוכחית). זהו מפגש של זהות מסורתית, במקרה של רוסיה – של הזהות הסובייטית, עם אתגרי הגלובליזציה והסביבה התקשורתית הדיגיטלית החדשה. הגלובליזציה מציפה את רוסיה מבחוץ ומעוררת בו־זמנית רצון ליהנות מפירותיה והתנגדות לשינוי. הסביבה התקשורתית היא גם התווך שבו הגלובליזציה משפיעה על רוסיה וגם סל הכלים שמשמש את הנהגתה במענה לאתגר (עמ' 7-10). המחברת מסבירה כי במסגרת "המודרניות המאוחרת" ובהשפעת הגלובליזציה, המוסדות והזהויות סובלים מפרגמנטציה, וכך "הזהות הלאומית" כמסד רחב ומגובש מתכרסמת לטובת "ההזדהות" של הפרט, שמלקט לעצמו רעיונות להאמין בהם ומחליט אילו מנהגים אמוניים־רעיוניים לאמץ. הכרסום בלכידות החברתית והלאומית מעורר כמיהה ל"רעיונות מכילים" שישקמו את התחושה של "ביחד", אך גם יאפשרו למגוון זהויות לדור בכפיפה אחת. כדי להגדיר את שייכותו הפרט יכול לבחור באופן אקלקטי רעיונות ופרקטיקות שנוחים לו, ולהתעלם מהסתירות הטמונים בהם. הדבר מוביל לטשטוש ניגודים פנימיים עמוקים בתוך הזהות הקולקטיבית, שעלולים להתפרץ בהמשך. מיכלין־שפיר מציעה לקרוא לתופעה של ביסוס הזהות הלאומית הרוסית על רעיונות מכילים המדגישים את ההיסטוריה המשותפת, את השפה הרוסית, את החיים בצוותא של בני דתות וקבוצות אתניות שונות, שמרנות בערכי המשפחה, מעצמתיות ומדינה חזקה – בשם "הרוסיות הנזילה" (עמ' 10-12).

הספר בנוי משבעה פרקים. פרק המבוא מציג את המסגרת התאורטית להבנת "הרוסיות הנזילה". ליבת הספר מורכבת משלושה שערים נושאים (מדיניות ההתאזרחות, השיח התקשורתי על הזהות הלאומית ופרקטיקות הנובעות מלוח החגים הרוסי) שמדגימים את "נזילותה" של רוסיה משלוש נקודות מבט – של המדינה, של הסביבה התקשורתית ושל הציבור הרחב. כל אחד משלושת השערים מחולק לשני פרקי משנה – פרק הסוקר את תקופת שלטונו של ילצין (1999-1992) ופרק העוסק בתקופת שלטונו של פוטין (החל בשנת 2000).

בשער הראשון, שדן בהשתנות הגדרות החוק באשר לאזרחות בפדרציה הרוסית, מצביעה מיכלין־שפיר על השניות: מצד אחד, החל בשנות ה־90 של המאה ה־20 התבלט הניסיון להגדיר את רוסיה כמולדתם של רוסים אתניים ודוברי רוסית. מצד שני, נוכח ריבוי

במדיניות החוץ שלה, אולם מזהיר את אזרחיו מפני המערב "הרוסופובי" החותר לפרק את רוסיה מבפנים; נהנה כלכלית מגלובליזציה, אך מקדם הסתגרות והסתמכות עצמית.

השער השלישי בספר עוסק בתמורות בלוח החגים הלאומי הרוסי. לוח השנה בתקופת ילצין ניסה לייצר מועדים חדשים שיבדלו אותו מהמורשת הסובייטית ולשלב את לוח השנה החילוני עם החגים הדתיים. בתקופת פוטין לוח החגים עבר מיליטריזציה: יום הניצחון על גרמניה הנאצית (9 במאי) הפך לחג החשוב והמקודש ביותר ונעטף בסמלים ומסורות, שמחזקים בעיני מיכלין שפיר את המיליטריזם בחברה הרוסית. כך ענידת הסמל של "סרט גיאורגי הקדוש", שהומצא בסוכנות הידיעות הרוסית כסימן היכר של ציון "יום הניצחון", התגלגלה לפרקטיקה שמשמעותה הצהרה ציבורית של השתייכות לעם הרוסי – "אומת המנצחים", ואילו הסירוב לענוד אותו (גם בקרב אלה המוקירים את יום הניצחון) הוצג כמהלך רוסופובי ומערער על האמת ההיסטורית.

שימוש מניפולטיבי בטכנולוגיות תקשורת כדי להטמיע סממני שייכות באמצעות סמלים גרפיים מאפיין גם את המלחמה באוקראינה. הסמלים Z ו V (סימונים של אגדי כוחות רוסים שפלשו לאוקראינה) שווקו לציבור הרוסי כאותות המשקפים תמיכה בצבא רוסיה, והם בעלי נוכחות בולטת במרחב הציבורי הרוסי המקודם על ידי משטר פוטין.

הטמעת החגים האורתודוקסיים בלוח השנה הלאומי מתכתבת עם הערכים השמרניים שמשטר פוטין מבקש לקדם כרכיב בזהות הלאומית. האורתודוקסיה מסייעת למשטר פוטין לטעון כי הדמוקרטיה זרה לרוסיה (עמ' 165-170). הכנסייה תורמת אף היא למיליטריזציה של החברה על ידי חדירה עמוקה לצבא, כפי שהמחיש דימה אדמסקי בספרו החדש 'אורתודוקסיה גרעינית רוסית' (אדמסקי, 2021).

בסיכומי של דבר, מיכלין-שפיר סבורה כי חרף המאמצים הרבים לבנות זהות לאומית רוסית חדשה, שלל הרעיונות שמשטר פוטין מציע לאזרחי רוסיה אינם מתכנסים לכדי מסד מגובש, וזה נותר רדוד ומלא סתירות פנימיות. משטר פוטין יצר יציבות מדומיינת, ומנגנון התעמולה שלו מסייע לאזרח להדחיק מציאות (עמ' 119-123; 174-176). הצעיר "עם פוטין על החולצה ואיפון בכיס" משמש על פי מיכלין-שפיר דוגמה לסתירות כאלה: הוא רוצה גם להיות פטריוט שמרן וגם ליהנות ממנעמי החופש והגלובליות.

הספר "רוסיה הנזילה" מציג הסבר משכנע ביחס לקשר בין מדיניות החוץ האגרסיבית של ממשל פוטין לבין המאמצים שלו לשמר אחיזה בזירת הפנים.

עבור המדינות החדשות, ההתערבות לטובת הרוסים האתניים מטעם השכנה הענקית נתפסה כפעולה של "גיס חמישי" וכערעור על זכות קיומן. ממשלות שלא שיתפו פעולה עם מוסקבה תויגו על ידיה כ"לאומניות" ("נציונליסטיות" ברוסית) – מונח שהתפתח בימינו להאשמת האוקראינים ב"נאציזם". ממשל פוטין מטפח רוסיות אך שולל את הלגיטימיות של טיפוח האוקראיניות והבלרוסיות, בהציגו אותן כתנועות לאומניות. לכאורה פוטין ממשיך לאמץ את גישת "אחוות העמים" מהתקופה הסובייטית, אך בפועל הוא גילה סובלנות רבה מאוד להתחזקות של תנועות ימין קיצוני לאומני ברוסיה ואף נעזר בהן, לרבות במלחמה הנוכחית באוקראינה (עמ' 115-119).

הספר "רוסיה הנזילה" מציג הסבר משכנע ביחס לקשר בין מדיניות החוץ האגרסיבית של ממשל פוטין לבין המאמצים שלו לשמר אחיזה בזירת הפנים.

בניגוד לילצין, שניסה להתנתק מהפרק הסובייטי בהיסטוריה הרוסית, פוטין חתר לשקם רצף היסטורי וניסח נרטיב היסטורי סלקטיבי המאדיר את הישגי הציוויליזציה הרוסית, ובמסגרתו ניתן דגש מיוחד לאפיזודה ההרואית של הכרעת גרמניה הנאצית. ההקרה העצומה של העם הסובייטי והניצחון מסייעים להגדיר את רוסיה המודרנית כ"אומת המנצחים" באופן שמקל על הציבור להזדהות עימה, בעוד שהפרקים האפלים שהובילו למלחמה, כגון שיתוף הפעולה של סטלין עם היטלר או הסכם מולוטוב-ריבנטרופ (1938), זוכים להתעלמות ואזכורם נתפס כערעור "האמת ההיסטורית" (עמ' 155-161). לנרטיב היסטורי זה היה תפקיד מפתח בהצדקת המתקפה הרוסית העכשווית באוקראינה ושליטת לגיטימיות קיומה של אוקראינה כישות נפרדת מרוסיה.

לאורך שנות שלטונו של פוטין, המאבק באויב החיצוני הרוצה לפגוע ברוסיה הוא נרטיב מרכזי שמסייע לגבש את התמיכה הציבורית בפוטין. המלחמות בצ'צ'ניה (עמ' 88-89), בגאורגיה (עמ' 159), בקרים ובסוריה והמעטפת התקשורתית סביבן מסייעות ללכד את הציבור סביב הדגל ולחזק את תמיכתו בפוטין. פוטין מקדם את ערך היציבות שהציבור כה חפץ בה לאחר "שנות ה-90 הפרועות", אך פרשנותו ליציבות היא הצדקת אוטוריטריזם והגבלת חירויות הפרט.

דוגמאות אלה ממחישות, בראייתה של מיכלין-שפיר, כיצד ממשל פוטין מצליח לשלב מרכיבים אוטוריטריים הולכים וגוברים עם הצגתה של רוסיה כבעלת מסורת דמוקרטית ייחודית; בונה חברה מיליטריסטית אגרסיבית

לנגד עינינו)? המאמץ של משטר פוטין בשנים האחרונות, וביתר שאת מתחילת המלחמה, לסגור כל ערוץ של תקשורת וחשיבה אופוזיציונית – כל אלה עלולים להביא את הזהות הלאומית הרוסית בשנים הקרובות להיות מגובשת יותר ו"נזילה" פחות, כך שישאר לפרט מרחב מוגבל יותר להחלטה במה להאמין, וייכפו עליו מלמעלה מסד אמוני-אידיאולוגי סדור ומחייב. ואכן, מאז תחילת המלחמה באוקראינה ניתן לזהות מאמצי אידיאולוגיזציה בחינוך ובתחומי חיים נוספים.

הספר של מיכלין-שפיר מחייב את הקוראים להתאמץ. הוא מבוסס על ריבוי תאוריות מדיסציפלינות שונות (היסטוריה, יחסים בינלאומיים, סוציולוגיה, פסיכולוגיה חברתית ומדיה) השלובות זו בזו ומנותח באופן מסודר מאוד. הקוראים שיתאמצו יבינו בצורה טובה יותר לא רק את רוסיה של פוטין אלא גם את העולם המורכב שבו אנו חיים.

סגן-אלוף (מיל') דניאל ראקוב הוא חוקר בכיר ב'מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון' ומתמחה במדיניות רוסיה במזרח התיכון ובתחרות בין המעצמות הגדולות באזור. הוא שירת יותר מ-20 שנה בצה"ל, מרביתן באגף המודיעין. בשנים 2019-2021 שימש עמית מחקר בתוכנית רוסיה במכון למחקרי ביטחון לאומי. rakovdan@gmail.com

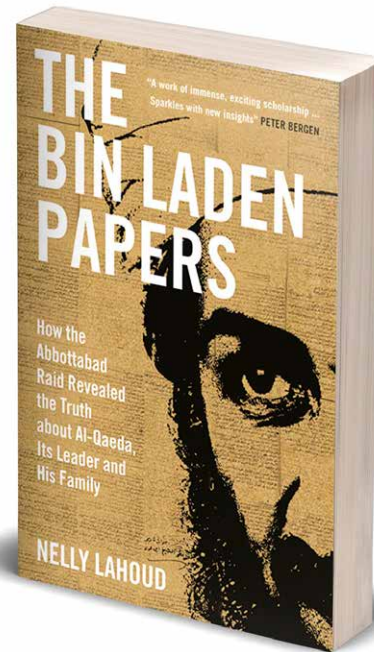
מקורות

אדמסקי, ד' (2021). **אורתודוקסיה גרעינית רוסית: דת, פוליטיקה ואסטרטגיה**. הוצאות מערכות ומודן.

Putin, V. (1999, December 30). [In Russian] *Russia on the brink of the millennium* (Rossiya na rubezhe tysyacheletiy). *Nezavisimaya Gazeta*. <https://bit.ly/3yB4J1A>

ניתוח הנרטיבים שפוטין טיפח לאורך שנים ושל המנגנונים התקשורתיים המשרתים את ממשל פוטין מסייע להבין טוב יותר את החשיבה של פוטין בדרך ליציאה למלחמה, את ההתנהלות במהלכה ובפרט את הגיבוי האיתן והבלתי אינטואיטיבי בעיני הקהל המערבי, אשר לו זכה פוטין מהציבור הרוסי. בשעה שרבים כשלו בניסיון לחזות את מהלכיו של פוטין לקראת המלחמה באוקראינה, עקב הבנה לוקה בחסר של תפיסותיו בתחום הזהות, הספר ממחיש כי חיוני לשקלל את תחום הזהות במחקר במסגרת דיסציפלינת היחסים הבינלאומיים. מודל "נזילות" הזהויות ב"מודרניות המאוחרת" מסביר לא רק את ההקצנה ההדרגתית של רוסיה אלא גם את התחזקות הימין והשמאל באירופה או את הקיטוב הפוליטי בארצות הברית שהוביל לעלייתו של הנשיא דונלד טראמפ, על רקע מצוקות כלכליות וחברתיות גוברות הנובעות מגלובליזציה ומועצמות בסביבה התקשורתית המחודשת (עמ' 123). במובן זה המודל של מיכלין-שפיר גם מציע תשתית אנליטית ואנלוגיות ביחס לקיטוב הפוליטי ולהקצנת השיח בישראל בשנים האחרונות. הספר אומנם אינו מתיימר להציע פתרונות, אולם אבחון מדויק יותר ותיאור מנגנוני היווצרות הבעיה הם כבר צעד בדרך למציאת התרופה.

המונח "רוסיה נזילה" הוא אנטי-אינטואיטיבי ביחס למדינה שאגרסיביות במדיניות החוץ והפנים היא סימן ההיכר שלה. הספר מוכיח זאת היטב, אך גם אינו פוסל אפשרות כי הסתגרות עתידית של רוסיה בפני מגמות הגלובליזציה או משבר גדול עלולים להביא לשינויים ב"מגמות הנזילות". כיצד ישתנה אותו הצעיר "עם פוטין על החולצה" כשייקחו לו את האייפון (תסריט שמתממש

בחינה מחודשת של אל-קאעדה באמצעות מסמכי בן לאדן

יורם שוייצר

המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) –
אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **The Bin Laden Papers: How the
Abbotabad Raid Revealed the Truth about
Al-Qaeda, Its Leader, and His Family**

מאת: Nelly Lahoud

הוצאה: Yale University Press

שנה: 2022

מס' עמודים: 382

ספרה של ד"ר נלי לחוד על ארגון אל-קאעדה ומנהיגו בן לאדן הוא מסמך היסטורי מרתק, מאתגר ומחדש, המבוסס על מקורות ראשוניים. טענתו המרכזית של הספר היא כי במערב הייתה העצמת יתר של אל-קאעדה, בעיקר בעשור שאחרי מתקפת ה-11 בספטמבר 2001, בשל חוסר המודעות וההבנה לגבי מצבו החמור של הארגון, מצוקותיו וחוסר יכולתו לשלוט ולהשפיע באופן מהותי על פעילות שותפיו.

הספר הוא מהחשובים ביותר שפורסמו עד כה על בן לאדן ואל-קאעדה. תרומתו העיקרית נובעת מהסתמכותו על כששת אלפים דפים מקוריים מאוסף התכתבויות

פנימיות של בן לאדן עם יועציו הקרובים בארגון ועם אשתו ושתיים מבנותיו, שהיו יועצות קרובות ושותפות בניסוח רעיונותיו וכתביו. מסמכים אלה משקפים את תפיסת עולמו ואת הלך רוחו של בן לאדן במהלך העשור שבין ה-11 בספטמבר 2001 ועד ערב מותו במאי 2011, באשר לניהול אסטרטגיית המאבק של ארגונו ושל שותפיו לדרך. כזכור, מסמכי בן לאדן נתפסו בידי כוח הקומנדו של לוחמי 'אריות הים', אשר פשט על מקום מחבואו של בן לאדן באבוטאבאד בפקיסטן והרג אותו, ולפני שהתפנה קיבל אישור מיוחד ממפקד הפעולה, אדמירל מקרייבן, לנצל עוד 18 דקות הרות סיכון ויקרות מפז כדי לאסוף שלל של מחשבים וציוד אלקטרוני שיספק מידע מודיעיני רלוונטי להמשך המלחמה נגד אל-קאעדה. בזכות החלטה זו אנו יכולים היום ליהנות מההצצה הנדירה הזו אל כתביו ואל נבכי מוחו והגיגיו של האיש שעמד מאחורי מתקפת הטרור בארצות הברית ב-2001. הספר עוסק במסמכי בן לאדן, הכוללים ששת אלפים דפים כתובים בערבית מתוך תכתובת פנימית בינו לבין מקורביו. הספר מגלה מה היו התוכניות העתידיות של בן לאדן ואת העיונות בין אל-קאעדה לבין איראן, פקיסטן וערב הסעודית. הוא מספר גם את סיפורם של בני משפחת בן לאדן וכיצד תרמו לארגון.

הספר מחולק לשלושה חלקים עיקריים: החלק הראשון עוסק באל-קאעדה המוכה בין השנים 2001-2011; החלק השני מתמקד בעליית הארגונים השותפים של אל-קאעדה בין 2004 ל-2011 ומבחין בחשיבותם השונה עבור אל-קאעדה; החלק השלישי עוסק במשפחה ובשליחים של בן לאדן.

עבודתה הייחודית והחשובה של לחוד על מסמכי השלל מבססת את מעמדה כאחת החוקרות החשובות בתחום חקר הטרור של אל-קאעדה בכלל ובן לאדן בפרט, נוסף על עבודותיה האקדמיות הקודמות בתחום. למרות שחלק ממסמכי בן לאדן כבר פורסם בעבר, שחרורם המלא לידיעת כלל הציבור בשנת 2017 אפשר לד"ר לחוד לארגן באופן מתודי את שלל הפריטים, לנפותם ולסדרם באופן כרונולוגי ורצוף ולהציג לקוראיה תמונה רחבה בשורה של נושאים שבהם עסק אוסאמה בן לאדן. בין אלה ראוי לציין את מערכת יחסיו הסבוכה עם בעלי בריתו מקרב ארגוני הטרור האסלאמיים, אשר שיתפו עימו פעולה או שהתאחדו באופן פורמלי עם אל-קאעדה, אך בה בעת שמרו על מידה של אוטונומיה מבצעית ולעיתים אף התעלמו מהנחיותיו. הספר משקף את יחסו החשדני של בן לאדן לאיראן, לפקיסטן ואפילו כלפי בכירי הטאליבאן, למעט מנהיגם מולא עומר. הספר מתאר את יחסיו של בן לאדן עם בני משפחתו – אלה שגרו עימו באבוטאבאד ואלה שנאלצו לגלות

לכך גם על תפיסת המציאות של בן לאדן, שנבעה גם מהבנתו המוגבלת לגבי אופן התנהלותה של מערכת היחסים הבינלאומית.

הספר הוא מהחשובים ביותר שפורסמו עד כה על בן לאדן ואל-קאעדה. תרומתו העיקרית נובעת מהסתמכותו על כששת אלפים דפים מקוריים מאוסף התכתבויות פנימיות של בן לאדן עם יועציו הקרובים בארגון ועם אשתו ושתיים מבנותיו.

לחוד מציגה באור מעניין את יחסי אל-קאעדה והטאליבאן. לצד חשדנות עמוקה שחש בן לאדן כלפי בכירי הטאליבאן הוא הביע אמון רב במולא עומר, אמיר המאמינים, שהוכיח את נאמנותו לאסלאם כשהגן עליו מול מערכת לחצים כבדה להסגירו. הערכתה של לחוד מערערת על התפיסה המקובלת, שלפיה בן לאדן הפתיע את מולא עומר כשתקף את ארצות הברית בשטחה מבלי להזהירו מראש. טענתה של לחוד כי סביר להניח שכן לאדן, שהתגלה במסמכים כמי שהרבה להתייעץ לפני קבלת החלטות חשובות, קיבל את ברכתו או אישורו של עומאר לפעולה (עמ' 33) – אינה מבוססת דיה. קביעתה של לחוד כי מצבו של אל-קאעדה בעקבות ההתקפה האמריקאית באפגניסטן מאוקטובר 2001 ואילך היה קשה ביותר אינה שנויה במחלוקת. ואולם טענתה שאל-קאעדה חדל למעשה לבצע פיגועים בשל ירידתו של בן לאדן למחתרת משלהי 2001 ועד סוף 2004 מוטלת בספק, רק משום שאין לכך אזכור במסמכי בן לאדן. כך למשל, בראשית "ימי הזוהר" של אל-קאעדה, כאשר בן לאדן שלט בארגונו ונהנה מחופש פעולה באפגניסטן, אל-קאעדה ביצע בסך הכול שלוש פעולות טרור: בשגרירות ארצות הברית בקניה ובטנזניה (אוגוסט 1998); במשחתת האמריקאית USS COLE (אוקטובר 2000); וההתנקשות במסעוד שאה. פיגוע זה בוצע בידי אל-קאעדה, גם על פי לחוד, אך הוא אינו מוזכר במסמכי בן לאדן כפיגוע של ארגונו. כלומר, לא כל הפיגועים שביצע הארגון מוצאים ביטוי מסמכי בן לאדן.

באשר לטענתה של לחוד שהארגון חדל לפעול עם ירידתו של לאדן למחתרת בשלהי 2001, הרי בפועל אל-קאעדה המשיך לבצע פיגועי טרור רבים יותר, שחלקם תוכנן עוד קודם לכן במפקדת הארגון באפגניסטן. הפיגועים הוצאו לפועל בעיקר בהנהגת ח'אלד שיח' מחמד (המכונה קס"מ), האיש שמונה על ידי בן לאדן לפקד על יחידת פיגועי החוץ של אל-קאעדה. קס"מ השתמש בכספים ובכוח האדם של הארגון והתבסס גם

לאיראן וחיו שם במעצר בית ובפיקוח הדוק של המודיעין האיראני, או שנמלטו לאזור השבטי בווזיריסטן, פקיסטן. המסמכים חושפים את מעורבותן העמוקה של אשתו סיהאם ובנותיו סומאיה ומרים במתן ייעוץ קרוב ובניסוח רעיונותיו ומסריו של בן לאדן בדבר מדיניות הארגון, בעיקר בשנים האחרונות לחייו.

הספר משקף את האפקטיביות הרבה של מערכת הסיכול הממוקד שניהלה ארצות הברית, באמצעות כלי טיס בלתי מאוישים חמושים, נגד בכירי אל-קאעדה. פעולה זו גרמה במידה רבה לשיתוקו של הארגון, גם בזכות שיתוף הפעולה שהאמריקאים זכו לו מידי השלטונות הפקיסטניים, ולדידו של בן לאדן גם מידי משתפי פעולה מקרב הטאליבאן.

הספר שופך אור על הדרך שבה בן לאדן ניהל מרחוק ובאמצעות שליחים את ארגונו וניסה להשפיע על שותפיו לדרך, וכיצד העביר הנחיות ומסרים לפקודיו ולשותפיו. בפרק הסיום לחוד מביאה גילוי חדש על קיומם ועל זהותם של שליחים נוספים שהעבירו מכתבים בין בן לאדן הכלוא באחוזתו באובוטאבאד לבין פקודיו בווזיריסטן. לטענתה, איתורם ומעצרם של השליחים הללו בידי פקיסטן הם שסייעו באיתור מקום מחבואו של בן לאדן, ולא דווקא המעקב אחרי 'אבו אחמד אל-כוויטי', שהיה מוכר כשליח העיקרי של בן לאדן. זאת בניגוד לתפיסה שרווחה בציבור קודם לכן, שאל-כוויטי היה זה שהוביל לחשיפת מקום מחבואו ולחיסולו של בן לאדן, כפי שגם הונצח בסרט ההוליוודי 'כוננות עם שחר'.

לצד התרומה העצומה של הצגה וניתוח המסמכים ופרשנותם ראוי לציין גם את מגבלתם, שגם לחוד מודעת לה, אשר מאפשרת ואולי אף מחייבת פרשנות אלטרנטיבית לזו שהוצגה על ידה בספר לגבי מספר נושאים. בין היתר ראוי לציין כי קיימים מסמכים נוספים של בן לאדן שלא נלקחו מאובוטאבאד, בשל הזמן המוגבל שעמד לרשות הלוחמים. כמו כן, פרק הזמן שאותו מכסים המסמכים שנלקחו מוגבל ברובו לעשור שבין 2001 ל-2011 בלבד, והם אינם משקפים את התקופה הארוכה שקדמה לכך, שהיא רלוונטית לא פחות להבנת מהלכיו של בן לאדן בניהול הארגון גם במהלך העשור שקדם לו ואף לפניו.

זאת ועוד, כיום עומדים לרשותנו ספרים, ראיונות רבים עם אנשי ביטחון ומודיעין בכירים ועדויות מחקירות של עצורי הארגון, השופכים גם הם אור על פעילות והתנהלות הארגון ומנהיגיו ומאפשרים קריאה ביקורתית של המסמכים שנכתבו על ידי בן לאדן בשעה שהיה כלוא באחוזתו, מרוחק ומנותק. דבר זה השפיע, גם על פי לחוד, על עיוותים בתפיסת המציאות שלו בנוגע לקשיי ארגונו ואנשיו. יש לציין כי השפעה דומה הייתה

אופן התנהלותם, ואחד מהם אף התקומם לבסוף נגד יורשו. יתרון הברור של הבריתות והשותפויות של אל-קאעדה לארגון התברר בעיקר בשעות מצוקה של הארגון, ולמעשה הן שיצרו את דימוי העוצמה שלו ברגעי השפל שלו, גם לאחר מות בן לאדן. מובן שהיו גם מגבלות בשותפויות הללו, שבן לאדן היה מודע להן היטב, משום היותם ארגונים מרוחקים גיאוגרפית, שפעלו בזירות תרבותיות ופוליטיות שונות ומגוונות ותחת אילוצים שנבעו מסביבתם ומהנסיבות שבהם פעלו.

בהקשר זה חשוב להזכיר כי מלכתחילה בן לאדן לא ביקש לפקד ישירות ובאופן היררכי מובנה על הארגונים השותפים בעיראק, במגרב האסלאמי, בחצי האי ערב ובאפריקה. בן לאדן הבין היטב כי הבריתות והשותפויות הללו מהוות עבור ארגונו מכפיל כוח ושהן העניקו לו דימוי עוצמה חזק בהרבה מכפי כוחו. בן לאדן קיבל את מעמדו כ"מנחה-על" של אסטרטגיה כוללת של הג'האד העולמי בשעה שהארגונים פעלו באופן אוטונומי על פי הנתונים, המגבלות והאילוצים הקיימים בשטח שבו הם חיו. כאשר בן לאדן ביקש בשנותיו האחרונות להניע את שותפיו בתימן, בסומליה או בעיראק לפעול בהתאם לתפיסותיו "החדשות והמעודכנות", בהיותו מבודד, מנותק או למצער מושהה קשר איתם, ומאחר שהם שלא היו רגילים לקבל ממנו הוראות אלא פעלו על פי התנאים והמגבלות שכפו עליהם הנסיבות בשטח פעילותם, התוצאה של תסכולו מההתנהלות של חלקם לא הייתה מפתיעה. נראה כי היה זה "מחיר טבעי" למאפייני הקשר והתקשורת ביניהם. גם בהמשך הדרך של אל-קאעדה, תחת פיקודו של זוואהירי, התבררה חשיבותם של השותפים להמשך קיומו של הארגון ולמידת הרלוונטיות שלו.

הדוגמה הבולטת למורכבות היחסים הללו היא הקשר בין אל-קאעדה לשלוחה העיראקית שלו. כך לדוגמה, לאחר הפלישה האמריקאית לעיראק ב-2003 ובשל מצבו הנואש של בן לאדן באפגניסטן ובפקיסטן, הוא נשען על האיחוד עם ארגון אל-קאעדה בעיראק בפיקודו של אבו מצעב א-זרקאווי כדי לשמר את חיוניות המותג אל-קאעדה. המחיר ששילם הארגון היה האילוץ לשאת את חוסר הצייתנות של זרקאווי, למרות שלחוד מביאה מסמכים ופרשנות חדשה המאירים את הקשר בין בן לאדן לבין זרקאווי, ובתחילת הדרך גם בין בן לאדן לבין מחליפיו, באור חיובי קצת יותר מהמוכר. כזכור, יורשיהם מרדו בסופו של דבר בד"ר איימן זוואהירי. (עמ' 151-167).

גם יחסי אל-קאעדה עם השלוחה התימנית-סעודית גרמו לבן לאדן תסכול לעיתים, כאשר עצותיו האסטרטגיות לא בוצעו במלואן, אולם ברור שפעולות

על קשרי הארגון עם שותפיו על מנת להמשיך בתנופת הפיגועים, בעת שבכירי הארגון האחרים ובהם גם בן לאדן נמלטו, התחבאו, נעצרו או נהרגו.

למרות חילוקי דעות אפשריים לגבי חלק מהפרשנויות שנותנת ד"ר נלי לחוד לכמה מהאירועים הקשורים בבן לאדן, מתברר שהיא הצליחה בעבודתה היסודית המרשימה להציג פן חדש ומאתגר מחשבה לחוקרים העוסקים בנושא.

בין הפיגועים שבוצעו בשם אל-קאעדה משלהי 2001 ואילך אפשר למנות את ניסיון פיצוץ מטוס אמריקן אירליינס על ידי "המתאבד עם נעלי הנפץ" שהיה במטוס, ורק תקלה טכנית מנעה ריסוק באוויר ומות כל נוסעיו (דצמבר 2001); שיגור מתאבד תוניסאי שהרג 22 בני אדם בבית כנסת בג'רבה, תוניסיה (אפריל 2002); ביצוע מתקפת טרור משולבת במומבסה, קניה, נגד מטוס של חברת התעופה הישראלית ארקיע ומלון שבו התארחו תיירים ישראלים, שגם לחוד מכירה בו כפיגוע של אל-קאעדה. בפיגוע נהרגו 15 בני אדם וניצלו חייהם של מאות נוסעים במטוס, בזכות העובדה שהטילים ששוגרו לעברו מהקרע החטיאו את מטרותם, ולכן נמנע הרג המוני (נובמבר 2002). ח'אלד שיח' מחמד גם מימן מכספי אל-קאעדה את הפיגוע המשולב בשני פאבים בבאלי, אינדונזיה, שבהם נהרגו 202 בני אדם, רובם תיירים זרים, בידי אנשי הג'מאעה אלאסלאמיה, שותפיו הקרובים של אל-קאעדה (אוקטובר 2002).

לחוד מעלה סימני שאלה גם לגבי אחריות אל-קאעדה לפיגועים שבוצעו בבריטניה: ביולי 2005 נגד יעדי תחבורה בלונדון; ב-2006 תכנון שסוכל בשלבים האחרונים – לפוצץ שבעה מטוסים באוויר בטיסה טרנס-אטלנטית מלונדון ליעדים במספר ערים בארצות הברית. ישנן עדויות מחקירות העצורים ומסמכים המעידים על מעורבות בכירי אל-קאעדה בפקיסטן בפיגועים הללו, אף כי בניגוד לתקופה שבה פעלה מפקדת הארגון בחופשיות באפגניסטן, אופן ההפעלה והניהול שונו. במקום שפיגועים יבוצעו ביוזמה, באימון, במימון ובניהול של המפקדה, עם מפקד בשטח שמפקח על ההוצאה לפועל, נציגים מקומיים הגיעו למפקדה, קיבלו אימון והדרכה ושוגרו לדרכם לביצוע הפעולה בכוחות עצמם. טענתה של לחוד – כי החלטתו של בן לאדן להעניק "חותמת כשרות" לארגונים השותפים שאל-קאעדה לא יכול היה לשלוט בהם או להשפיע עליהם באופן מלא התבררה כחישוב מוטעה (עמ' 148) – היא פסקנית מדי ואולי אף מרחיקת לכת, מכיוון שבערוב ימיו של בן לאדן חלקם התעלמו מ"עצותיו האסטרטגיות" לגבי

יורם שוייצר הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי וראש התוכנית 'טרור ומלחמה בעצימות נמוכה'. שירת בקהילת המודיעין, שימש יועץ לאסטרטגיות לוחמה בטרור למשרד ראש הממשלה ולמשרד הביטחון וכיהן כראש המדור נגד טרור בינלאומי בצה"ל וכחבר ב'כוח משימה' העוסק בנושא השבויים והנעדרים הישראליים במשרד ראש הממשלה. שוייצר היה חוקר וראש 'תוכנית הלימודים החינוכית' במכון למדיניות בינלאומית נגד הטרור (ICT) במרכז הבינתחומי בהרצליה. הוא בעל תואר M.A. בהיסטוריה צבאית ודיפלומטית מטעם אוניברסיטת תל אביב. yorams@inss.org.il

הטרור של הארגון בזירה הבינלאומית תרמו לחיזוק דימוי העוצמה של המותג אל-קאעדה כארגון גלובלי, פעיל ומאיים, גם בעת שאל-קאעדה לא היה בשיא כוחו (עמ' 180-187).

לסיכום, למרות חילוקי דעות אפשריים לגבי חלק מהפרשנויות שנותנת ד"ר נלי לחוד לכמה מהאירועים הקשורים בבן לאדן, ולמרות שנדמה היה שקשה לחדש בנושא שזכה לכיסוי כה נרחב על ידי חוקרים רבים, מתברר שהיא הצליחה בעבודתה היסודית המרשימה להציג פן חדש ומאתגר מחשבה לחוקרים העוסקים בנושא. ולכן, אפשר להעריך כי ספרה של ד"ר לחוד יהפוך לספר חובה עבור אנשי המקצוע בתחום הטרור ואף לקהל הרחב המתעניין בנושא.

ייעוד ומטרה, קול קורא

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע חמישה סוגי פרסומים:

“הבמה המחקרית” (The Research Forum) — מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 8,000 מילים בעברית או 10,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA7), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

במת מדיניות (Policy Analysis) — מאמרים שעיקרם ניתוח מדיניות בהקשרים של ביטחון לאומי, בני 1,500 עד 3,000 מילה בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, ללא הערות שוליים ועם הפניה למקורות באמצעות קישורית (Hyperlink), ללא רשימת מקורות בסופו. כן ניתן יהיה לצרף רשימת מקורות מומלצים לקריאה בסוף המאמר. המאמרים יכללו תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים.

“ביקורות ספרים” (Book Reviews) — במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של 800–1,500 מילים ועד 2,000 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“במת שיח” (The Professional Forum) — שיח נושאי רב-משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“סקירת ספרות” (Academic Survey) — סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של 1,800–3,000 מילים בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, כולל מקורות ורשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA7).

עורכי **עדכן אסטרטגי**,

ד"ר קובי מיכאל וד"ר כרמית ולנסי

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו-לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי — אוניברסיטת תל אביב. כתב העת מוכר על ידי הו"ת ומופיע ברשימת כתבי העת למודל התקצוב. הוא משמש במה למחקר רב-תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור מדי רבעון, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת עדכן אסטרטגי היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התיאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפש. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה — טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסנייה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות וזמינות ברשת. הגם שהגיליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיאושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת *published first on-line*, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרבעוני הרלוונטי.

